आयुर्वेदीय शब्द कोश

[संस्कृत]

आयुर्वेदीय-शब्दकोशः

-अ-

अंश-पु., चतुर्थो भागः (सुसू. ४४.१७), भागः (अहृसू. १९.३९,)

अंशु-पु., सूक्ष्मतंतुः (चशा. १.९६)

अंशुक-न., तमालपत्रम् (रा. २.५२)

अंशुमत्-पु., सोमविशेषः (सुचि. २९.५)

अंशुमती-स्त्री., शालपर्णी (चचि. २९.८०)

-**द्वय**-न., शालपर्णी पृश्निपर्णी च (अहृसू. ६.१६८)

अंस-पु., शारीर०, पृष्ठोपरिस्कन्धसंलग्नः बाहुशिरःसंनिहितो भागः (चवि. ८.११९) स्कन्धः (चशा. ७.६) मर्मविशेषः (सुशा. ६.६) बाहुशिरः (सुनि. १.८२)

-**कूट**-पु., शारीर०, अंसस्य शिखरम् (असंशा. ७)

-**ताप**-पु., रोगलक्षण० (असंशा. ११)

-**दाह**-पु., रोगलक्षण० अंसभागे दाहः(चसू.२०.१४) चत्वारिंशत् पित्तविकारेष्वेकः (परिव०) राजयक्ष्मलक्षणेष्वेकलक्षणभूतः (अहृनि. ५.१७)

-**देश**-पु., अंससमीपोपलक्षितो देशः (सुचि. १५.१२) अंसो बाहुशिरः (सुनि. १,८२)

-**पिण्ड**-पु., बाहुशिरः (सुशा. ५.११)

-**पिण्डिका**-स्त्री., अंसस्योन्नतभागः (सुचि. १५.१८)

-**पीठ**-पु., बाहुशिरः (सुसू. ३५.१२)

-**फलक**-न., अस्थिविशेषः, पृष्ठोपरिभागयोः अस्थिनी, पृष्ठवंशमुभयतः द्वे (सुशा. ५.१९ चशा. ७.६) अस्थिमयवैकल्यकरमर्म. (सुशा. ६.६)

-**बन्धन**-न., अंसगतश्लेष्मा (सुनि. १.८२)

-**बन्धनशोष**-पु., (परिव०) वातरोग.० अंसदेशस्थितो वायुः अंसबन्धनं श्लेष्माणं शोषयित्वा अंसशोषं करोति (ड. सुनि. १.८२)

-**रोग**-पु., अंसगतरोगः (चसि. २.२२)

-**सन्धि**-पु., शारीर० बाहुशिरसः अंसफलकस्य अंसोलूखलगतः सन्धिः, बाहुशिरःसन्धिः (सुचि. ३.३१)

अंसाभिताप-पु., राजयक्ष्मण एकादशलक्षणेषु लक्षणत्रये वा एकं लक्षणम् (चचि. ८.३०-५२)

अंसावमर्द-पु., रोगलक्षण०, अंसपीडनम् (चनि. ६.६)

अकण्ठ्य-वि., कण्ठाय अहितम् (अहृसू. ६.१२८)

अकफ-वि., कफहरणम् (र. २.३)

अकराल-वि., अदन्तुरः (सुसू. ९.८)

अकर्मशीलता-स्त्री., तामसगुण० कर्मणि अनुत्साहः (सुशा. १.१८)

अकला-स्त्री.,गुणविरुद्धो दोषः,सूक्ष्मो भागः (चसू.१२.१)

अकष्टशब्द-वि., अकृच्छ्रोच्चार्यशब्दं, प्रसिद्धाभिधेयशब्दं वा (चवि. ८.३)

अकाण्ड-पु., अकालः (असंउ. २८ पृ. २०४)

अकामा-वि., मैथुनानभिलाषिणी (सुचि. २४.११४)

अकारण-वि., न विद्यते कारणं यस्य (सुशा. १.३)

अकारुण्य-न., राजसगुण०, निर्दयत्वम् (सुशा. १.१८)

अकाल-पु., अयोग्यः कालः (चवि. ८.१२८) अप्राप्तः अतीतो वा कालः (सुसू. ४६.५०८)

-**ज**-वि., अनुचितकाले जातम् (चसू. २७.३१७)

-**प्रवाहण**-न.,अप्राप्तावीकालप्रवाहणम् (सुशा.१०.९)

-**मरण**-न., अकालमृत्युः (असंसू.९.१२६)

-**मृत्यु**-पु., अप्राप्तकाले मरणम् (चवि. ८.४३)

-**विरोहिन्**-वि., अकालजम् (सुसू. ४६.२९७)

-**शयन**-न., अकाले निद्रा (अहृसू. ७.६१)

अकुलक-वि., अनस्थिकम्, बीजरहितम् (चचि. ११.७५)

अकृत-वि., कृतघ्नः (सुचि. २५.३७)

-**यूष**-पु., स्नेहलवणाद्यसंस्कृतो यूषः (चसि. १.११)

-**संज्ञ**-वि., कृतेऽपि मलत्यागे मलो विसृष्टव्य इति संजानानः (चचि. ९.७) अतीसारपीडितस्यैतद् लक्षणम्, तेन कृतेऽपि मलत्यागे मलत्यागो न कृत इति मन्यमानः, मुहुर्मुहुर्मलत्यागे प्रवृत्त इत्यर्थः।

-**संज्ञता**-स्त्री., रोगलक्षण०, कृतवर्चोविसर्गादिकार्येऽपि तत्तद् वेगसंज्ञाया अस्तित्वम् (अहृसू. ११.१३), मूत्रवृद्धेर्लक्षणमेतत्, अनेन प्रचुरमूत्रनिर्गमनं, मुहुर्मुहुर्मूत्रप्रवृत्तिर्बस्तेराध्मानमित्येतानि लक्षणानि सूचितानि।

अकृतकत्व-न., अकृत्रिमत्वम् (चवि. ८.३१)

अकृतात्मन्-वि., जन्मान्तरीयैरशुभैः कर्मभिरिह विपच्यमानैरसंस्कृतः (अनाहितशुभसंस्कारः) आत्मा यस्य सः (चचि ३०.१८९, १९०)

अकृत्य-वि., चिकित्सारूपक्रियानर्हम्, असाध्यम् (सुसू. २३.१)

अक्त-वि., अभ्यक्तम् (चचि. ३०.४८)

अक्रम–पु., क्रमविरोधः, अनाचारः (सुनि. १४.३)

अक्रुद्धभीरु–वि., असति क्रोधे भीरुः (चशा. ४.३८ (४)

अक्रोधव्रत–न., विना क्रोधं चर्यते यत् तत्,(चचि.३.१५)

अक्लिन्न–वि., शुष्कम् (सुसू. ४६.४३९)

–**वर्त्मन्**–न., नेत्रवर्त्मगतरोग०, अस्मिन् रोगे वर्त्मानि असकृत् प्रक्षालितान्यपि पुनः पुनः संबद्धानि भवन्ति तथा च अपरिपक्वानि भवन्ति (सुउ.३.२२)

अक्ष–पु., वनस्पति०, बिभीतकः (रा. १.२१२)

देवसर्षपकः (रा परि.९.४२)

शकटवहनोपयोगी चक्राधारः काष्ठविशेषः, (चवि. ३.३८)

–**चक्रनाभिः** (असंशा. ५.३८)

पु., न., मान०, कर्षः, द्वौ द्रंक्षणौ कर्षम्, 'विद्याद् द्वौ द्रंक्षणौ कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च ।' (चक. १२.९०)

न., लवण०, सौवर्चलम् (ध.२.३०)

न., इन्द्रियम् (अहसू. ११.२)

न., शारीर०, कोष्ठकास्थि, अक्षकम् (सुसू. ३५.७)

–**ग्लानि**–स्त्री., इन्द्रियशैथिल्यम् (अहसू. ११.१८

–**तण्डुला**–स्त्री., बला (रा. ४.४३२)

–**तर्पण**–न., इन्द्रियतृप्तिकरम् (अहसू. १२.१७))

–**तैल**–न., स्नेहविशेषः, बिभीतकमज्जातैलम्, गुणाः– शीतं गुरु केश्यं कफकृत् वातपित्तघ्नं च (ध. ६.१४१)

–**त्वच्**–स्त्री., बिभीतकस्य त्वक् (असंसू. ८.११२)

–**नाशन**–वि., इन्द्रियविघाति (अहसू. १.३३)

–**पीड**–पु., यवतिक्ता (सुचि. ९.४८)

–(**पीडा**)–स्त्री., वनस्पति०, यवतिक्ता (ध. १.२५६)

–**प्रसादन**–वि., इन्द्रियाणां प्रसन्नत्वकृत्, इन्द्रिय-वैमल्यकरः, (हे., अहसू. १०.२)

–**बीज**–न., बिभीतकमज्जा (सुउ. ५८.४५)

–**युग**–न., बिभीतको रुद्राक्षश्च (र. १७.५२–५३)

–**शल्य**–न., चक्षुरादिगतशल्यम् (सुसू. २७.५)

–**सम**–वि., कर्षप्रमाणम् (सुचि. ४.२७)

–**सस्य**–पु., कपित्थः (ध. २.१०२)

अक्षक–पु., शारीर० जत्रुसन्धेः अर्वाक् कीलकवदस्थि-विशेषः द्वौ अक्षकौ (चशा. ७.६)

–**भग्न**–न., (परिव.) रोग०, अक्षकास्थ्नो भङ्गः (सुचि. ३.५०)

–**सन्धि**–पु., शारीर०, ग्रीवाग्रकसन्धिः, ग्रीवाधः-सन्धिः (सुनि. ११.१०), अंससन्धेः उपरिष्टात् सन्धिः (सुचि. ३.३६)

अक्षणित्व–न., पृच्छार्थमनुयुक्तस्य सम्प्रति वक्तुं क्षणो नास्तीति भाषणम् (चसू. ३०.८२)

अक्षत–पु., यवाः; अखण्डिततण्डुला इत्यन्ये (अहशा. ६.३०)

धान्यमेवमखण्डितमक्षतशब्दवाच्यमित्यपरे, वि., क्षतरहितम् (सुचि. ३.४७)

–**पात्र**–न., तण्डुलभृतशरावः (सुसू. २९.२९)

–**रोग**–पु., नखरोग०, पर्यायाः–चिप्पं, उपनखम्, अंगुलिवेष्टकम् (सुनि. १३.२२)

–**शिरस्**–स्त्री., ग्रहमातृविशेषः (असंउ. ४ [पृ.४२])

अक्षय–पु., क्षेत्रज्ञः (सुशा.३.४)

अक्षर–न., न क्षरतीत्यक्षरम्, आत्मा; अकारादिवर्णः, (असंउ. १), (च. शा. ४.८)

अक्षि–न., शारीर० चक्षु (चशा. ७.७)

चक्षुरिन्द्रियस्याधिष्ठानम् (चसू. ८.१०)

–**कनीनिका**–स्त्री., नासायाः समीपवर्ती अक्षिसन्धिः, द्वे अक्षिकनीनिके (चशा. ७.११)

–**कूट**–न., अक्षिगोलकम् (च. शा. ७.११)

अक्षिकोटरस्य अधः ऊर्ध्वं च स्थितौ उन्नतौ भागौ; नेत्रशिबिरम्., नेत्रगुहा (सुउ. २५.७)

–**कोशसन्धिस्रोतस्**–न., (परिव०) शारी० कनीनिकासन्धेः नासान्तर्गामी मार्गः (अहसु. २३.७)

–**कोशालेपन**–न., अक्षिकोशस्योपरि लेः (असंसू. ३२.३

–**कोष**–पु., शारीर०, अक्ष्णः बहिःपटलम् वर्त्मपटलम्; बहिराच्छादनम् (सुशा. ५.२०)

–**गौरव**–न., चक्षुषोः गुरुत्वम्, (अहसू. ४.१२)

–**तर्पण**–न., अक्ष्णोः तृप्तिकरं बलकरं च (चसू. १३.२५)

–**निमेष**–पु., कालविशेषः; लघ्वक्षरोच्चारणमात्रः (सुसू. ६.५)

–**पाक**–पु., नेत्ररोग०, अक्षिपाकात्ययः; चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः (चसू. २०.१४)

–**पाकात्यय**–पु., नेत्ररोग०, अस्मिन् रोगे सर्वं कृष्णमण्डलं श्वेतनिभेन दोषेण संच्छादितं तथा तीव्ररुक् भवति (सुउ. ५.१०); तथा च शोफः, संरम्भः, कलुषाश्रुता, असितं मण्डलं कफोपदिग्धं, सितं मण्डलं प्रक्लेदरागवच्च भवति । दाहः, दर्शनसंरोधः,अनवस्थिताः चलाचलस्वरूपाः वेदनाश्च भवन्ति; अयमसाध्यः (असंउ. १८, पृ. १३२)

–पीडक–पु., वनस्पति० शङ्खिनी (चक. ११.३) श्वेतपीतशिम्बीभेदः (चचि. २३.२१५)
–पुट–पु., शारीर० अक्षिवर्त्म (सुसू. ५.१३)
–भेद–पु., अक्ष्णोः भेदः, अशीतिवातविकारेष्वेकः (चसू. २०.११)
–भेषज–पु., वनस्पति०, शाबररोध्रः, लोध्रविशेषः (रा. ६. २४०)
–मध्य–न., दृष्ट्यन्तरम्, चतुरङ्गुलं प्रमाणतः (चवि. ८.११७)
–राग–पु., रोगलक्षण०, नेत्ररक्तिमा, शोणिताश्रयः (चसू. २४.११)
–राजि–स्त्री., रोगलक्षण० चक्षुषि रेखाकाराः सिराः (अहसू. २०.४)
–राजी–स्त्री., नेत्रराजी (चसि. २.२२)
डोळ्याचा रोग, ज्यात लाल शिरा दिसतात.
–रोग–पु., नेत्रामयः (चचि. २६.२४६)
–लघुता–स्त्री., नेत्रलाघवम् (अहसू. २०.२५)
–वर्त्मन्–न., शारीर० नेत्रस्य बाह्याच्छादनम्, ऊर्ध्वाधरभेदेन द्वे (चशा. ७.११)
–विभ्रम–पु., रोगलक्षण०, नेत्रविभ्रमः (चसि. ६.७२)
–वैराग्य–न., रोगलक्षण०, रूपग्रहणेऽलसत्वम्, नेत्ररागापगमः (सुक. १.३०)
–व्युदास–पु., अशीतिवातविकारेषु एकः, अक्ष्णः अक्ष्णोर्वा विशेषेण ऊर्ध्वं बहिर्वा आगमनम् (चसू. २०.११)
–शल्य–न., नेत्रगतं शल्यम् (असंसू. ३७.२४)
–शूल–न., रोग० अशीतिवातविकारेषु एकः (चसू. २०.११)
–सङ्कोच–पु., रोगलक्षण०, (असंसू. २९.६)
–सेचन–न., उपक्रम०, (अहसू. २३.५)
–स्तब्धता–स्त्री., रोगलक्षण० (अहसू. २०.२४)
–स्पंदन–न., रोगलक्षण०, नेत्रस्पन्दः (असंसू. २९.५)
अक्षी–स्त्री., भैषज्यद्रव्यविशेषः, रक्तस्फटिका (र.१०.११)
अक्षीर–पु., महानिम्बः (ध. १.३१)
अक्षीरा–वि., स्तन्यरहिता (कासू. लेहाध्यायः पृ. ३)
अक्षीव–पु., वनस्पति०, क्षीवः, क्षीवो नीपः (चचि. ३.२६७) शोभाञ्जनः (चसू. ४.११–१५) महानिम्बः (सुक. ८.१२०) रक्तशिग्रुः (र.१०.९१)
अक्षुद्रकर्मिणी–वि., क्षुद्रं कर्म या न करोति (चशा. ८.५२)

अक्षोट–पु., वनस्पति० गुणाः—स्वादुः, उष्णः, रूक्षः, स्निग्धो वा, गुरुः, मधुरपाकः, पुष्टिकरः, बृंहणः, बल्यः, पित्तश्लेष्मघ्नः, वातघ्नश्च (रा. ११.८२)
अक्षोटफलम् औत्तरापथिकं, गुरूष्णस्निग्धमधुरं, बलप्रदं, वातघ्नं, बृंहणं, वृष्यं, कफपित्तवर्धनं च, (चसू. २७.१५७)
अक्षोड–पु., वनस्पति० अक्षोटवृक्षः, मदनफलाकारफलः, मध्ये किञ्चिदुन्नतरेखान्वितः, पर्वतपीलुः, मधुरफलः (सुसू. ४६.१८७)
–तैल–न., स्नेह० तत् शीतं, गुरु, केश्यं, कफकृत्, वातपित्तघ्नं च (ध. ६.१४१)
अक्ष्यञ्जन–न., अक्षिभेषज० (चसू. ५.१४)
अक्ष्युपरोध–पु., रोगलक्षण० दृष्टेः प्रतिबन्धः (चचि. २३.६९)
अगण्य–वि., अगणनीयम् (चशा. ४.२४)
गर्भिण्या अष्टमो मासो न गणनीयः, यदि हि गर्भिणी गण्यमानमष्टमं मासं गर्भजन्मव्यापत्तिकरं शृणुयात् ततो भीता स्यात् तद्भयाच्च गर्भस्य वातक्षोभाद् व्यापद् भवेत्.
अगद–पु., न., औषधम् (चचि. ३.३०९–३१०)
अगदत्वं च युक्तस्य गदानामपुनर्भवात् (काखि. ३)
विषहरमौषधम् (चचि. ९.७१)
वनस्पति०, कुष्ठम् (ध.३.४९)
वि; अरोगम् (चचि. १[१].४०)
–क्रम–पु; अगदस्य उपक्रमः (सुक. ५.१३)
–तन्त्र–न; विषतन्त्रम्, सर्पकीटलूता–मूषिकादिदुष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगोपशमार्थं शास्त्रम् (सुसू. १.७)
आयुर्वेदस्य अष्टसु अङ्गेषु एकम्
–प्रलिप्त–वि; विषहरभेषजलेपयुक्तम् (असंसू.८.९)
–लेप–पु., महागदादिलेपः, रक्तसेचनावशिष्टविषप्रशमाय महागदादिभिः लेपः कर्तव्यः (सुक. ५.१६)
–वेद–पु., अगदार्थः आरोग्यार्थः वेदः नाम आयुर्वेदः (चचि. १२.४)
अगदङ्कर–वि., रोगनाशने स्वास्थ्यकरः (सुशा. १०.३९)
अगम्या–वि., स्वसृदुहितृप्रभृतिः मैथुनायोग्या (स्त्री) (सुचि. २४.११४–११६)
अगरु–न., वनस्पति० सुगन्धिद्रव्य० (चसू. २५.४०., ध. ३.२५)
तद्गुणाः—कटु, तिक्तं, उष्णं, स्निग्धं, वातकफघ्नं, श्रुतिनेत्रकुष्ठादिरोगघ्नं च (असंसू. १२.७७)

–सार–पु., अगरुनिर्यासः (रा. १२.३९)
–सारतैल–न., अगरुनिर्याससिद्धतैलम् (असंसू. ६.१०६)
अगर्भा–वि.. गर्भरहिता (चनि. ३.१४)
अगस्ति–पु., महर्षिविशेषः, हिमालये इन्द्रादेशात् रसायनप्रयोगं कृतवान् (चचि. १ [४].३)
वनस्पति०, अगस्त्यः (रा. परि.१०.१३)
अगस्तिक–पु., अगस्त्यः (र. १२.१२१)
अगस्त्य–पु., वनस्पति० (रा. परि. १०.१३)
पर्यायाः–कुम्भयोनिः, मुनिद्रुमः, वक्रपुष्पः, सित–पीत–नील–लोहित–कुसुमभेदात् चतुर्विधः.
गुणाः–मधुरः, शिशिरः, त्रिदोषघ्नः, बलासकासभूत-वैवर्ण्यश्रमापहः (रा. परि. १०.१४)
विशेषगुणाः–नक्तान्ध्यनाशनः (सुसू. ४६.२८२)
चातुर्थिकनाशनः (असंसू. १२.८९)
–ऋषिविशेषः–रोगापहरणचिन्तनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिषु एकः (चसू. १.९)
–तारकाविशेषः, अगस्त्योदये विषं मंदवीर्यं जलं च निर्विषं भवति (चचि. २३.८)
–रसायन–न., रसायनः (असंचि. ५० पृ०, २९)
–हरीतकी–स्त्री., योग० (चचि. १८.५७–६१)
अगस्त्यावलेह–पु., योग० कासराजयक्ष्माद्यनेकव्याधि-हन्ता (ड. सुउ. ५२.४१–४५)
अगारधूम–पु., न., गृहधूमः (चचि.७.२५)
अगुण–वि., गुणरहितः निर्गुणः (सुशा. १.९)
अगुरु–न; सुगन्धिद्रव्य०, धूपविशेषः अगुरु श्रेष्ठं लेपन-द्रव्यम् "रास्नागुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानाम्" (चसू.२५.४०)
कृष्णागुरु, (सुसू. ५.१८)
वनस्पति०, कालेयकम् (रा.१२.४०)
–ज–वि; अगुरुजन्यधूपादि (चचि. ३.२६९)
–तैल–न; सारतैलविशेषः, तद्गुणाः—तिक्तं कटु कषायं दुष्टव्रणशोधनं कृमिकुष्ठहरं च (सुसू. ४५.१२३)
अगुर्वादितैल–न; सिद्धयोग० शीतज्वरप्रशमार्थम् अगु-र्वादिशतद्रव्यजन्यम् उष्णवीर्यं तैलम् (चचि.३.२६७)
अगूढगन्ध–न., निर्यास०, हिङ्गु (ध. २.३६)
अगोचरभृत–वि., गोचरो देशः, यस्य यो देशस्तत्र न पुष्टं, विपरीतगुणे देशे पुष्टम् (चसू. २७.३११)
अग्नि–पु., शारीरभाव० जाठराग्निः (चचि. १५.३)
दोषधातुमलसन्निपातजनितोऽन्तरूष्मा, यथा–निर्दि-ष्टाधिष्ठानकर्मा (असंशा. ६.५६.) स चतुर्विधः, समः, विषमः, तीक्ष्णः, मन्दश्चेति (सुसू. ३५.२४. अहसू. १.८) अग्निपित्तयोरभेदं कृत्वा पाचक-रञ्जकालोचकभ्राजकसाधकभेदात्पञ्चविधोऽग्निः ।
(सुसू. २१.१०) अग्नेः स्थानानि पाचकोऽग्निराम–पक्वाशयमध्यगः, रञ्जकः आमाशयाश्रयः, आलो-चकः दृक्स्थः, भ्राजकः त्वक्स्थः, साधकः हृदिस्थः, रसादीनां सप्तधातूनामाश्रयभूताः सप्त अग्नयः (चचि. १५.१५)
प्राणविशेषः (सुशा.४.३) देवता० (चचि.३.८२)
वाचोऽधिदैवतम् (सुशा.१.७)
सत्त्वरजोबहुलं महाभूतं तेजः (सुशा. १.२०)
भूत०, लौकिकोऽग्निः (चसू. २५.४०)
अनुशस्त्र० (सुसू. ८.१५)
खनिज०, सुवर्णम् (रा. १३.१)
वनस्पति०, चित्रकः (सुउ. ४४.३३.)
रक्तचित्रकः, (रा. ६.१२७) भल्लातकः (र. १३.६३)
–कर्णिका–स्त्री., वनस्पति०, अग्निमन्थः (र.,११.५४)
–कर्मन्–न., पचनक्रिया (सुसू.२१.१०)
दाहचिकित्सा (सुसू.१२.१०)
दहनकर्म (सुचि. १.८)
परिणामभेदात् द्विविधं; त्वग्दग्धं, मांसदग्धं च (सुसू. १२.७)
तत्र त्वग्दग्धे शब्दप्रादुर्भावः; दुर्गन्धता, त्वक्संको-चश्च; मांसदग्धे कपोतवर्णता अल्पश्वयथुवेदना शुष्कसंकुचितव्रणता च; सिरास्नायुसंध्यस्थिष्वपि न प्रतिषिद्धोऽग्निः (सुसू. १२.७)
–कर्मविधि–वि., अध्याय०, (सुसू. १२.१)
अग्निना कृत्वा यत्कर्म, अग्नेः सम्बन्धि वा यत्कर्म तदग्निकर्म, तस्य विधेर्विधानम्, तद् विद्यते यस्मिन् सः ।
–कीट–पु., प्राणनाशनः कीटविशेषः, तेन दष्टस्य वेग-ज्ञानं सर्पदंशवद् भवति, सान्निपातिकाः रोगाश्च भवन्ति; दंशस्तु रक्तपीतसितारुणः क्षाराग्निदग्ध-वर्णश्च भवति (सुक. ८.१७; असंउ. ४३ पृ. ३५२)
–कुमार–पु., ताम्रगन्धकपारदत्रिफलात्रिकटुयुक्तः पार-दयोग०कृतरेचनस्य गुल्मं यकृत्पाण्डुविबन्धशूल-मग्निमान्द्यं ज्वरं जलोदरं च हन्ति (र. १८.७५.)
अन्यो योगविशेषः (र. १८. १६६–१७३.)
–क्कथन–न., अग्निना श्रृतम् (सुसू. ४५.१२.)
–गन्धक–पु., वनस्पति० चम्पकः (रा. १०.२३९.)
–गर्भ–पु., जाङ्गमद्रव्य० अग्निजारः (ध. ६.२१.)

–(गर्भा)–स्त्री., वनस्पति० तेजोवती (रा. ३.३९२.)

गर्भाशय–पु., जाङ्गमद्रव्य०, अग्निजारः (र. १६.१६७.)

–गृह–न., अग्निना युक्तं गृहम् (चसू. २०.१६.)

–ज,–जार–पु., प्राणिजद्रव्य०, 'अंबर' इति लोके, समुद्रेण बहिस्त्यक्तः सूर्यतापेन संशुष्कः, अग्निनक्रस्य जरायुः, रक्तवर्णोऽग्निजारः सर्वोत्तम इति वृद्धाः (र. ३.१५०)

–जिह्वा–स्त्री., वनस्पति०, कलिकारी (असंशा. १.६१)

–ज्वाला–स्त्री;. वनस्पति०, धातकी (रा. ६.१५१) महाराष्ट्री, मराठी (रा. परि. ४.१३)

–तुण्ड–पु., योगविशेषः (र. २०.२३३)

–तुण्डीरस–पु., योग०, शुद्धसूतं विषं गन्धमजमोदां त्रिफलां सर्जिक्षारं यवक्षारं चित्रकसैन्धवजीरकं सौवर्चलं सामुद्रं त्र्यूषणं विडङ्गानि च सर्वाणि जम्बीराम्लेन मर्दयेत् । गुटिकां च कुर्यात्, अयमग्निमान्द्यप्रशमनः (वै. श. सि.)

–दग्ध–न., अग्निना दाहः, तच्चतुर्विधम् प्लुष्टं, दुर्दग्धं, सम्यग्दग्धमतिदग्धं च (सुसू. १२.१६) अग्निदग्धजातव्रणोऽबन्ध्यः (सुसू. १८.३२–३३)

–दमनी–स्त्री., वनस्पति० (रा. परि. ४.३.) गुणाः–रूक्षा, कटुः, उष्णा, रुचिकृत्, दीपनी, हृद्या, वातकफघ्नी गुल्मप्लीहापहा च ।

–दाह–पु., उपक्रम०, अग्निकृतो दाहः (असंउ. ३३.)

–दीपन–न., (परिव०,) औषधकर्मविशेषः (चसू. २७.२५१.)

–दीप्ता–स्त्री., वनस्पति०, तेजोवती (सुचि. ३३.२७.)

–दीप्ति–स्त्री., अग्नेर्दीपनम् (सुचि. ३३.२७.)

–दोष–पु., अग्निदुष्टिः, अग्निविकृतिः (असंशा. ६.)

–धमन–पु., वनस्पति०, निम्बः (रा.९.४४.) कडुनिंब.

–नक्र–पु., जलचर०, अग्न्याख्यो नक्रः (र. ३.१५०.)

–नामन्–पु., वायव्यकीटविशेषः तद्‌गुणाः–वातकोपनः वातजान् रोगान् करोति (सुक. ८.५) (असंउ. ४३. पृ. ३५१)

–नाश–पु., रोग० रसप्रदोषजरोग० (चसू. २८.१०)

–निर्यास–पु., प्राणिजद्रव्य०, अग्निजारः (ध. ६.२१)

–परीक्षा–स्त्री., अग्नौ परीक्षणम् (अहसू. ७.१३)

–पर्णी–स्त्री., वनस्पति०, अग्निमन्थः (र. १४.७१)

–प्रतपन–न., उपक्रम०, स्वेदनम् (सुसू. १२.२०)

–प्रताप–पु., उपक्रम०, अग्निना प्रतापनम्, वातामयेषु वातकफामयेषु च प्रयुज्यते (सुउ. ५६.१२.)

–प्रभा–स्त्री., कीट०, शतपदीभेदः; एतस्या दंशोऽसाध्यः (सुक. ८.३०)

–फला–स्त्री., वनस्पति०, तेजोवती (रा. ३.३९२)

–बन्ध–पु., पारदबन्ध० (र. ११.८९)

–बल–न., अग्नेर्जरणशक्तिः (चसू. १३.७०)

–भासा–स्त्री., वनस्पति०, ज्योतिष्मती (ध. १.२६७)

–भेद–पु., रोग०, अग्निवैषम्यम्, रेवतीरोषसम्भूतरोगेष्वेकः (का. बालग्रह चि.)

–मथन–पु., वनस्पति०, अग्निमन्थः (ध. १.११०)

–मन्थ–पु., तेजोवृक्षः, पूर्वदेशे 'आगथ' इति प्रसिद्धः (सुसू. ३८.१०.,) 'अङ्गेशूर' इति लोके (ड. सुसू. ३८.१२.) 'अग्निवधूः' इति पूर्वदेशे (ड. सुसू. ३९.७) अस्य क्षुद्राग्निमन्थ इत्यपरो भेदः, उभावपि तुल्यगुणौ, गुणाः–कटुस्तिक्त उष्णो वात–कफघ्नः पाण्डुशोफाग्निमान्द्यामविड्विबन्धाध्मानार्शोघ्नश्च (ध. १.१११)

–मन्थन–पु., वनस्पति०, अग्निमन्थः (ध.१.१११)

–मन्थरस–पु., अग्निमन्थस्य स्वरसः (अहसू. १४.२३)

–मन्थवटी–स्त्री., रसकल्प०, अग्निमान्द्यघ्नी (र. १६.१६९)

–मन्दता–स्त्री.. रोगलक्षण०, अग्निमान्द्यम् (अहसू. ७.६१)

–मान्द्य–न., रोग०, जाठराग्नेर्मान्द्यम्, मन्दतीक्ष्णविषमभेदेन त्रिविधम्, (मा०–मधुकोश) वातज–अग्निमान्द्यलक्षणानि-अशिता मात्रा कदाचित् सम्यक् पच्यते कदाचिन्न विपच्यते, वातजान् विकारान् करोति; पित्तजअग्निमान्द्यलक्षणानि–मात्रातिमात्राप्यशिता सुखं विपच्यते, पित्तनिमित्तजान रोगान् करोति; कफजअग्निमान्द्यलक्षणानि–स्वल्पापि मात्रा अशिता नैव पच्यते, कफसम्भवान् विकारान् करोति; वातेन विषमः, पित्तेन तीक्ष्णः, कफेन मन्दः अग्निर्भवति (अहशा. ३.७४)

–मुख–पु., वनस्पति०, भल्लातकः (ध. ३.१४३) रसकल्प० (र. १८.१०६; र. १८.१३९)

–मुखी–स्त्री., वनस्पति०, कलिकारी (चसू. ४.९(४) आग्नेयलूताविशेषः, इयं स्वेदजा पित्तविकारकरी च भवति । दंशलक्षणानि–अग्निदग्धवत् अतिरुक्स्फोटाः सम्भवन्ति; अग्निज्वालसमानेन विषोष्मणा

प्रस्वेदनम्, तृड्दाहकम्पमूर्च्छाः पित्तास्रमतिसारश्च (असंउ. ४४. पृ. ३६२) अग्निमुख्या (असंउ. ४५. पृ. ३७०)

–यान–न., अग्निशकटिका (असंसू. ४.४७)

–युग्म–न., चित्रकं, भल्लातकश्च (र. १५.६९)

–योजन–न., अग्निकर्म (अहसू. २५.२.)

–रस–पु., रसकल्प० (र.१३.४५.)

–रोहिणी–स्त्री., रोग०, क्षुद्ररोगः, तन्त्रान्तरे 'वह्निरोहिणीति–' तल्लक्षणम् पित्तोल्बणैः मलैः कक्षाभागेषु अन्तर्दाहज्वरकराः दीप्तपावकसन्निभाः मांसदारणाः स्फोटाः जायन्ते, ते वाताधिकैः दोषैः पंचाहात्, पित्ताधिकैः सप्ताहात्, कफाधिकैश्च पक्षात् मानवं घ्नन्ति (सुनि. १३.२०; असंउ. पृ. २७१)

–वक्त्रा–स्त्री., लूता० दंशलक्षणानि–दंशदेशे अत्यर्थो दाहः, स्रावः, ज्वरः, चोषकण्डूरोमहर्षाः दंशस्तु दाहविस्फोटयुतश्च (सुक. ८.११८)

–वध–पु.,रोगलक्षण० अग्निमान्द्यम् (अहसू. १९.६६)

–वल्लभ–पु., रालः, सर्जकः (ध. ३.१२१.)

–वि(वी)सर्प–पु., रोग० वातपित्तजः विसर्पः, सम्प्राप्तिः–स्वहेतुभिः अतिमात्रं प्रकुपितं वातपित्तं परस्परं लब्धबलं सत् गात्रं दहत् विसर्पति । तल्लक्षणम्–तदुपतापादातुरः सर्वशरीरमङ्गारैरिव आकीर्यमाणं मन्यते, छर्द्यतीसारमूर्च्छादाहमोहज्वरतमकारोचकास्थिसन्धिभेदतृष्णाविपाकाङ्गभेदादिभिश्चाभिभूयते, यं यमवकाशं विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशः शान्ताङ्गारप्रकाशोऽतिरक्तो वा भवति अग्निदग्धप्रकारैश्च स्फोटैरुपचीयते, स शीघ्रगत्वादाशुव मर्मानुसारी भवति, मर्मणि चोपतप्ते पवनोऽतिबलोऽङ्गान्यतिमात्रं भिनत्ति, संज्ञां प्रमोहयति, हिक्काश्वासौ जनयति, निद्रां नाशयति । स नष्टनिद्रः प्रमूढसंज्ञो, व्यथितचेता न क्वचन सुखमुपलभते, अरतिपरीतः स्थानादासनाच्छय्यां क्रान्तुमिच्छति, क्लिष्टभूयिष्ठश्चाशु निद्रां भजति, दुर्बलो दुःखप्रबोधश्च भवति, तमेवंविधमग्निविसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात् । (चचि. २१.३६; असंनि. १३.)

–वीर्य–न., सुवर्णम् (रा. १३.१)

–वेश–पु., वैद्य०, पुनर्वसोः आत्रेयस्य शिष्यः अग्निवेशतन्त्रस्य कर्ता. (चसू. १.३९, अहसू. १.४)

–वैषम्य–न., व्याधिलक्षण०, विषममग्नित्वम् (चनि. ३.१५)

–शिख–न., सुवर्णम् (रा. १३.३)

–शेखर–न., वनस्पति०, कुङ्कुमम् (रा. १२.२१)

–षङ्ग–पु., रोगलक्षण०, अग्निसङ्गः (सुचि. ४.३२)

–ष्टोम–पु., वनस्पति०, सोमप्रकारः (सुचि. २९.७)

–सङ्ग–पु., रोगलक्षण०, अग्निमान्द्यम्, अग्निः यस्मात् सज्यते लीयते सः तेन वातश्लैष्मिकग्रहणीविसूचिकालसकविलम्बिकादिविकारा गृह्यन्ते. (सुसू. ११.८)

–सदन–न., रोग०, अग्निमान्द्यम् (अहसू. ११.७)

–सन्ताप–पु., अग्निस्वेदः (सुचि. ४.२६)

–समता–स्त्री., अग्निसाम्यम् (सुनि. १.१०)

–सम्भव–पु., अग्निजारः, कुसुम्भम्, कौसुम्भम् (ध. ६.२१; रा. ४. १८९)

–सम्भ्रम–पु., उत्पातप्रदीप्तिः (सुचि. २४.९१)

–सह–वि., अग्निसहनसमर्थः (र. ३०.११.)

–सहन–पु., ज्वलनस्वभावनिर्मुक्तः (र. २.१५६)

–साद–पु., रोगलक्षण०, अग्निमान्द्यम् (सुनि.१.१७)

–सादन–न., अग्निसादः (सुउ. ४०.११६)

–सार–न., रसाञ्जनम् (रा. १३.२२२)

–स्कन्द–पु., देवता० (असंउ. १ पृ. ९)

–स्कन्ध–पु., महान् अग्निराशिः (अहसू.२.३४)

–स्वेद–पु., स्वेद०, तापोपनाहद्रवोष्मभेदेन चतुर्विधः (असंसू. २६.३) द्र० ' स्वेद '

अग्न्यधिष्ठान–न., शारीर०, ग्रहणी, जाठराग्नि–स्थानम् (चचि. १५.५६)

अग्निक–पु., वनस्पति०, चित्रकः (सुउ. २३.१०)
अजमोद (सुउ. ९.१९) मोरटः (सुक. २.४४)
कलिकारिका (सुसू. ३७. १०)
भल्लातकः (ध. ३.१४३)

–बभ्रु–पु., सर्प०, मण्डली (सुक. ४.३४ (२)

अग्नीषोमसंयोग–पु., आर्तवस्य शुक्रस्य च मिथः संयोगः (सुशा. ३.४)

अग्र–न., परिमाण०, पलम् (चवि. ६.४)

–ग्रहण–पु., प्रथमतः ग्रहणम् (अहसू. ९.१५)

–च्छद–पु., तरुणपत्रम् (चचि. २९.१४१)

–ज–वि., पूर्वजम् (चचि.७.१२)

–पत्रक–पु., वनस्पति०, नीली, नीलिनी (ध. १.२३३)

–प्ररोह–पु., अग्रिमभागः (सुशा. ५.११)

–रूप–न., पूर्वरूपम् (असंसू. २.२८)

–वक्त्र–न., यन्त्र०, सर्पफणसदृशं यन्त्रम् (असंचि. १३ पृ. ८१)

–वर्ति–स्त्री., सूत्रमयी घनवर्तितावर्तिः (सुचि. ८.३०)

–वेदना–स्त्री., पूर्वरूपम् (कासू. २५.१४)

अग्रह–पु., अप्रशस्तस्थानस्थितक्रूरग्रहानधिष्ठितः कालः (चइं. १२.६८)

अग्राहिन्–वि., विकृतमुखम्, यन्त्रदोष० (सुसू. ७.१९)

अग्रोपहरणीय–वि., अध्याय०, कर्मणामग्रे उपहरणं येषां यन्त्रशस्त्रादीनां तानि अग्रोपहरणानि तान्यधिकृत्य कृतोऽध्यायः (सुसू. ५.१)

अग्र्य–वि., श्रेष्ठम् (सुचि. ९.१८)

पु., एककार्यकराणामौषधानां योऽत्यर्थं कार्यकरः सोऽग्र्यः (चसू, २५.४१)

–चन्दन–न., वृक्ष०, धवलचन्दनम् (चवि. ६.१७)

–मति–वि., कुशाग्रीयमतिः (सुचि. १०.३)

–लवण–न., सैन्धवम् (चचि. २३.९६) सैंधव.

–संग्रह–वि., अध्याय० (असंसू. १३.१)

अग्र्याणां नाम हिताहिततमानामाहारविकाराणां संग्रहः (चसू. २५.४०) (असंसू. १३)

स यथा–अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठम्, उदकमाश्वासकराणां, (सुरा श्रमहराणां), क्षीरं जीवनीयानां, मांसं बृंहणीयानां, रसस्तर्पणीयानां, लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणामम्लं हृद्यानां, कुक्कुटो बल्यानां, नक्ररेतो वृष्याणां, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां, सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, वमनं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां, बस्तिर्वातहराणां, स्वेदो मार्दवकराणां, व्यायामः स्थैर्यकराणां, क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां,(तिन्दुकमन्नद्रव्यरुचिकराणां),आमं कपित्थमकण्ठ्यानामाविकं सर्पिरहृद्यानामजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्यसात्म्यरक्तसांग्राहिकरक्तपित्त–प्रशमनानामविक्षीरं श्लेष्मपित्तजननानां, महिषीक्षीरं स्वप्नजननानां, मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणां, गवेधुकान्नं कर्शनीयानामुद्दालकान्नं विरूक्षणीयानामिक्षुर्मूत्रजननानां, यवाः पुरीषजननानां, जाम्बवं वातजननानां, शष्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानां, कुलत्था अम्लपित्तजननानां, माषाः श्लेष्मपित्तजननानां, मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत्सुखविरेचनानां, चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानां,स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां, प्रत्यक्पुष्पा शिरोविरेचनानां, विडङ्गं क्रिमिघ्नानां, शिरीषो विषघ्नानां, खदिरः कुष्ठघ्नानां, रास्ना वातहराणामामलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्यानामेरण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां, चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोथार्शःशूलहराणां, पुष्करमूलं हिक्काश्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तं सांग्राहिकदीपनीयपाचनीयानामुदीच्यं निर्वापणदीपनीयपाचनीयच्छर्दितीसारहराणां, कट्वङ्गं सांग्राहिकपाचनीयदीपनीयानामनन्ता सांग्राहिकरक्त–पित्तप्रशमनानाममृता सांग्राहिकवातहरदीपनीयश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानां, बिल्वं सांग्राहिकदीपनीयवातकफप्रशमनानामतिविषा दीपनीयपाचनीयसांग्राहिकसर्वदोषहराणामुत्पलकुमुदपद्मकिञ्जल्कः सांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, दुरालभा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां, गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसांग्राहिकोपशोषणानां, काश्मर्यफलं रक्तसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी सांग्राहिकवातहरदीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धा वृष्यसर्वदोषहराणां, बला सांग्राहिकबल्यवातहराणां, गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां, हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानामम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां, यावशूकः स्रंसनीयपाचनीयार्शोघ्नानां, तक्राभ्यासो ग्रहणीदोषशोफार्शोघृतव्यापत्प्रशमनानां,क्रव्यान्मांसरसाभ्यासो ग्रहणीदोषशोषार्शोघ्नानां, क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां, समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणां, तैलगण्डूषाभ्यासो दन्तबलरुचिकराणां, चन्दनं दुर्गन्धहरदाहनिर्वापणलेपनानां, रास्नागुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानां, लामज्जकोशीरं दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां, कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहोपयोगिनां, मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकण्ठ्यवर्ण्यविरजनीयरोपणीयानां, वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनामग्निरामस्तम्भशीतशूलोद्वेपनप्रशमनानां, जलं स्तम्भनीयानां, मृद्भृष्टलोष्ट्रनिर्वापितमुदकं तृष्णाच्छर्द्यतियोगप्रशमनानामतिमात्राशनमामप्रदोषहेतूनां, यथाग्न्यभ्यवहारोऽग्निसंधुक्षणानां, यथासात्म्यं चेष्टाभ्यवहारो सेव्यानां, कालभोजनमारोग्यकराणां, तृप्तिराहारगुणानां, वेगसंधारणमनारोग्यकराणां, मद्यं सौमनस्यजननानां, मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां, गुरुभोजनं दुर्विपाककराणामेकाशनभोजनं सुखपरिणामकराणां, स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणां, शुक्रवेगनिग्रहः षाण्ढ्यकराणां, पराघातनमन्नाश्रद्धाजननानामनशनमायुषो ह्रासकराणां, प्रमिताशनं कर्शनीयानामजीर्णाध्यशनं ग्रहणीदूषणानां,

विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां, विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणां, प्रशमः पथ्यानामायासः सर्वापथ्यानां, मिथ्यायोगो व्याधिकराणां, रजस्वलाभिगमनमलक्ष्मीमुखानां, ब्रह्मचर्यमायुष्याणां, परदाराभिगमनमनायुष्याणां, संकल्पो वृष्याणां, दौर्मनस्यमवृष्याणामयथाबलमारम्भः प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्धनानां, स्नानं श्रमहराणां, हर्षः प्रीणनानां, शोकः शोषणानां, निवृत्तिः पुष्टि–कराणां, पुष्टिः स्वप्नकरणामतिस्वप्नस्तन्द्राकराणां, सर्वरसाभ्यासः बलकराणां, एकरसाभ्यासः दौर्बल्यकराणां, गर्भशल्यमाहार्याणामजीर्णमुद्धार्याणां, बालो मृदुभेषजीयानां, वृद्धो याप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामवर्जनीयानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां संनिपातो दुश्चिकित्स्यानामामो विषमचिकित्स्यानां, ज्वरो रोगाणां, कुष्ठं दीर्घरोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽनुषङ्गिणां, जलौकसोऽनुशस्त्राणां, बस्तिस्तन्त्राणां, हिमवानौषधिभूमीनां, सोम ओषधीनां, मरुभूमिरारोग्यदेशानामनूपोऽहितदेशानां, निर्देशकारित्वमातुरगुणानां, भिषक्चिकित्साङ्गानां, नास्तिको वर्ज्यानां, लौल्यं क्लेशकराणामनिर्देशकारित्वमरिष्टानामनिर्वेदो वार्तलक्षणानां, वैद्यसमूहो निःसंशयकराणां, योगो वैद्यगुणानां, विज्ञानमौषधीनां, शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानां, संप्रतिपत्तिः कालज्ञानप्रयोजनानामव्यवसायः कालातिपत्तिहेतूनां, दृष्टकर्मता निःसंशयकराणामसमर्थता भयकराणां, तद्विद्यसंभाषा बुद्धिवर्धनानां; आचार्यः शास्त्राधिगमहेतूनामायुर्वेदोऽमृतानां, सद्वचनमनुष्ठेयानामसद्ग्रहणं सर्वाहितानां, सर्वसंन्यासः सुखानामिति ।

अग्र्या—स्त्री., प्राणिद्रव्य० घनीभूतं गव्यं पित्तम् गोरोचना (ध. ३.२८ पृ. ९८)

अग्लानि—स्त्री., रोगलक्षण०, ईषद्ग्लानिः (सुउ. ३९.११८)

—**कर**—वि., हर्षक्षयं न करोतीत्यर्थः (सुसू. ३४.२३)

अघोरमन्त्र—पु., मन्त्रविशेषः,

अघोरमन्त्रो यथा— 'ॐ ह्रीं ह्रीं हुं अघोरतर प्रस्फुट प्रस्फुट प्रकट प्रकट कह कह शमय शमय जात जात दह दह पातय पातय ओं ह्रौं ह्रैं ह्रौं हं अघोराय फट्, इति । (र. ६.२१ टीका)

अङ्क—पु., रेखा (र. ७.२९)

—**पाद**—पु., चर्मचटकः (चसि. ३.१२)

—**लोड्य**—न., शाक०, ह्रस्वोत्पलकन्दः । शाकमस्य गुरुविष्टंभि शीतलं च (चसू. २७.११७)

—**वृक्ष**—पु., कदम्बः (ध. ५.१०४)

अङ्कुर—पु., मृदुनालम्, एषणार्थप्रयुक्तमेकमनुशस्त्रम् (सुसू. ८.१९)

अग्रपल्लवः (सुचि. ३८.८५)

अङ्कुरित—वि., विरूढः (चवि. २ [४].१५)

अङ्कुश—पु., न., हस्तिचालनार्थं शस्त्रम् (सुसू. ७.१०)

—**वदन**—न., शलाकायन्त्र०, अङ्कुशतुल्याकृतिमुखं वदनं यस्य तत् (सुसू. ७.१४)

अङ्कुशिका—स्त्री., वातवेदना०, अङ्कुशनिपाताकर्षणसदृशी वेदना. (सुसू. २२.११)

अङ्कोट—पु., अङ्कोलः (सुक. १.७२) (असंसू. ३९.१२)

—**पुष्प**—न., अङ्कोलपुष्पम्, तद् विषहरं भवति. (सुक. १.७२)

अङ्कोठ—पु., वृक्ष०, अङ्कोलः (सुक. ७.३४)

'अङ्कोल्ल' इति लोके (ड. सुसू. ३७.१२)

अङ्कोल—पु., वनस्पति०, (चचि. २३.२४४)

चीरितस्वल्पपत्रः दीर्घपर्णः कण्टकी तैलफलो वृक्षविशेषः (र. १०.३२)

"अङ्कोटोऽङ्कोलको रेची निर्दिष्टो दीर्घकीलकः, पीतसारस्ताम्रफलो गन्धपुष्पो निकोचकः।" (ध. १.२५८)

गुणाः—कटुक उष्णस्तीक्ष्णः स्निग्धो रेचनः सूतशुद्धिकृद्वातकफघ्नः कुक्कुराखुविषघ्नः ग्रहजन्तुविषभूतविलताविषकण्ठशूलघ्नः (ध. १.२५८)

अङ्कोलस्य पुष्पं विषहरम् (सुक. १.७२)

अस्य फलं श्लेष्मलं, गुरु, विष्टम्भि, अग्निजिच्च; (चसू. २७.१५९) मूलं सर्वमूषिकविषघ्नम् (असंउ. ४६) एतद्बीजसंभूतं तैलं श्वित्रनाशनार्थमुपयुज्यते (र. ५.२४१)

—**तण्डुल**—पु., अङ्कोलबीजम् (र. १८.२१)

अङ्कोलक—पु., अङ्कोलः (ध. १.२५८)

अङ्कोल्ल—पु., अङ्कोलः (अहसू. ६.१२०)

अङ्ग—न., सकलं शरीरम् (असंशा. ५.३)

शरीरस्य षडङ्गानि अन्तराधि—सक्थि—बाहु—शिरांसि च । (सुसू. ३५.१२)

विभागः, आयुर्वेदस्य अष्टावङ्गानि (अहसू. १.६)

शरीरस्य अवयवाः (सुशा. ५.३)

षट्संख्यावाचकं पदं, यथा 'वेदेन्दुनेत्राङ्गरसाङ्गभागाः' (र. २६.५४—५५)

पु., उन्मार्गगमनम्, अङ्गेर्गत्यर्थत्वात्
(अहृसू. १२.५०)

–क्षय (च्छाय)–पु., (यो) पोगरस्य नामत्रयाणाम-न्यतमम्. (र. ५.८४.)

–गन्ध–पु., अङ्गस्य गन्धः, चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः
(चसू. २०.१४)

–ग्रह–पु., रोगलक्षण०, अङ्गमर्दः (चचि. २९.९६)

–ग्लानि–स्त्री., रोगलक्षण०, अङ्गशोषः, देहजाड्यम्
(चचि. २९.३८)

–तुदन–न., रोगलक्षण०, सूचीवेधवदङ्गवेदना
(र. १६.७७)

–द–पु., अङ्गरागः, बाहुभूषणम् (चक्र. चशा. ८.९)

–दौर्बल्य–न., रोगलक्षण०, बलहानिः (चसू. १४.१४)

–प्रग्रह–पु., रोगलक्षण० अङ्गग्रहः (चसि. २.१२)

–प्रत्यङ्गविभाग– पु., अङ्गानां प्रत्यङ्गानां पृथक्त्वम्
(असंशा. २.२२)

–प्रदूषण–न., अङ्गदुष्टिः (चसू. ११.३९)

–प्रदेश–पु., अङ्गप्रत्यङ्गानि, तदुपरितनभागाश्च
(सुनि. ५.४)

–भङ्ग–पु., रोगलक्षण०, अङ्गानां स्फोटनमिव वेदना, अङ्गानां जङ्घोरूप्रभृतीनां भङ्ग इव भङ्गः चूर्णनमिव
(अहृसू. १२.५०.)

–भेद–पु., रोगलक्षण०, अङ्गानां भेदः (चनि. ५.११)

–मर्द–पु., रोगलक्षण० (चसू. ४.१७ (४४) अङ्गोद्वेष्टनमिव वेदना, स्फुटनिका इत्यन्ये
(सुउ. ५५.१६)
अङ्गानि विमृद्यन्ते इव (सु. उ. २४.५)
रसदोषजविकारेष्वेकः (चसू. २८.९)
रक्तदोषजविकारेष्वेकः (सुसू. २४.९, चसू. १४.२२)

–मर्दप्रशमन–वि., शामकगण०, अङ्गमर्दघ्नः
(चसू. ४.८)

–राग–पु., गात्ररञ्जनं, विलेपनं (सुचि. २५.४३) शरीरस्य रक्तिमा (सु.उ. ४२.११)

–रुह–पु., शारीर०, केशः (सुचि. ३०.१५)

–वर्धन–वि., बृंहणकरम् (चचि. १.[१].७०)

–वादन–न., चेष्टा० (असंसू. ३.९६)

–विनिश्चय–पु., अङ्गानां निर्णयः (सुशा. ५.४६.) अंगविनिश्चयार्थं मृतशरीरस्य कोथनपूर्वकं छेदनं सुश्रुतेन वर्णितं तद्यथा–मृतं समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं, निःसृष्टान्त्रपुरीषं, अ(आ)वहन्त्यामापगायां निबद्धं, पञ्जरस्थं, मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गप्रत्यङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत्। सम्यक् प्रकुथितं चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरबालवेणुवल्कलकूर्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन्सर्वानेव बाह्याभ्यन्तरानङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा (सु. शा. ५. ४९)

–विवर्णता–स्त्री., स्वाभाविकवर्णस्य अन्यथा भावः
(चचि. १२.११)

–वेदना–स्त्री., रोगलक्षण०, अङ्गमर्दः (चनि. २.६)

–व्यसनिन्–वि., छिन्ननासादिः एवंप्रकारः दूतः मरणसूचकः (च. इं. १२.१७)

–शीर (र्य) ण–न., रोगलक्षण०, शरीरावयवानां विगलनम्, चत्वारिंशत् पित्तविकारेष्वेकः
(कासू. २७.३५)

–शूल–पु., रोगलक्षण०, अङ्गमर्दः (चचि. ३.२४४)

–संशोष–पु., रोगलक्षण०, कार्श्यम् (चचि. २८.७३)

–सदन–न., रोगलक्षण०, अङ्गसादः (अहृसू. १७.१६) अवयवानां ग्लानिः, अङ्गानामनुत्साहः, रसदोषजविकारेष्वेकः

–साद–पु., रोगलक्षण०, अङ्गसदनम् (सुउ. २४.२३)
(अहृसू. ४.१०)

–सावर्ण्य–न., अङ्गसमानवर्णता (सुचि. ९.३८)

अङ्गावदरण–न., रोग०, अङ्गस्यावदरणं स्फुटनं विदारणं च, चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः (चसू. २०.१४)

अङ्गावसादन–न., रोगलक्षण०, अङ्गानां दौर्बल्यम्
(चचि. १.३३)

अङ्गार–पु., अग्निः (चसू. १४.२८)
अभस्मसात्कृतो दग्धकाष्ठखण्डः (सुसू. २९.११)
कोकिलः (र. ७.१६)

–कोष्ठकस्तम्भ–पु., अग्निकुण्डस्तम्भः
(असंसू. २६.१५)

–कोष्ठी–स्त्री., साग्निमृण्मयकोश०, खराणां द्रव्याणां सत्त्वपातनी कोष्ठी (र. १०.३४–३८)

–ग्रन्थिक–वनस्पति० हिमावली (रा. परि. १५.१८)

–चूडक–पु., प्रतुदपक्षि० (चसू. २७.५२)

–यान–न., अङ्गारपूर्णशकटिका (सुउ. ६४.२५) अग्नियानम् (असंसू. ४.१८)

–वल्लरी–स्त्री., वनस्पति०, भार्गी (ध. १.६८)
(रा. ६.९५)

–वल्लिका–वल्ली–स्त्री., वनस्पति०, भार्गी
(ध. १.६८) महाकरञ्जः (ध. ५.११०)

–शूल्य–वि., शूलस्थं कृत्वा अङ्गारे भर्जितम् (चसू. २६.८४)

अङ्गारकमणि–पु., जाङ्गमद्रव्य०, प्रवालम् (रा. १३.७३)

अङ्गिरस–पु., महर्षि०, हिमालये इन्द्रादेशाद् रसायनप्रयोगं कृतवान्. (चचि. १ [४] ३)

अङ्गुल–न., मान० (असंशा. ७.३३)

–मित–न., अङ्गुलमानम् (सुशा. ६.२८)

–राजि–पु., राजिमान् सर्पविशेषः (सुक. ४.३४ (३)

अङ्गुलास्थि–पु., अङ्गुलगतमस्थि (का. शारीरविचय)

अङ्गुलि–स्त्री., हस्तपादशाखासु प्रत्यङ्ग०, प्रतिशाखायां पञ्च, मिलित्वा विंशतिः (सुशा. ५.४)
अङ्गुष्ठः, प्रदेशिनी, मध्यमा, अनामिका, कनिष्ठिका चेतिक्रमेण पञ्चाङ्गुलयः (सुसू. ३५.१२)

–त्राणक–न., यन्त्र०, (असंसू. ३४.१२.)

–दाह–पु., रोगलक्षण०, सविषान्नपानरसस्पर्शेन कराङ्गुलीनां ज्वलनम् (चचि. २३.११२)

–पर्वन्–न., मान०, अङ्गुलस्य विशेषतः करमध्यमाङ्गुलस्य (आढमल्ल) मध्यभागः सन्धिस्वरूपः, अयं शरीरमानार्थमुपयुज्यते (सुसू. ३५.१२)
(चवि. ८.११७)
अवयव०., अंगुलिग्रंथिः (सुसू. ३५.४)
अवयव०., अङ्गुलिशलाका (सुसू. १८.१८)

–प्रमाण–न., प्रमाण०, अङ्गुलिः, करशाखा, तया मानम् (चवि. ८.११७)

–फला–स्त्री., वनस्पति०, निष्पावी (रा.परि. ७.१००)

–शस्त्र–न., शस्त्र०, तच्च द्विविधम् (१) अन्तर्मुखसंज्ञितं कृशतरशशधरकानुकारिणाऽर्धद्वयसंहितमध्यकीलितेन मध्यमाङ्गुल्यङ्गुष्ठप्रविष्टलोहकटकनियमितं शस्त्रम् (२) एकावयवं मध्यमाङ्गुलीप्रविष्टकण्टकं शस्त्रम् (सुचि. १५.१२)

–शस्त्रक–न., अङ्गुलिशस्त्रम् (अहृसू. २६.१३)
(असंसू. ३४-२६)

–शूल–पु., रोगलक्षण० (चसि. २.१६)

–शोष–पु., रोगलक्षण०, (चसि. २.१६)

–सन्धि–पु., शारीर०, अङ्गुलीनां सन्धिः (चचि. २९.२६)

–स्तम्भ–पु., रोगलक्षण०, अङ्गुलेर्निश्चलत्वम् (चसि. २.१६)

अङ्गुलिका–स्त्री., कीट० तन्नामकपिपीलिकाभेदः; तया दष्टे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः (सुक. ८.३४)

अङ्गुली–स्त्री., शारीर०, अङ्गुलिः (सुचि. ३.२४)

अङ्गुल्यन्तर–न., स्थानविशेषः (सुनि. १३.३२)

अङ्गुष्ठ–पु., अङ्गुलिः सार्धत्र्यङ्गुलप्रमाणः (सुसू. ३५.१२)

–मूल–न., अङ्गुष्ठस्य मूलभागः (सुसू. ३५.१२)

–संमित– वि., अंगुष्ठपरिणाहा (वर्तिः) (चसू. ५.२४)

अङ्गुष्ठोदरप्रमाण–न., प्रमाण० विंशतितमभागोनषड्यवप्रमाणम्=५$\frac{१९}{२०}$ यवाः (सु. शा. ४.४)

अङ्घ्रि–पु., शारीर०, पादः (अहृसू. २.३१)

–मूलम्–(वृक्षादेः) (र. १४.९४)

–बला–स्त्री. वनस्पति० पृश्निपर्णी (ध. १.९०)

अचक्षुष्य–वि., चक्षुषेऽहितम् (अहृसू. ५.५५)

अचङ्क्रमणशील–वि., आस्यासुखी, चङ्क्रमणं गमनागमनं यो न करोति (च. चि. २९.८)

अचरणा–स्त्री., योनिरोग०, अधावनाचरणादचरणा (चसू. १९.४ (९) अधावनाज्जाता जन्तवः योन्यां कण्डूं कुर्वन्ति, तया कण्ड्वा स्त्री अतिनरकाङ्क्षिणी भवति (चचि. ३०.१८)
श्लेष्मजा–यस्यां स्त्री ग्राम्यधर्मे पुरुषादधिका भवति, तेन बीजं न गृह्णाति (सुउ. ३८.१६)
(विप्लुता) (अहृउ. ३३.४९)

अचला–स्त्री., पार्थिवद्रव्य०, मनःशिला (र. १२.१०४)

अचिकित्स्य–वि.. चिकित्सितुमशक्यः, असाध्यः (रोगः) बलमांसक्षये सति अष्टौ व्याधयः चिकित्सार्थमनर्हा भवन्ति, वातव्याधिः, अपस्मारः, कुष्ठम्, शोफः, उदरम्, गुल्मः, मधुमेहः, राजयक्ष्मा च ।
(चइ. ९.८–९)

अचिन्त्य–वि., चिन्तनशक्तिबाह्यम्, चिन्तनशक्त्यतीतः, रसवीर्यविपाकादिनियमैरचिन्तनीयप्रभावयुक्तत्वादचिन्त्यः (सु. शा. ३.४)

अचिरजात–वि., असंपूर्णकाले जातः, विच्युतः (च. शा. ४.२९)

अचिरप्रजाता–वि., अचिरप्रसूता (चनि. ३.१३)

अचेतन–वि., जडः, प्रकृतिः तत्कार्याणि च अचेतनवर्गः (सु. शा. १.८)
हतौजो ज्वरलक्षण० जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां च चेतनारहितो भवति; हतौजो ज्वररोगी (सुउ. ३९.४३.)
निरिन्द्रियम् (चसू. २६.१०)

अचेतस–वि., रोगलक्षण०, नष्टसंज्ञः (सु.चि.३४.१९)

अचोक्ष–वि., अपवित्रम्, मलिनम् (सुसू. ४६.४७६)

अचौक्ष–वि., अचोक्षम् (सुउ.६०.५४)

अच्छ–वि., अघनम् (चचि. १५.१०)
केवलम् (सुशा.१०.२२) तनु (सुसू.४५.१९९)

निर्मलम् (चशा. ८.४८) केवलम् (चसू. १३.७)
–पान–न., केवलस्नेहपानम् (सुचि. ३१.२१)
–पेय–पु., केवलस्नेहपानम्, अच्छश्च पेयश्च (चक्र० चसू. १३.२६)
तत्पानविधिः (अहसू. १६.२९–३०)
–वारुणी–स्त्री., स्वच्छसुरा (असंचि. ९ पृ. ५९)
–सुरा–स्त्री., विशदं मद्यम् (अहसू. ३.१२)
–स्नेह–पु., केवलस्नेहः (सुचि. ३१.२१)

अच्छिद्र–वि. निबिडम् (चशा. ६.२८)

अच्युतावास–पु., वनस्पति० पिप्पलः, अश्वत्थः (रा. ११.११८)

अज–पु., प्राणि०, अयं वातप्रकृतिः (सुशा. ४.६७)
अजचर्म धूमार्थमुपयुक्तम् (सुउ. ६०.३८)
अजपुरीषस्य क्षारो विसूचिकामुदावर्तं वाताष्ठीलां च नाशयेत् (चचि. १३.१६२)
अजबस्तिर्नामाजस्य मूत्राशयः, बस्त्याख्योपक्रमार्थमुपयुज्यते (चसि. ९.५२)
अजमांसगुणाः–अदोषलं, नातिशीतगुरुस्निग्धं शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणं च (चसू. २७.६१–६३)
अजमांसरसो राजयक्ष्मणि प्रशस्यते (चचि. ८.६७)
अजमेदो नेत्ररोगेषु रसाञ्जनार्थमुपयुज्यते (असंउ. १९ पृ. २४७)
इदं शाखादमेदसामग्र्यम् (चसू. २५.३८)
अजयकृत्प्लीहानावुभावपि नक्तान्ध्ये नेत्ररोगे शूल्यपक्वौ भक्षणार्थमुपयुज्येते (सुउ. १७.२६)
तथा च नेत्ररोगेषु तर्पणाद्युपक्रमेषूपयुज्यतेऽस्य यकृत् (असंउ. १९ (पृ. २४९)
नक्तान्ध्येऽजयकृत्प्लीहानावञ्जनार्थमुपयुज्येते (सुउ. १७.२६)
अजरोमाणि ग्रहचिकित्सायां धूमार्थमुपयुज्यन्ते (सुसू. ६०.३८)

अजा–स्त्री., पशु०, छागी (चसू. १.९३)
बर्करी (सुउ. ४१.५६) (सुसू. ४५.५२)
अजाघृतगुणाः–दीपनीयं, चक्षुष्यं, बलवर्धनं, कासे, श्वासे, क्षये, चापि पथ्यं, पाके लघु (सुसू. ४५.९८)
अजादधिगुणाः–कफपित्तघ्नं, लघु, वातक्षयापहं, दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेश्च दीपनम् (सुसू. ४५.६८)
मधुरं कषायमुष्णं मधुरपाकं रुच्यं पाचनं नेत्रदोषघ्नम् (ध. ६. १९१; रा. १५.२४७)
अजादुग्धगुणाः– शोषिणां हितं, दीपनं, लघु, संग्राहि, श्वासकासरक्तपित्तनुत्, सर्वव्याधिहरं, गोदुग्धतुल्यगुणं च, "अजानामल्पकायत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् । नात्यम्बुपानाद्व्यायामात्सर्वव्याधिहरं पयः ॥" (सुसू. ४५.५१)
'अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्यसात्म्यसंग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां श्रेष्ठम्' (चसू. २५. ४०.)
अजामांसगुणाः–मधुरं, नातिशीतं, स्निग्धं, लघु, रुच्यं, बल्यं, पुष्टिकरं, वातपित्तघ्नं च (ध. ६.३८५ रा. १७.४०५)
अजामूत्रं भेषजत्वेनोपयुज्यते, तत्तु कषायमधुरं, पथ्यं दोषहरणं च (चसू. १.१००)
इदं लवणानुरसं कटु, रूक्षं, तीक्ष्णोष्णं, लघु, पित्तलं च भवति, "कृमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् । गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु" (अहसू. ५.८३)
आघ्राणेन हिक्काशमनं भवति (सुउ. ५०.२२)
अजामेदो मूढवाते उपयुक्तम् (चचि. ११.२७)
अजालेण्डं शोषे उद्वर्तनेनोपयुक्तम् (का राजयक्ष्माचि) अजाशकृत्कषायतिक्तं हिध्माश्वासहरम (असंसू. ६.१४५)
अजालयो बर्करीगृहम्, तत्सेवनेन शोषनाशो भवति यथाहि–अजाशकृन्मूत्रपयोघृतासृङ्मांसालयानि प्रतिसेवमानः । स्नानादि नानाविधिना जहाति मासादशेषं नियमेन शोषम् ॥ (सुउ. ४१.५६)
–करीष–पु. न., अजपुरीषम् (चचि. १३.१६२)
–कर्ण–(पु., वृक्ष० शालभेदः (चवि. ८.१४४)
पत्रमस्य छागकर्णवत्; 'पियाल साल' 'साल' इति लोके (सुचि. १९.३३ ड.)
सर्जः (सुसू. ३८.१२)
'गन्धमुण्ड' इत्येके (ड.सुचि. ९.१४)
असनः गीलकोऽश्वकर्णः पूर्वदेशे प्रसिद्धः (ड. सुचि. ३४.१७)
–कर्णक–पु., वनस्पति० सर्जकः (रा. ९.२०४)
वनस्पति०, अजशृङ्गी (चचि. १ (४) ७)
अजगन्धा, 'बोबई' इति लोके (ड.सुचि. १७.१४)
सोमसमवीर्या महौषधिः (सुचि. ३०.५)
हस्तिपर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी । अजस्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी । अजा महौषधिर्ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा ॥ (सुचि. ३०.१७–१८)
–गन्धा–स्त्री., वनस्पति०, अजमोदा, 'फोफान्धी' इति केचित् (च. सू. २.४–५)

'फोफान्धा' इति ख्याता (चचि. २३.२१३)
अरण्यतुलसी (सुसू. ३७.१३–१५)
वनयवानी (चसू. २७.१७३)
वनयवानी गुणाः–सुगन्धा, रोचनी, नातिकटुका दोषोत्क्लेशिनी च (चसू. २७.१७३)
'जवानिका', 'बोथई' इत्यन्ये (ड. सुसू.४४.१६)
बोथयिका, लतौषधी इत्यन्ये (ड. सुसू. ३७.६)
बोवयिका (ड. सुचि. ५.२८)
'बोवयिका' (बोविका) (सुचि. १८.४८)
अजगन्धाया गुणाः–कटुः, उष्णा, वह्निकृत्, वातकफघ्नी, ज्वरगुल्माष्ठीलानाहशूलोदरकर्णरोगघ्नी च (ध. २.१०१)

–गर–पु., बिलेशय महासर्प० स निर्विषः, असौ ग्रसनात् शरीरप्राणहरो भवति (सुक, ४.३८)
सोऽर्शसां हितः । (सुसू. ४६.७८)

–गरी–स्त्री., वनस्पति०, सोमसमवीर्या महौषधिः (सुचि. ३०.५)
कपिलैः चित्रैः मण्डलैः सर्पाभा, पंचपर्णिनी, पंचारत्निप्रमाणा च भवति (सुचि.३०.१०)
उत्पत्तिस्थानमस्याः सिंधुनददेवसुंदह्रदयोश्च जलान्तः (सुचि. ३०.३०–३२)

–गल्लि (ल्ली)–स्त्री., अजगल्लिका (र. २५.१., सुशा. ४.४)

–गल्लिका–स्त्री., क्षुद्र रोग० तस्याः अधिष्ठानं तृतीया त्वक् श्वेता नाम (सुनि. १३.४) कफवाताभ्यां स्निग्धा, सवर्णा, नीरुजा, मुद्गनिभा पिटिका जायते; एषा बालानां भवति (असंउ. ३६ (पृ. ३१४)

–दण्डी–स्त्री., वनस्पति०, ब्रह्मदण्डी (रा. परि. ५.४७)

–भक्षा–स्त्री., वनस्पति०, धन्वयासः (रा. ३.२२)

–मुदा–स्त्री., वनस्पति०, अजमोदा (र. २७.१२६)

–मोदक–पु., वनस्पति०, अजमोदा (चसू. २३.१८)

–मोदा–स्त्री., वनस्पति० (चसू. ४.९. [६]
यवनिका (सुसू. ३८.२२)
दीप्यकः (असंसू. १६. ४०) (अहसू. १५.३३)
गुणाः— तिक्ता, कटुः, उष्णा, रूक्षा, वह्निदीपनी, रुचिकरी, कफवातघ्नी, हिक्का–आध्मान–अरुचि–कृमिजठरामयघ्नी (ध. २.९९)

–मोदाद्वय–न., अजमोदा, यवानी च (र. १६.५८)

–रुहा–स्त्री., कन्द०, अगद०, "कन्दः श्वेतः सपिण्डको भेदे चाञ्जनसन्निभः । गन्धलेपनपानैस्तु विषं जरयते नृणाम् । दष्टानां विषपीतानां ये चान्ये विषमोहिताः । विषं जरयते तेषां तस्मादजरुहा स्मृता ।" (सुक. १.७८)

–लोमी–स्त्री., वनस्पति०, सोमसमवीर्यमहौषधि० (सुचि. ३०.५)
"गोलोमी चाजलोमी च रोमशे कन्दसम्भवे" (सुचि. ३०.२३)
उत्पत्तिस्थानं काश्मीरस्थं क्षुद्रकमानसं सरः (सुचि. ३०.३३)
श्वेतदूर्वा (सुउ.६०.४७)

–शृङ्गी–स्त्री., वनस्पति०, कर्कटशृङ्गी, विषाणिका (चक. ११.१३)
मेढिकः, वल्लिपञ्चमूलेष्वेकम्. (सुसू. ३८.७२)
मेषशृङ्गी (सुसू. ३७.१३–१५)

अजका–स्त्री., नेत्ररोग०, पर्यायः अजकाजातम्, नेत्रकृष्णगतो रोगः (सुउ. ५.३)

–जात–पु., न., नेत्ररोग० (सुउ. १. ३६.)
अस्मिन् रोगे नेत्रकृष्णभागे अजापुरीषप्रतिमः रुजावान्, सलोहितः, लोहितपिच्छिलाश्रुः, कृष्णभागं विदार्य एकोच्छ्रायो भवति (सुउ. ५.१०)
चिकित्सा–अजकां पार्श्वतो विद्ध्वा सूच्या चोदकं विस्राव्य व्रणं च सर्पिषा सह गोमांसचूर्णेन पूरयेत्; यदि अजकाजातस्य वर्त्म उच्चतां गच्छेत् तदा बहुशोऽवलिखेत् (सुउ. १३.३६-३७)

अजटा–अजटी–स्त्री., वनस्पति०, भूधात्री, भूम्यामलकी (काचि. बालग्रह. पृ. १०१)

अजडा–स्त्री., धान्य०, वनस्पति०, शूकशिम्बी (चचि. २ [२] १८–१९)

अजर–न., सुवर्णम् (रा. १३.३)
वि, जरारहितम् (चचि. ३.१४)

अजरक–न., अजीर्णम् (असंचि.१८ (पृ.१०२)

अजरण–न., रोगलक्षण०, अजीर्णम् (र. २१.११५)

अजरा–स्त्री., वनस्पति०, जीर्णदारुः, वृद्धदारुभेदः (रा. १५७)

अजस्र–वि., संततम् (असंउ. २३ (पृ. १६८)

–आहार–वि., अनवरताहारशीलः (सुशा. ४.९०)

अजाक्षी–स्त्री., काकोदुम्बरिका (रा. ११.१४३)

अजाजिक–पु., जीरकम् (रा. ६.१००)

अजाजी–स्त्री., जीरकम् (चसू. २.४) कृष्णजीरकम् (र.२३. ३६–३७) यवानी (र.१६.५८) शुक्लजीरकम् (रा. ६.१०२)

अजातव्यञ्जन–वि., स्त्रीपुरुषभेदानुमापकलिङ्गं श्मश्र्वादिकं यस्य न संजातम् (चवि. ८.१२२)

अजातसार–वि., गर्भोत्पत्तिप्रारम्भाच्चतुर्थमासपर्यन्तं गर्भः प्रशस्तगुणरहितो मृदुधातुः साररहितश्च भवति सोऽजातसार इत्युच्यते (चशा. ८.२३)

अजादनी–स्त्री., धन्वयासः (रा. ३.२२)

अजान्त्री–स्त्री., वृद्धदारुकः (ध. ४.१०७, रा. ३.१५६) बस्तान्त्री (रा. ३.२)

–अजिघ्रत्व–न., गन्धाज्ञता (सुचि. ३९.३०)

अजित–पु., अगद०, स्थावरजङ्गमानां विषाणां जेता (सुक. ५.६३–६५) (वि.,) न जितं (सुक.२.४९) प्राणि०, अजितनामकः मूषिकविशेषः तस्य दंश-लक्षणम् अंगकृष्णत्वं, छर्दिः, मूर्च्छा, हृद्ग्रहश्च, (सुक. ७.२१) सर्पिर्विशेषः (सुउ. ३९.२६४.)

अजिता–स्त्री., खनिज०, सौराष्ट्री (ध. ३.१०५)

अजितात्मा–वि., अजितेन्द्रियः (सुउ. ५६.५)

अजिन–न., जाङ्गमद्रव्य०, व्याघ्रादिचर्म (चसू. ६.१५) सुखस्पर्शरोमचर्म (अहृसू. ३.१३) पु., प्राणि०, मूषिकभेदः (असंउ. ४६)

अजिर–पु., मूषकविशेषः (असंउ. ४६)

अजीर्ण–न., रोग०, आहारस्य अपचनम् (चसू. १.९२) सामान्यलक्षणम्– "तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भः सदनं तथा । शिरसो रुक् च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठक-टिग्रहः ॥ जृम्भाङ्गमर्दस्तृष्णा च ज्वरश्छर्दिप्रवाहणम् । अरोचकोऽविपाकश्च घोरमन्नविषं च तत् ॥" (चचि. १५.४५) अजीर्णम्–आमं विदग्धं विष्टब्धम् इति कफपित्तानिलैः त्रिविधम् । केचित् रसशेषाजीर्णं चतुर्थमिच्छन्ति । (सुसू. ४६.४९८–५०१) आमा-जीर्णलक्षणम्– अजीर्णमन्नं माधुर्यं गतमामसंज्ञम् । (सुसू. ४६.४९९) "तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोफो गण्डाक्षिकूटयोः । उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥" (असंउ. ११.५५) विदग्धाजीर्णलक्ष-णम्– "विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः । उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते" ॥ (मा.) विष्टब्धाजीर्णलक्षणम्– "विष्टब्धे शूलमा-ध्मानं विविधा वातवेदनाः । मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहाङ्गपीडनम् ॥" (मा.) रसशेषाजीर्णल-क्षणम्– आहारस्य एव पक्वस्य उर्वरितो रसो रस शेषः, तद् भवमजीर्णम् । तत्र उद्गारशुद्धावपि भक्त-कांक्षा न जायते, हृद्गुरुता लालास्रावश्च भवति । (सुसू. ४६.४९८–५०३) "रसशेषेन्नाऽविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे । यावत् संतिष्ठते ह्यस्य दुष्टोऽन्नस्य रसो हृदि । तावन्मर्माणि भिद्यन्ते विषं पीतवतो यथा ।" (मा.) अजीर्णहेतुः– अत्यम्बुपान–विषमा-शन–वेगविधारण–स्वप्नविपर्ययैः (सुसू. ४६.५००) चिन्ता–शोक–भय–क्रोध–दुःखशय्या– प्रजागरैश्च मात्राभ्यवहृतं पथ्यमप्यन्नं न जीर्यति । अजीर्णोप-द्रवाः– मूर्च्छा–प्रलाप–वमथु–प्रसेक–सदन–भ्रमा-दयः कदाचित् मरणमपि । (सुसू. ४६.५०४) अजीर्णचिकित्सा– "लंघनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् । विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥" (असंसू. ११.५८)

–कण्टक–पु., सिद्धयोग० (र. १६.११३–१५)

–शीलिन्–वि., अजीर्णाशनशीली (अहृसू. ८.१३)

अजीर्णाध्यशन–न., अजीर्णाशनम् अध्यशनं च (चसि. १२.१४ (५) एतद् ग्रहणीदूषणानां श्रेष्ठं (चसू. २५.४०) मुखशोषाध्मानशूलनिस्तोदपिपासागात्रसादच्छर्द्य-तीसारमूर्च्छाज्वरप्रवाहणामविषकरं च ।

अजीर्णाशन–न., व्युष्टाजीर्णे चतुर्विधे भोजनम् (काखि. ६.६१) ग्रहणीदूषणानां श्रेष्ठम् (असंसू. १३.३)

–शीलिन्–अजीर्णस्यापक्वस्याशनमजीर्णाशनम्, तत् शीलितुं शीलं यस्य सः । (चवि. २.१२)

अजीर्णाहार–वि., अजीर्ण आहारो यस्य (असंसू. १०)

अजेय–वि., सिद्धघृतस्य नाम (सुक. २.४७–४९) इदं घृतं सर्वविषहरं दूषीविषापहं विशेषेण ।

–आख्य–वि., अजेयं नाम यस्य, तत् (सुक.१–८०)

अज्वर–वि., ज्वरमुक्तः
"विगतक्लमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥"
(चचि. ३.३२९)

अञ्जन–न., पार्थिवद्रव्य०, सौवीरमञ्जनम् (चसू. ३.५)
स्रोतोजमञ्जनम् (चसू. ५.३९)
रसाञ्जनम् (सुउ. ४५.३२)
कज्जलम् (सुसू. १३.११)
अञ्जनप्रकाराः–
गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधानि अञ्जनानि । महाब-लानां रोगाणां–गुटिकाञ्जनम्, मध्यानां रसक्रिया-ञ्जनं, हीनानां चूर्णाञ्जनं (नेत्ररोगेषु) योजयेत् (सुउ. १८.५८, असंसू. ३२.९) पुनश्च लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिविधमञ्जनम् (अहृसू. २३.१०–१२)

स्नेहनम् इति चतुर्थम् (असंसू. ३२.७)
अञ्जनगुणाः–सुखं लघुनिरीक्षणं, चक्षुषा दृढं दर्शनं, नेत्ररोगेभ्यः संरक्षा च (सुचि. २४.१७–१९)
सौवीराणि सर्वाणि अञ्जनानि भृङ्गराजपत्ररसैः विशुध्यन्ति (र. ३.११४)
अञ्जनसत्त्वपातनविधिः–
मनःशिलासत्त्वपातनविधिवत् अञ्जनानां सत्त्वपातनं कार्यम् । (र. ३.११५)
अञ्जनायोग्याः–श्रम–उदावर्त–रुदित–मद्य–क्रोध–भय–ज्वर–वेगाघात–शिरोदोषैरार्तानाम् अञ्जनं नेष्यते; रागरुक्तिमिरास्रावशूलसंरम्भाद्युत्पत्तिभयात् । (सुउ. १८.६८–६९)
व्यजनं लक्षणमिति यावत् (सुउ.६०.२३)

अञ्जनकी–स्त्री., वनस्पति० नीलाञ्जनिका, शारदं फलं, श्रीफलिकेति लोके. श्रीफलिका, नीली, महानीली इति यावत् (ध. १.२३२–३४ रा. ४.३५३ पृ. ५५)
पित्तार्बुदे अस्या रसेषु घृतपानं प्रशस्तम् (सुचि. १८.३४)

अञ्जना–स्त्री., नेत्ररोग०, अञ्जननामिका (सुउ. १.३७)
–नामिका–स्त्री., नेत्ररोग०, नेत्रवर्त्मनि जातः पिडकास्वरूपः (सुउ. ३.१५) (असंउ. ११ पृ. ८८)
लक्षणानि–"दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसंभवा।
मृद्वी मंदरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका ॥" (सुउ. ३.१५)
वर्त्ममध्ये वर्त्मान्ते वा रक्तेन ताम्रा मुद्गमात्रा कण्डू–ऊषा–रुग्वती स्थिरा पिटिका । (असंउ. ११ पृ. ८८)
–पत्रिका–स्त्री., वनस्पति०, 'काजळी' इति लोके, कार्पासीभेदः कृष्णकार्पासी, (र. ३०.८१)
–पात्र–न., उपकरण० अञ्जनार्थं पात्रम्; पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे मधुरम्, राजते अम्लम्, मेषशृङ्गमये लवणम्, कांस्ये तिक्तम्, वैडूर्यमये अश्ममये वा कटुकम्, ताम्रमये आयसे वा कषायम्, नलप्लक्षपद्मकस्फटिकशंखान्यतमे शीतम्, एवमव्यापन्नगुणं भवत्यञ्जनम् (असंसू. ३२.१०)
–युग्म–न., स्रोतोञ्जनं रसाञ्जनं च (अहसू. १५.३७)
–वर्ति–स्त्री., नेत्राञ्जनविधावौषधिद्रव्याणि जले पिष्ट्वा कृता वर्तिः (सुउ. ११.६–७)
–विधि–पु., अञ्जनप्रयोगः (अहसू. २३.१)
–व्यापद्–स्त्री., अञ्जनदोषः (सुउ. १८.६९–७३)

अञ्जनाभ–वि., अञ्जनवर्णं, कृष्णवर्णम् (सुचि. २५.३६)

अञ्जनाभक–न., कन्दविष० (असंउ ४०)

अञ्जनादिगण–पु., अञ्जनादिवनस्पतीनां वर्गः
"अञ्जनादिर्गणो ह्येष रक्तपित्तनिबर्हणः ।
विषोपशमनो दाहं निहन्त्याभ्यन्तरं तथा ॥" (सुसू. ३८.४१–४२)

अञ्जनिका–स्त्री., नेत्ररोग० अञ्जनवाटी, अञ्जनपेटिका इत्यर्थः (असंसू. ८.९६)

अञ्जनी–स्त्री., वनस्पति०, कालाञ्जनी (रा. परि. ४.४३)
कटुका (रा. ६.५६)

अञ्जलि–पु., मान० (चक. १२.९३)
चतुर्गुणं पलम् अञ्जलिः 'कुडव' इति पर्यायः; प्रसृतिद्वयम् कुडवप्रमाणम् (ड. सुचि. २९.१०)
पलद्वयं तु प्रसृतं तद् द्वयं कुडवोऽञ्जलिः (र. ११.७)
सादरं करद्वययोजनम् (सुउ. ३७.१५)

अञ्जलिका–स्त्री., शलाका० अञ्जल्याकारदर्वीविशेषः (असंसू. ३४.१७)

अञ्जलिकारिका–स्त्री., वनस्पति० लज्जालुः (ध. ४.१०९)

अञ्जलिमुख–न., स्वस्तिकयन्त्र०, जलकुक्कुटमुखसदृशं यन्त्रम् (सुसू. ७.१०)

अटजी–स्त्री., वनस्पति०, तुलसी, आश्च्योतनार्थमुपयुक्ता (काखि. १३.४१)

अटरूषक–पु., वनस्पति०, वासा (ध. १.२३)

अटालत्व–न., विस्तृतत्वम् (चनि. ३.१४)
विवृतत्वम् (चशा. ४.१६)

अट्टहासक–पु., वनस्पति०, कुन्दः (रा. १०.२५६)

अणिमन्–पु., सूक्ष्मत्वम्, अणुभावत्वम्, अष्टसिद्धिषु एका (र. १.५३)

अणिमोक्ष–पु., कीलमोक्षः (चवि. ३.३८)

अणु–पु., तृणधान्य०, चीनः, अयं गुणैः श्यामाकसदृशः कषायमधुरलघुवातलः (चसू, २७.१७)
वनस्पति०, अश्मन्तकः (सुउ. १९.१३)
धान्य०, व्रीहिः (रा. १६.७९)
मान०, आरम्भकमानम्, सूक्ष्मं, लघु (र. ११.१)
अतिसूक्ष्मम् (चवि. ७.१०)
अल्पम् (सुशा. ३.३)
–ज्योतिस्–वि., अरिष्टलक्षण०, स्तोकदृक्, अल्पतेजाः (असंशा. १०.२९)
स्वल्पप्रकाशः, ज्योतिः, सकलशरीरान्तर्गतं तेजः, मन्दप्रभः (चइ. ११.३)
–ज्योतीय–वि., अध्याय० (चइ. ११.१)
–ता–स्त्री., अल्पता, व्याध्यादीनां मार्दवम् (चसू. १६.५)

–तैल–न., योग०, अणूनां स्रोतसां हितम्, अणूनीन्द्रियस्रोतांसि प्रविशति (चसू. ५.५६) तस्योत्पादनविधिः (चचि. २६.१४१ अहसू. २०.३७)

तिलपरिपीडनोपकरणकाष्ठान्याहृत्यानल्पकालं तैलपरिपीतान्यणूनि खण्डशः कल्पयित्वा अवक्षुद्य महति कटाहे पानीयेनाभिप्लाव्य क्वाथयेत्, ततः स्नेहमम्बुपृष्ठाद्यदुदेति तत् सरकपाण्योरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधप्रतीवापं स्नेहपाककल्पेन विपचेत्, एतदणुतैलमुपदिशन्ति वातरोगिषु; अणुभ्यस्तैलद्रव्येभ्यो निष्पाद्यत इत्यणुतैलम्। (सुचि. ४.२८)

अथ महापञ्चमूलकाष्ठैर्बहुभिरवदह्यावनिप्रदेशमसितमुषितमेकरात्रमुपशान्तेऽग्नावपोह्य भस्मनिवृत्तां भूमिं विदारिगन्धादिसिद्धेन तैलघटशतेन तुल्यपयसाऽभिषिच्यैकरात्रमवस्थाप्य ततो यावती मृत्तिका स्निग्धा स्यात्तामादायोष्णोदकेन महति कटाहेऽभ्यासिञ्चेत्, तत्र यत्तैलमुत्तिष्ठेत्तत् पाणिभ्यां पर्यादाय स्वनुगुप्तं निदध्यात्; ततस्तैलं वातहरौषधक्वाथ-मांसरस–क्षीराम्लभागसहस्रेण सहस्रपाकं विपचेद्यावता कालेन शक्नुयात् पक्तुं, प्रतिवापश्चात्र हैमवता दक्षिणापथगाश्च गन्धा वातघ्नानि च; तस्मिन् सिध्यति शङ्खानाध्मापयेद्दुन्दुभीनाघातयेच्छत्रं धारयेद्वालव्यजनैश्च वीजयेद्ब्राह्मणसहस्रं भोजयेत्, तत् साधु सिद्धमवतार्य सौवर्णे राजते मृण्मये वा पात्रे स्वनुगुप्तं निदध्यात्, तदेतत् सहस्रपाकमप्रतिवारवीर्यं राजार्हं तैलम्; एवं भागशतविपक्वं शतपाकम्। (सुचि. ४.२९)

–त्व–न., सूक्ष्मत्वम्, मनसो गुणः (चशा. (१.१९)

–द्वारा–वि., सूचीमुखी (चचि. ३०.३२) (सुचि. १.४६)

–बहुविदारित–न., पाटितास्थिभङ्गलक्षणम्, अणूनि बहूनि विदारणानि यस्य तत् (सुनि. १५.१०)

–मुख–वि., अणु सूक्ष्मं मुखं यस्य सः (सुचि. १.५४)

–मुष्टिक–पु., वनस्पति० विषमुष्टिः (रा. परि. ४.३९)

–रेवती–स्त्री., वनस्पति० दन्ती (रा. ६.३३९)

–स्रोतस–न., सूक्ष्मस्रोतः (चक. १.५)
वि., अत्यल्पाग्रच्छिद्रम् (सुचि. ३६.९)

अण्वस्थि–न., अल्पास्थि (सुशा. ४.१२)

अण्ड–न., जाङ्गमद्रव्य०, प्राण्याधारं वर्तुलम् (सुचि. २६.२६ चचि. २ (१) ४९)
मुष्कः (सुचि. २६.२५ चचि. २ (१) ४२)

–गज–पु., वनस्पति०, चक्रमर्दः (ध. ४.५)

–घ्नी–स्त्री., रेवतीग्रहजुष्टयोनि०, यस्मिन् स्त्रिया अण्डं प्रपतति (कारेवतीक. ३६.३७)

–ज–वि., एका जंगमयोनिः, अण्डाज्जातः अण्डजः, 'खगसर्पसरीसृपप्रभृतीन्यण्डजानि' (सुसू. १.३०)
पु., पक्षी (चनि. ४.५०)

–लौहित्य–पु., शूकधान्य० (असंसू. ७.१६)

–हस्तिन्–पु., वनस्पति० चक्रमर्दः (रा. ४.८)

अण्डिका–स्त्री., मान० चत्वारो यवाः, चत्वारो माषा इत्यन्ये (चक. १२.८८)

अतत्त्वाभिनिवेश–पु., मानसरोग० हेतुलक्षणादिरजोमोहावृतात्मनः तस्य रोगिणो दोषाः हृदयं समुपाश्रित्य, मनोबुद्धिवहाः सिराः संदूष्य तिष्ठन्ति। वृद्धाभ्यां रजस्तमोभ्यां बुद्धौ मनसि च आवृते व्याकुले हृदये अल्पचेतनो मूढो दोषैः नित्यानित्ये हिताहिते बुद्धिं विषमां कुरुते (चचि. १०.५७–६३)

अतन्द्रित–वि., अनलसम् (सुचि. २.६१)

अतर्पण–वि., पुष्टिक्षयकरम्, मेदोहानिकरम् (चसू. २१.२०)

अतसी–स्त्री., तैलधान्य० (चसू. ३.१८)
उपनाहोपयोगि (चसू. १४.३६)
उमा (चसू. १३.१०)
उष्णातसी स्वादुरसाऽनिलघ्नी पित्तोल्बणा कटुविपाका (सुसू. ४६.४९)
अतसीलेपः शूलघ्नः (चचि. २९.१४०)
शोथपाचनी (सुसू. ३७.९)
अतसीगुणाः–मधुरा तिक्ता उष्णा गुरुः कटुविपाका बल्या शुक्रघ्नी रक्तघ्नी पित्तकफघ्नी कुष्ठघ्नी च (ध. ६.११५)

–तैल–न., उमाबीजतैलम् प्रमेहे शाकसिद्धार्थमुपयुज्यते (सुचि. ११.६)
तद्गुणाः–उष्णं त्वग्दोषकृत् कफपित्तकृत् (सुसू. ४५.११५)
मधुरं, कषायं, पिच्छिलं, बलासकृत्, वातघ्नं, कफकासघ्नं च (रा. ५.१९६)

अतिकथन–न., बहुभाषणम् (सुशा. १.२५)

अतिकन्दक–पु., वनस्पति० हस्तिकंदः (रा. परि. ७.३५)

अतिकल्य–वि., अतिनीरोगः (चचि. १. (४). ३)

अतिकामा–वि., निवृत्तेच्छेऽपि पुरुषे मैथुनमिच्छन्ती (चशा. ८.६)

अतिकाय–वि., बृहच्छरीरो मनुष्यः, प्रवृद्धलिङ्गः (सुउ. ३८.१८)

अतिकार्श्य–न., अपचयलक्षण० बलाभावः (सुसू. १५.३३)

अतिकेसर–रा–पु. स्त्री., वनस्पति०, कुब्जकः (रा. १०.२४८., ध. ५.१४६)

अतिक्रम–पु., प्रमादः (अहसू. १८.३८)

अतिक्रान्त–वि., तन्त्रयुक्ति० पूर्वं भूतम् (सुउ. ६५.१६)

अतिक्रान्तता–स्त्री., दूरगमनम् (सुनि. १५.७)

अतिक्रान्तमद्य–न., व्यापन्नमद्यम् (चचि. १४.९)

अतिक्रान्तावेक्षण–न., तन्त्रयुक्ति०, यत् पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तं नाम अतीतं तस्य अवेक्षणम् (सुउ. ६५.३१)

अतिक्लीब–वि., अतिविलम्बितोच्चारणम् (चसू. ८.२४)

अतिक्षिप्त–न., अस्थिभग्न०, अतिप्रेरितं भग्नम् ; द्वयोः सन्ध्यस्थ्नोः दूरगमनम् (सुचि. ३.१८)

यस्मिन् सन्धिमुक्ते लक्षणम्–अतिक्षिप्ते द्वयोः संध्यस्थ्नोः अतिक्रान्तता वेदना च भवति (सुनि. १५.७)

चिकित्सासूत्रम् – अतिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् (सुचि. ३.१८)

अतिगति–स्त्री., दूरप्रवेशः (चसि. ५.५)

अतिगन्ध–पु., खनिज०, गन्धकः (रा. १३.१६६)

वनस्पति०, भूतृणः (रा. ८.७३)

वनस्पति०, मुद्गरः (रा. १०.२१)

अतिगन्धालु–स्त्री., वनस्पति०, पुत्रदात्री (रा. परि. ३. ४७)

अतिगन्धिका–स्त्री., वनस्पति० (ध. २.९)

अतिगुहा–स्त्री., शालिपर्णी (चचि. २३.२१३)

पृश्निपर्णी (सुसू. १९.२९)

अतिचङ्क्रमण–न., अत्यधिकं संचरणम् (चसि. १२. (३) १४)

अतिचरण–न., मैथुनम् (सुउ. ३८.१६)

(अतिचरणा)–स्त्री., रोग० योनिरोग०, अतिव्यवायेन कुपितः पवनः स्त्रियाः योनौ शोफसुप्तिरुजः करोति (चचि. ३०.१९)

श्लेष्मजयोनिरोग०, या अतिव्यवायाद् बीजं न विन्दति, गर्भधारणं न करोति (ड. सुउ. ३८.१६)

अतिचरा–स्त्री., वनस्पति०, पद्मा (ध. ४.९०)

अतिचर्या–स्त्री., अत्यटनम् (सुसू. २१.१९)

अतिच्छत्रक–पु., भूतृणः (रा. ८.७२)

अतिच्छत्रा–स्त्री., वनस्पति०, शतपुष्पा (चचि. ९.४६)

अरुणकोकिलाक्षः (च.वि. ८.१३९)

मधुरिका (चचि.१ (४).६)

द्रोणपुष्पीभेदः (सुसू. १९.२९)

सोमसमवीर्यमहौषधि० उत्पत्तिस्थानम् काश्मीरस्थं क्षुद्रकमानसं सरः (सुचि. ३०.३२–३३)

"एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा। छत्राऽतिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसंभवे" ॥ (सुचि.३०.१४)

महौषधि० (सुचि. ३०.५)

गौतमा (असंउ. ९ (पृ. ७६)

विषाणिका (अरुण. अहसू. २९.३१)

अतिजाड्य–न., रोगलक्षण०, अतिशयक्लेदः (सुचि. ३६.२२)

अतितन्द्रा–स्त्री., रोगलक्षण०, तन्द्राऽऽधिक्यम् (चसू. ५.३१)

अतितर्पण–न., अतिबृंहणम् (सुशा. ३.१६)

अतितीक्ष्णा–स्त्री., वनस्पति०, राजिका (ध. ४.६०)

अतितीव्रा–स्त्री., गण्डदूर्वा (रा. ८.२३४)

अतितृप्ति–स्त्री., रोगलक्षण० रक्तस्रास्रुतिहेतुः (अहसू. २७.३५)

अतितेजस–न., विद्युत्सदृशं तीक्ष्णं तेजः वज्राग्निः (सुसू. १२.३९)

अतिथि–पु., खनिजद्रव्य० शिलाजतु (ध. ३.१६५)

–व्रत–वि., अतिथौ यथोचितम् अर्घ्यादियुक्तं व्रतमाचरतीति अतिथिव्रतः (चशा. ४ (२).३७)

अतिदग्ध–न., रोग०, चतुर्विधेष्वग्निदग्धेषु एकम्, 'अतिदग्धे मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषः सिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं, ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति, व्रणश्च अस्य चिरेण रोहति, रूढश्च विवर्णो भवति (सुसू. १२.१६)

अतिदाह–पु., रोग०, अतिदग्धता (अहसू. ३०.४८)

अतिदीप्ति–स्त्री., अतितीक्ष्णता, अतिदीपनम् (अहसू. ११.३४)

अतिदीप्य–पु., वनस्पति०, चित्रकभेदः (रा. ६.१२७) (द्र० 'चित्रक')

अतिदृष्टिप्रेरण–न., शलाकाभ्रमणे दोषविशेषः, तस्माद् रक्तस्रवणं रक्ताभरूपदर्शनं च भवति (असंउ. १७ पृ. १२८)

अतिदेश–पु., तन्त्रयुक्ति० यत्किंचिदेव प्रकाश्यार्थमनुक्तार्थसाधनाय एव 'एवं अन्यदपि प्रत्येतव्यमिति परिभाष्यते' (चसि. १२.४२)

प्रकृतेन अनागतस्य साधनमतिदेशः (सुउ. ६५.१७)

अतिदेह–पु., महाभोगशरीरः (असंसू. ६.६४)
अतिद्रव–वि., द्रवभूयिष्ठम् (असंसू. १०.७९)
अतिद्रवाशन–न., अतिद्रवद्रव्याणामाहारः
गुणाः–बहुमूत्रता, प्रतिश्यायः, विक्लेदः, पार्श्वभेदः, उत्क्लेशश्च (काखि. ५.३५)
अतिनिद्रता–स्त्री., रोगलक्षण० (चसू. ५.३१)
"अपच्यमानो बाहुल्यात् स्रोतांस्यावृणुते कफः ।
ततः स्रोतःसु रुद्धेषु जायते गात्रगौरवम् ।
गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्यादतिनिद्रता"
(असंसू. ९.५२–५३)
अतिनिरूढ–वि., बस्तिव्यापद्०, अतिविरेचनवल्लक्षणानि अस्य (सुचि. ३८.१०)
अतिपतित–वि., विगतः व्यतीतः (चवि. ५.१२८)
अतिपत्र–पु., वनस्पति०, हस्तिकन्दः (रा. परि. ७.३५)
अतिपत्रक–पु., वनस्पति०, सागः (रा. ९.६)
अतिपातित–वि., रोगलक्षण०, अस्थिभङ्गस्य प्रकारः, यत्र अस्थि निःशेषतः छिन्नं वर्तते, भग्नम्
(सुनि. १५.१०)
स्थानाच्च्युतम्, अवलम्बमानम्, भग्नम्
(सुसू. १८.३०)
अतिपातिन्–वि., आशुकारि (सुसू. ५,४१)
अतिपिञ्जर–वि., रोगलक्षण०, बहुपिञ्जरवान् (व्रणः)
(चचि. २५.२४)
अतिपिडक–वि., रोगलक्षण०, बहुपिडकायुक्तः (व्रणः)
दुष्टव्रणभेदः (चचि. २५.२४)
अतिपूतिक–वि., रोगलक्षण०, बहुपूययुक्तः (व्रणः)
(चचि. २५.२४)
अतिप्रताम्यत्–वि., अत्यर्थं ताम्यन् तमः प्रपश्यन्
(सुनि. १६.६१)
अतिप्रलाप–पु., रोग०, अशीतिवातविकारेष्वेकः; अतिजल्पनम्, असंबद्धबहुभाषितम् (चसू. २०.११)
अतिप्रवयस–वि., अतिप्रवरं वयो यस्य
(चचि. ३०.१७७)
अतिप्रवृत्त–वि., अतिनिर्गतम् (सुसू. १४.३०)
अतिप्रवृत्तिः–स्त्री., अतियोगः (चवि. ५.२४)
अतिप्रसङ्ग–पु., अतिमैथुनम् (सुउ. ५८.५१)
अतिप्राचुर्यम्, दीर्घकालानुबन्धो वा (सुशा. २.१८)
अत्यभिधानदोषः (चनि. ५.४)
अतिबला–स्त्री., वनस्पति०, बला, बलाभेदः
(चसू १५.४४)
पीतबला, बलाभेदः (सुचि. ४.१०)
कङ्कतिका (सुक. ८.५१)
काकतिक्ता (चचि. ३.२६७)
गुणाः—तिक्ता, कटुः, वातघ्नी, कृमिदाहतृष्णाविषच्छर्दिक्लेदघ्नी च (ध. १.२८६)
अतिबाल–वि., असंपूर्णसर्वधातुः (चचि., २(४).४१)
अतिबृंहित–वि., अतिशयेन बृंहणं, अनपेक्षितमात्रया सेवनं येन कृतं सः; अतिबृंहणम् 'अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगंदरान् । काससंन्यासकृच्छ्रामकुष्ठादीनतिदारुणान्' करोति (अहसू. १४.१९)
अतिभाष्य–न., अत्यधिकभाषणम् (चसि. १२.१३(१)
अतिमहायोनि–स्त्री., अतिविवृता योनिः, सान्निपातिकी योनिव्यापत्, महायोनिपर्यायः
अतिमात्र–वि., मात्रयाऽधिकम् (अहसू. ८.४)
अतिमात्रक–वि., संयोगात् स्वरूपात् प्रवृत्तेः वा आधिक्यम् (अहसू. १.१९)
अतिमात्रप्रणीत–वि., पुनः पुनः अतिशयेन वा प्रणिहितं (नेत्रम्)
अतिमात्राशन–न., कर्म०, मात्रामतिक्रम्य आहारग्रहणम् (चसू. २५.४०)
अतिमुक्त–पु., वनस्पति०, तिन्दुकः (सुचि. ३१.५)
आवन्तकः (सुउ. ४५.१६)
गुणाः—कषायः, शिशिरः, सुगन्धिः, श्रमहरः, हृद्यः, पित्तघ्नः, पित्तदाहज्वरोन्मादहिक्काच्छर्दिघ्नश्च
(रा. १०.२६१)
अतिमुक्तक–पु., वनस्पति०, अतिमुक्तः (रा. १०.२६०)
माधवीलता, 'अवेतक' इति लोके
(ड, सुउ. ६०.३४)
–तैल–न., तैल०, आवन्तकतैलम् (सुसू. ४५.१२०)
अतिमुक्ता–स्त्री., वनस्पति०, अतिमुक्तकः
(असंउ २ पृ. २७)
–तैल–न., स्नेह०, (ध. ६.१४१)
तद्गुणाः—शीतं, गुरु, श्लेष्मलं, केश्यं, वातपित्तघ्नम्
अतिमुस्तक–पु., वनस्पति०, मुस्तकभेदः (असंचि. २३)
अतिमोदा–स्त्री., वनस्पति०, वनमल्लिका
(रा. १०.२३६)
गणिकारी (रा. परि. १०.३१)
अतियव–पु., वनस्पति०, धान्य०, निःशूकः कृष्णारुणयवः (सुसू. ४६.४३.)
अतियोग–पु., वाङ्मनःशरीराणामतिप्रवृत्तिः
(चसू. ११.३९)

अतिप्रयोगः (सुचि. ३४.२२)
अतिमात्रस्वलक्षणता (चसू. ११.४२)
अतिमात्रं संयोगः (चसू. ११.३७)

अतिरसा–स्त्री., वनस्पति०, शतावरी (चसू. ४.१०)
ऋद्धिः (चसू.४.१०) जलजं यष्टिमधु (चचि.१०.३५)
क्लीतनकं यष्टिमधुविशेषः (रा. ६.१८४)
रास्ना (ध.१.२७०) मूर्वा (असंउ. १० पृ. ८४)

अतिरुहा–स्त्री., वनस्पति०, मांसरोहिणी (ध. ४.९४)

अतिरूढ–वि., अतिवृद्धम् (सुउ. ७.१६–१७)

अतिरोप्य–पु., ये शालयः एकवारमुत्पाट्य द्विस्त्रिर्वा अन्यत्र रोप्यन्ते ते.
"रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।
अदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्धनाः ॥"
(सुसू. ४६.१८)

अतिलङ्घन–न., लङ्घनव्यापत्, अतिमात्रं लङ्घनम् अल्पतर्पणम् । अतिलङ्घनाद् बलहानिः, पिपासा, मुखशोषः, तंद्रा, निद्रा, अनिद्रा वा भ्रमः क्लमः श्वासाद्युपद्रवाः कास–स्वरक्षय–च्छर्दि–हिक्कादयो भवन्ति (सुउ., ३९.१००).

अतिलवण–वि., लवणभूयिष्ठम् (असंसू. १०)

अतिलोल–वि., अतिचपलः, अतिलोलुपः (सुउ.६०.१५)

अतिवर्तन–न., अतिप्रवृत्तिः, बहिर्गमनम्
(चसू. १७.७७)
(परिव०) कठिनीकरणम् 'पुरीषं चातिवर्तयेत्' उष्ट्रादिपुरीषवत् कठिनं कुर्यात् इति
(ड, सुउ. ५५.३८)
(परिव०) परित्यागः, 'लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्तेते' न परित्यज्य याति इत्यर्थः
(ड. सुउ. ३९.८२)

अतिवाक्करण–(वि.) अतिभाषमाणः (चचि. ९.२१)

अतिविष–न., वनस्पति०, अतिविषा (चचि. ६.३८)

अतिविषम–वि., एकं संवृतमपरं विस्तृतम् (चइ. ३.६)

अतिविषा–स्त्री., वनस्पति० (चसू. २५.४०)
गुणाः—तिक्ता, कटुः, उष्णा, कटुपाका, पाचनी, दीपनी, कफपित्तघ्नी, ज्वरामाऽतिसारकासविषच्छर्दिघ्नी (ध. १.१०)
श्यामाभेदः (सुउ. ४०.३५)
भङ्गुरा (अहसू.१५.३५)

अतिवृत्तपुरीषता–स्त्री., गुल्मपूर्वरूपलक्षण०, उदावर्तः
(चनि. ३.१५)

अतिवृत्ति–स्त्री., अतिप्रवृत्तिः (सुशा. २.१९)

अतिशयोपवर्णन–न., अतिरिक्तस्याऽर्थस्य ख्यापनम्
(सुउ. ६५.३३)

अतिशीताशिन्–वि., अतिशीतान्नभोजी (काखि. ५.३०)
दोषाः—शूलं, कफवाताभिवृद्धिः, ग्रहणीमार्दवं, कासो हिक्का च.

अतिशुष्काशन–न., शुष्कद्रव्यभूयिष्ठं भोजनम्
(काखि. ५.३६)
दोषाः—विष्टम्भो मूत्रशकृद्विबन्धोऽतृप्तिश्च

अतिश्लिष्ट–वि., नेत्रप्रत्यासन्नम् (चशा. १.१२३)

अतिसमय–पु., बहुभिः मिलित्वा कृतो नियमः
(चसू. ८.२५)

अतिसरण–न., रोगलक्षण०, अतीसारः (र. १६.४१)

अतिसार–पु., (अतीसार) रोग०,
निरुक्तिः—अतिसरणात् अतिसारः
(असंनि. ८.१७)
अत्यन्तसरणात् अतीसारः (सुउ. ४०.१)
संप्राप्तिः—अब् धातुः अन्तरग्निं मन्दीकृत्य वातप्रेरितः सन् पुरीषयुक्तः अतीव अधःसरति ।
(सुउ ४०.६)
उत्पत्तिकथा—आदिकाले खलु यज्ञेषु पशवः समालभनीया बभूवुः; नालम्भाय प्रक्रियन्तेस्म । ततो दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां नरिष्यन्नाभागेक्ष्वाकुनृगशर्यात्यादीनां क्रतुषु पशूनामेवाभ्यनुज्ञानात् पशवः प्रोक्षणमवापुः । अतश्च प्रत्यवरकालं पृषध्रेण दीर्घसत्रेण यजता पशूनामलाभाद्गवामालम्भः प्रवर्तितः । तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः तेषां चोपयोगादुपाकृतानां गवां गौरवादौष्ण्यादसात्म्यत्वादशस्तोपयोगाच्चोपहताग्नीनामुपहतमनसां चातीसारः पूर्वमुत्पन्नः पृषध्रयज्ञे । (चचि.१९.४)
तथा चान्यत्र—
"दीर्घसत्रेण यजतः पृषध्रस्य महात्मनः । आलभ्याः पशवः क्षीणास्ततो गावः प्रकल्पिताः ॥
तासामुपकृतानां च गवामत्यर्थसेवनात् । असात्म्यत्वादथोष्णत्वाद् गौरवाच्च विशेषतः ॥ अतिस्नेहाच्च संक्षीणो जाठराग्निस्तदा किल । अतीसारः पुरोत्पन्नो दोषधातुमलाश्रयः ॥ अथ तेनैव कल्पेन सम्प्रत्येष महागदः" । संख्या–षड् अतीसाराः, वातज–पित्तज–कफज–संनिपातज–शोकज–आमजाः इति । पुनः द्विविधः सामः निरामश्च तथा सासृक् निरस्रश्च ।
(असंनि. ८.१४)
पूर्वरूपाणि हृदय–नाभि–गुद–उदर–कुक्षीणां कुक्षि-

पु वा पीडा, गात्राणां ग्लानिः वैकल्यं वा वातस्य संनिरोधः, वर्चसः अप्रवृत्तिः, आध्मानम्, अन्नाविपाकश्च । (सुउ. ४०.७–९)

१) वातजः अतिसारः—पक्वं वा विबद्धम् अल्पाल्पं सशब्दं सशूलफेनपिच्छापरिकर्तिकं हृष्टरोमा विनिःश्वसन् शुष्कमुखः कट्यूरुत्रिकजानुपृष्ठपार्श्वशूली, भ्रष्टगुदः मुहुर्मुहुः विग्रथितम् उपवेश्यते पुरीषं वातात् । (चचि. १९.५)

२) पित्तजः अतिसारः—हारिद्रं हरितं नीलं कृष्णं रक्तपित्तोपहितमतिदुर्गन्धमतिसार्यते पुरीषं, तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाशूलब्रध्नसंतापपाकपरीत इति ।
(चचि. १९.६)

३) कफजः अतिसारः—स्निग्धं, श्वेतं, पिच्छिलं, तन्तुमदामं, गुरु, दुर्गन्धं, श्लेष्मोपहितम्, अनुबद्धशूलं, अल्पाल्पम्, अभीक्ष्णम् अतिसार्यते सप्रवाहिकं, गुरूदरगुदबस्तिवङ्क्षणदेशः, कृतेऽप्यकृतसंज्ञः, सलोमहर्षः, सोत्क्लेशः, निद्रालस्यपरीतः सदनोऽन्नद्वेषी चेति । (चचि. १९.७)

४) संनिपातजः अतिसारः—अस्मिन् पुरीषं वराहस्नेहमांसाम्बुसदृशं भवति । वाताद्यतीसारत्रयलक्षणयुक्तोऽयम् अतीसारः कृच्छ्रसाध्यो भवति । (मा)

५) शोकजः अतिसारः—शोकजातिसारः वातपित्तातिसारसमलिङ्गः । (असंनि. ८.१४)

संप्राप्तिः—
तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य जन्तोर्बाष्पोष्मा कोष्ठं गत्वा वह्निमाविश्य तस्य रक्तं क्षोभयेत्, तच्च रक्तमधस्तात्काकणन्तीप्रकाशं (गुञ्जाफलसंकाशं) विड्विमिश्रं ह्यविड्वा निर्गन्धं गन्धवद्वा निर्गच्छेत्, अयं शोकोत्पन्नोऽतिसारो दुश्चिकित्स्यो वैद्यैः कष्टसाध्य इति प्रदिष्टः । (सुउ. ४०.९३–९४ मा.)

भयजः अतिसारः—भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्ते द्रावयेच्छकृत् । वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् । वातपित्तसमं लिङ्गैराहुः । (असं. ८.१३)

६) आमजः अतिसारः—आमाजीर्णोपद्रुताः संप्रदुष्टा दोषाः कोष्ठं क्षोभयन्तः सन्तः कृच्छ्रात् नानावर्णं न एकशः, बहुशः, सभक्तं ससिक्थं सारयन्ति
(सुउ. ४०.१६)

अतीसारे शकृद्वर्णाः—
हारिद्रः, हरितः, नीलः, मांजिष्ठः, मांसधावनाभः, रक्तः, कृष्णः, श्वेतः, वराहमेदःसदृशः इत्येवमादयः ।
(चचि. १९.९)

अतीसारोपद्रवाः—श्वासः, शूलं, पिपासा, क्षीणत्वं, ज्वरनिपीडितत्वम् (सुसू. ३३.१९)

शोफ–शूल–ज्वर–तृष्णा–श्वास–कास–अरोचक–च्छर्दि–हिक्का–मूर्च्छादयः अतीसारोपसर्गाः
(सुउ. ४०.२०–२१)

असाध्यलक्षणानि—यस्य पुरीषं घृत–मेदो–वेसवाराम्बु तैलादिवत्, मज्जासदृशं, क्षीरतुल्यं, मधुतुल्यं, मञ्जिष्ठोपमं, मस्तुलुंगसदृशम्, आमगंधिकं, शीतम्, उष्णं, कुणपगन्धिकं, सौवीराञ्जनसदृशं, नीलादिरेखायुतं, मयूरपिच्छासदृशैः संव्याप्तम्, पूयतुल्यं, पङ्काभं च अस्ति ।

उत्साहादिरहितः असंवृतगुदः पक्वगुदत्वे सति बहिर्निर्गतोष्मकः शोफाद्युपद्रवैर्युक्तः अजितेन्द्रियश्च न चिकित्स्यः । (सुउ. ४०.१९)

अतिसारघ्नी–स्त्री., वनस्पति० अतिविषा (ध. १.११)

अतिसारिकी–वि., अतिसारविकारशमनी (चवि. ५.२८)

अतिसृति–स्त्री., रोग०, अतीसारः (र. १६.६१)

अतिसौरभ–पु., आम्रः (ध. ५.३)

अतिसौहित्य–न., अतितृप्तिः, तृप्त्यतिक्रमः
(असंसू. ११.७) (चसू. ५.७)

अतिसंवृता–स्त्री., योनिव्यापत्०, अतिसंकुचितमुखी, सूचीवक्त्रा (सुउ. ३८.१९)

अतिस्थौल्य–न., विंशतिश्लेष्मविकारेषु एकः
(चसू. २०.१७)

अतिस्थूलता, अयं मेदोदोषजः (सुसू. २४.९)

अतिस्वप्न–पु., निद्राधिक्यम् (चसू. २६.४३ (१)

अतिस्वेद–पु., रोगलक्षण०, अतिशयेन स्वेदः, चत्वारिंशत्पित्तविकारेषु एकः (चसू. २०.१४)

अतिस्वेदन–न., रोगलक्षण०, स्वेदस्य अत्यधिकत्वम्
(चनि. ५.७)

अतीत–वि., पतित (सुशा. १०.५७)

अतीतकाल–न., निग्रहस्थानविशेषः, अतीतकालं नाम यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चाद् उच्यते ।
(चवि. ८.५८)

व्यतिक्रान्तकालम् (सुचि. २४.९८)

अतीतवासस्–न., जीर्णवस्त्रम् (सुचि. २४.१०१)

अतीतागमन–न., गतकाले जातस्य पुनरागमनम्
(चशा. १.८८)

अतीतावेक्षण–न., तन्त्रयुक्तिविशेषः, अतीतावेक्षणं नाम यत् अतीतमेव उच्यते । (चसि. १२.४४)

अतीन्द्रिय–न., चक्षुरादिभ्यः इन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मतरं, दुरवबोधम्, अतिक्रान्तम् इन्द्रियम् अतीन्द्रियम्,

इन्द्रियं चक्षुरादिकम् अतिक्रम्य वर्तते इति वा । (चसू. ८.४)

अतीसार–पु., अतिसारः (सुउ. ४०.६)

अतुल्यगोत्र–वि., असगोत्रः (चशा. २.३)

अतुल्यगोत्रीय–पु., अध्याय० (चशा. २.१)

अतुल्यवीर्य–वि., विषमवीर्यः (चक. १२.५६)

अतृप्ति–स्त्री., रोग० चत्वारिंशत्पित्तविकारेषु एकः (चसू २०.१४)

रोगलक्षण० (असंसू. २०.१४)

अतैल–न., सर्षपस्नेहादि (चवि. ८.१५०)

अत्यग्नि–पु., रोग०, अतिप्रदीप्तः अग्निः, तीक्ष्णाग्निः (चसू. २७.२१९)

अत्यन्तशोणित–न., खनिजद्रव्य०, सुवर्णगैरिकम् (ध. ३.१७०)

अत्यम्ल–न., वनस्पति०, वृक्षाम्लम् (रा. ६.१४४)

–पर्णी–स्त्री., वनस्पति०, गुणाः–अम्ला, तीक्ष्णा, दीपनी, रुच्या, वातश्लेष्मघ्नी, प्लीह–शूल–गुल्मघ्नी च (रा. परिशिष्ट पृ. ३३२)

अत्यम्ला–स्त्री., वनस्पति०, वनबीजपूरकः (रा. ११.३३)

अत्यय–पु., व्यापत्, विनाशः (सुचि. ३७.८०) (सुचि. ३३.४५)

अत्यर्क–पु., वनस्पति०, राजार्कः, अर्कभेदः, शुक्लार्कः (रा. १०.२९)

अत्यर्थ–वि., अत्यधिकम् (चइ. ७.३०)

–रसिक–वि., अतिस्वादुरसयुक्तः (चइ. २.२२)

–विवृत–वि., अतिशयेन निर्गता (चइ. ८.११)

–संवृत–वि., अत्यधिकान्तःप्रविष्टा (चइ. ८.११)

अत्यादान–न., अतिप्रमाणेन ग्रहणम् (चशा. १.१२४)

अतिच्छेदनम् (सुचि. २२.५१)

अत्यानन्दा–स्त्री., योनिरोग०, अतिविषयसेवनेनापि तृप्तिं न गच्छति इति स्वरूपम् (सुउ. ३८.१५)

अत्यासन–न., अतिमात्रम् आसनम् (चसि. १२.१४(४)

अत्युग्र–न., वनस्पति०, हिङ्गु (ध. २.३६)

वि.,–कर्णकर्कशः, श्रुतिपरुषः (चशा. १.११८)

–गन्धा–स्त्री., वनस्पति०, गिरिकर्णी (ध. ४.८५)

अत्युत्पिण्डित–वि., अत्यर्थनिर्गतम् (चइं. ३.६)

अत्युल्बणानिल–वि., अतिप्रबलवाता (चसू. १३.६८)

अत्युष्णगात्र–वि., रोगलक्षण०, अत्युष्णावयवः (सुउ. ३९.२४)

अत्यूह–पु., प्रतुदपक्षिविशेषः, डाहुकः, दात्यूहः इति पाठान्तरम् । (चसू. २७.५०)

अत्रि–पु., आयुर्वेदज्ञः महर्षि० (चचि. १ (४) ३)

–ज–पु., अत्रिपुत्रः (चचि. १२.४) .

–पुत्र–पु., आत्रेयः पुनर्वसुः (अहृसू. १.३)

अत्र्यात्मज–पु., अत्रिपुत्रः (चचि· १२.३)

अथ–अ., च, समुच्चये (चचि. १२.११)

अथर्वन्–पु., अथर्ववेदः (चसू. ३०.२०)

अथर्ववेदविद् (सुसू. ३४,६)

अथर्वणकृत–वि., अथर्ववेदप्रणीताभिचारिक–मन्त्रैः कृतो मारणात्मको रोगविशेषः । ‘दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वणकृता उपसर्गजाश्च; तेऽपि द्विविधाः—विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च, पुनश्च द्विविधाः-संसर्गजा आकस्मिकाश्च’ (सुसू. २४.७)

अथर्ववेद–पु., ऋग्वेदादिचतुर्षु वेदेषु एकः (सुसू. १.६) ‘इह खलु आयुर्वेदो नाम उपाङ्गम् अथर्ववेदस्य’

अदभ्र–पु., श्लेष्मप्रकोपणः सौम्यकीटविशेषः (असंउ. ४३ पृ. ३५१)

अदिति–स्त्री., देवता०, सूर्यमाता (असंशा. १२.८)

अदृढसौहृद–वि., शिथिलस्नेहः (सुशा. ४.६५)

अदृढस्नेहकोष्ठ–वि., निर्बलस्निग्धकोष्ठः; स्नेहनं स्नेहः, दृढः स्नेहकोष्ठो यस्य स दृढस्नेहकोष्ठः । न दृढस्नेहकोष्ठोऽदृढस्नेहकोष्ठः इति (अरुण. अहृसू. १९.३७)

अदृष्ट–न., सर्वजनसामान्याधर्मः; विदृष्टम् (सुसू. ६.१६) (सुशा. ८.३)

–कारित–वि., अदृष्टेन सर्वजनसामान्येनाधर्मेण कारितं, कर्तुं प्रयोजितम् (ड. सुसू. ६.१६)

–शोणिता–वि., रोगलक्षण, शोणितदर्शनं विनाऽपि शूलं भवति यस्याः सा (असंशा. ४.५)

–सूर्य–वि., ईषद् दृष्टः सूर्यो यस्मिन तत् (अहृसू. ३.२४)

–हेतु–पु., प्राक्तनकर्महेतुः, अनाकलित–हेतुः (सुसू. २१.१०)

अदृष्टार्तवा–वि., ऋतुकालेऽदृष्टमार्तवं यस्याः सा (सुशा. ३.६)

अदृष्टार्थ–वि., प्रमाणान्तरेण यस्य अर्थस्योपलब्धिः न भवति सः (चवि. ८.३८)

अदृष्टिपूतना (अन्धपूतना)–स्त्री., स्त्रीशरीरधारी ग्रहविशेषः (असंउ. ३)

अदेशिक (अदैष्टिक)–वि., वैदेशिकः, अनुत्तमस्थाननिवासी; दुर्दैवयुक्तः (र. ७.३०)

अद्धा–अ., अवितथम् (चइ. ४.४)

अद्भुतरूप–न.,. न कदापि यद्भवति तदद्भुतम्, आश्चर्यम्, आश्चर्यकारिरूपम् (च. शा. ६.२७)
अद्य–न., भक्ताद्यन्नम् (सुसू. ४६.४९४)
अद्यतन–न., वधस्थानम् (सुसू. २.१०)
अद्रि–पु., पर्वतः (ध. ३.३४) (रा. २.३५)
–कर्णिका–स्त्री. वनस्पति०, गिरिकर्णिका (र. २९.३४)
–कर्णी–स्त्री., वनस्पति०, गिरिकर्णी (रा. ३.१२३)
–ज–न., महारसविशेषः शिलाजतु (र. २.१)
–(जा)–स्त्री., सैंहली पिप्पली (रा. ६.१२०)
–जतु–न., शिलाजतु (चचि. १६.१८)
अधरगुद–न., शारीर०, येन पुरीषं निष्क्रामति तत्, पञ्चदशकोष्ठाङ्गेष्वेकम् (चशा. ७.१०)
अधरवासस्–न., शरीरस्याधो नाभेर्धारितं वस्त्रम् (असंसू. ३.९३)
अधरौष्ठ–पु., अधस्तनः ओष्ठः (सुसू. ३१.५)
अधर्म–पु., पापम् (सुशा. १.१६)
कायवाङ्मनसां दुश्चरितम् (सुसू. ६.१९)
पूर्वजन्मकृतं पापम् (सुशा. ३.३६)
ऐहिकः अधर्मः (चवि. ३.२०)
अधस्–अव्य., अधस्तात् (सुउ. ३९.२११)
अल्पम्, अर्वाक् (सूचि. ३७.१०२)
(अधः) काय–पु., न., शरीरस्याधोभागः (सुशा. ६.२६)
–कायशोष–पु., लक्षण०, सक्थिशाखावयवस्य शोषः, शुष्कत्वम्,–नितम्बमर्मविद्धस्य लक्षणम् (सुशा. ६.२६)
–पात–पु., पारदसंस्कार०, अधःपातनम् (र. ९.९)
–पातन–न., पारद संस्कार० (र. २.३४)
–पातनकोष्ठी–स्त्री., यन्त्र,० अङ्गारकोष्ठीभेदः (र. २.३४)
–पुष्पी–स्त्री., वनस्पति० गोजिह्वा (रा. ६.१८०)
–शय–वि., अधोमुखशायी (सुउ. २७.१३ ड)
–शल्य–पु., वनस्पति० अपामार्गः (ध. १.२६०)
–शोधन–परिव० न., अधःशोधनं नाम विरेचनास्थापनम् (सुचि. २.८६)
–स्रंसिन्–वि., विष्यन्दनशीलम् (चसू. २६.४३.(३)
(अधो) गतिस्वभाव–वि., अर्वाग्गमनशीलम् (सुसू. ४१.४ (१)
–गुडा–स्त्री., वनस्पति०, वृद्धादारक (चसू. १.७७)
–भक्त–वि., भैषज्यकाल० भक्तस्यानन्तरम् (सुउ. ६४.७०) (काखिल. ३.४७.)
व्यानाख्ये विगुणे प्रातराशस्यान्ते, उदानाख्ये विगुणे सायमाशस्यान्ते, तत् पूर्वकायस्य बलाधानार्थं तद्गतेषु व्याधिषु श्लैष्मिकेषु च प्रशमाय स्थूलीकरणार्थं च। (असंसू. २३.)
–भाग–वि., अधो गुदेन दोषनिर्हरणं भजत इति (चक. १.४)
–भागहर–वि., विरेचनम् (सुसू. ३९.४)
–भागिक–वि., विरेचनद्रव्यम् (सुचि. ३४.६)
–भाज–वि., निम्नगतिमत् (चसू. २६.४१)
–मुखा–स्त्री., वनस्पति० गोजिह्वा (रा. ६.१८०)
अधारणत्व–न., धारणाशक्तेरभावः (चवि. ८.१८)
अधिक–न. वि., वाक्यदोषप्रकारः अधिकं नाम यन्न्यूनविपरीतम्, यद्वाऽऽयुर्वेदे भाष्यमाणे बार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वा यत्किंचिदप्रतिसंबद्धार्थमुच्यते यद्वा पुनः प्रतिसंबद्धार्थमपि द्विरभिधीयते तत्पुनरुक्तदोषत्वादधिकम् (चवि. ८.५४)
वि., अतिरिक्तः (सुनि. १६.२४)
–दन्त–पु., दन्तमूलगतरोग० (सुचि. २२.२३) 'अधिदन्त' द्रष्टव्यः
–दन्तता–स्त्री., दन्तानां संख्याधिक्यम् (कासू. २०.६)
–मांसज–अर्मन्–न., नेत्रशुक्लगतरोग०, अधिमांसार्म (सुउ. ४.६)
अधिकण्टक–पु., वनस्पति०, धन्वयासः (ध. १.२२)
अधिकरण–न., आधारः (सुसू. ३५.३५) आधार. तन्त्रयुक्ति०, यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम् (चसि. १२.४१) (सुउ. ६२.८)
स्थानम्, अंगम्, आशयो वा द्रव्याणि यत्र कर्म कुर्वन्ति तदधिकरणम् (चसू. २६.१३; सुसू. ४१.५)
सिद्धान्त–पु., यस्मिन्नधिकरणे प्रस्तूयमानेऽन्यान्यप्यधिकरणानि सिद्धानि भवन्ति (चवि. ८.३७)
अधिकाङ्ग–वि., प्राकृतापेक्षयाऽधिकेनाङ्गेन युक्तः (असंशा. २.५४)
अधिकार–पु., अधिकरणम्, विषयः (चवि. ७.८)
योग्यत्वम् (सुसू. २६.७)
अधिजिह्व–पु., जिह्वागतरोग० जिह्वायाः प्रबन्धनेऽधस्ताज्जिह्वाङ्ग (ग्र) तुल्यः शोफः सहाङ्कुरः कफपित्तरक्तैर्लालोषास्तम्भयुतः खरस्पर्शयुतो रुक्कण्डूभ्यां युतः वाक्याहारविघातं करोति (असंउ २५)
कण्ठगतरोग० (सुनि. १६.५२)
अधिजिह्विका–स्त्री., रोग०, अधिजिह्वसंज्ञः (चचि. १२.७७)

अधिदन्त–पु., अस्थिप्रदोषजदन्तमूलगतरोग० (चसू. २८.१६) (सुनि. १६.२४)
अधिको दन्तः सोऽधिदन्ताख्यो रोगः तस्यैव वर्धनः, वर्धनकः, खलिवर्धनः, खलवर्द्धन इति पर्यायाः ।
तत्र अधिदन्ते जायमाने रुग् जायते जातमात्रे सा प्रशाम्यति । (मानि. असंउ. २५)

अधिदैवत–न., अधिष्ठात्री देवता, यथा–बुद्धेर्ब्रह्मा, अहंकारस्य ईश्वरः, मनसश्चन्द्रमाः, दिशः श्रोत्रस्य, त्वचो वायुः, सूर्यश्चक्षुषः, रसनस्यापः, पृथिवी घ्राणस्य, वाचोऽग्निः, हस्तयोरिन्द्रः, पादयोर्विष्णुः, पायोर्मित्रः, प्रजापतिरुपस्थस्येति । (सुशा. १.७)

अधिपति–पु., ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं सद्यःप्राणहरं संधिमर्म । (सुशा. ६.६, ७, ९)
मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् सिरासन्धिः; संनिपातो रोमावर्तोऽधिपतिः; तत्रापि सद्योमरणम् । संख्याया एकमर्धाङ्गुलप्रमाणं च तत् (सुशा. ६.२७)

अधिभूत–न., बुध्द्यहंकारमनःश्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चक-वागादिकर्मेन्द्रियपञ्चकानां विषयाः (सुशा. १.७)

अधिमन्थ–पु., नेत्ररोग० (सुसू. १४.३०)
अभिष्यन्दस्यैव अचिकित्सितस्य तीव्रं स्वरूपमधिमन्थः (सुउ. ६.११)
ऊर्ध्वजत्रुगानामङ्गानां चातिमन्थनादधिमन्थः (असंउ. १९)
सामान्यलक्षणम्–नेत्रमुत्पाट्यत इव, अत्यर्थं निर्मथ्यत इव, शिरसोऽर्धं च निर्मथ्यत इव वेदना (सुउ. ६.११)
सर्वेऽधिमन्था यथास्वमभिष्यन्देभ्योऽधिकवेदना भवन्ति, शङ्खदन्तकपालेषु अतिरुक्कराश्च (असंउ. १८)
अधिमन्थाश्चत्वारः वात–पित्त–कफ–रक्तभेदेन (सुउ. ६.३)
वातजाधिमन्थलक्षणम्–नेत्रस्योत्पाटनं, मन्थनं, संघर्ष–तोद–निर्भेद–मांससंरब्धाविलाकुञ्चनं–आस्फोटन–आध्मान–वेपथु–व्यधनेत्यादिलक्षणानि शिरसोऽर्धभागे भवन्ति (सुउ. ६.१२–१३)
कर्णयोर्नदनं भ्रमः ललाटाक्षिभ्रुवादयः अरण्या मथ्यन्त इव (असंउ. १८)
पित्तजाधिमन्थ लक्षणम्–नेत्रं रक्तराजिचितं, स्रावि, वह्निनेवावदह्यते, दाहि, यकृत्पिण्डोपमं, क्षारेणाक्तं यथा क्षतं तद्वत्, प्रपक्वोच्छूनवर्त्मान्तं, सस्वेदं, पीतदर्शनं, मूर्च्छाशिरोदाहयुतं च भवति (सुउ. ६.१४–१५) (असंउ. १८)
कफजाधिमन्थलक्षणम्–नातिसंरब्धं (नातिक्षुब्धं) नेत्रं, स्रावः, कण्डूः, शैत्यं, गौरवं, पैच्छिल्यं, दूषिका, हर्षणं, भवति दुःखरूपं च पश्यति पांशुपूर्णमिवाविलं नासाध्मानं, शिरोदुःखं च जायते (सुउ. ६.१६–१७)
कृष्णमण्डलं नतं शुक्लमण्डलमुन्नतम् (असंउ. १८)
रक्तजाधिमन्थलक्षणम्–बन्धुजीवप्रतीकाशं, स्पर्शनाक्षमं, ताम्यति, रक्तास्रावः, निस्तोदो भवति, अग्निनिभा दिशः पश्यति, कृष्णभागो रक्तमग्नोऽरिष्टवच्च लक्ष्यते, दीप्तरक्तपर्यन्तमक्षि इति (सुउ. ६.१८–१९)

अधिमांस–न., रोग०, अधिरूढं मांसम्, बहिर्मार्गे त्वङ्मांसस्थितो मांसप्रदोषजोऽयं रोगः (चसू. ११.४९) (सुसू. २४.९)
पु., दन्तमूलगतरोगः, अधिमांसकपर्यायः (सुनि., १६.१३) (विशेषार्थेऽधिमांसको द्र०)
–विकार–पु., अधिमांसविशेषः, अर्शोरोगः (चचि. १४.५)
शिश्नापत्यपथगलतालुमुखनासिकाकर्णाक्षिवर्त्मत्वचादिगतानामधिमांसानां 'अर्शांसि' इति संज्ञा तन्त्रान्तरे । (चचि. ५.६)

अधिमांसक–पु., दन्तमूलगतरोगः (अहृउ. २१.२७) (सुनि. १६.२६)
कफदोषेण हानव्ये पश्चिमदन्तमूलमांसे उत्पन्नोऽयंव्याधिर्महाशोथयुक्तो महारुजो लालास्रावी कीलवद्धनुकर्णरुजाकरो भवति, भोजनं च प्रतिहन्ति । छेद्योऽयं रोगः (सुचि. २२.२४) (सुसू. २५.५)

अधिमांसार्मन्–न., नेत्रशुक्लगतरोग०, (सुउ. ४.६)
शुष्कासृक्पिण्डवच्छ्यावं बहलं पृथु यन्मांसं सिते नेत्रभागे जायते तत् (असंउ. १३)

अधिष्ठान–न., स्थानम् (चशा. ७.७) आश्रयः (सुसू. १.२२) दूष्यम् (चचि. १४.६)

अधृति–स्त्री., असंतोषः (सुउ. ४५.९)

अधृष्य–वि., आक्रमितुमशक्यम् (काधूपकल्प.,)

अधौत–वि., अशुद्धम्, अक्रियमाणशौचम् (सुनि. १३.५७)

अध्यण्डा–स्त्री., वनस्पति०, शूकशिम्बी, कपिकच्छुः, सौरपाका (चचि. ३.२६७)

अध्यमृता–स्त्री., वनस्पति०, त्रिवृच्छ्यामा (रा. ६.३६९)

अध्यर्ध–वि., अधिकार्धम् (सुचि. ९.१८)

–धार–न., शस्त्र०, तद् ह्रस्ववक्त्रं छेदने भेदने च योज्यम् (अहसू. २६.७)

–मास–पु., पक्षत्रयम्, सार्धमासः (सुशा. १०.१६)

अध्यर्बुद–न., रोग०, अर्बुदभेदः, अर्बुदोपरिजातमर्बुदम् (सुनि. ११.२०)

अध्यवसान–न., निश्चयः (चवि. ४.५)

अध्यवसाय–पु., बुद्धेर्व्यापारः (सुशा. १.१७)

अध्यशन–न., अशनप्रकार० पूर्वभक्तेऽपरिणते भोजनम् (काखि. ६.५९ चचि. १५.२३६)

अजीर्णे भोजनम् (सुसू. ४६.५०९)

ग्रहणीदूषणानामग्र्यम् (चसू.२५.४०)

अध्यस्थि–न., रोग०, अस्थनि यदधिकमस्थि तत्, अस्थिवृद्धिदोषेण जायमानो रोगः(चसू. २८.१६) (सुसू. २४.९)

अध्यात्म–वि., आत्मानमधिकृत्य प्रवर्तमानम् (चसू. ८.१३)

आत्मन्यधि अध्यात्मम्, आत्मशब्दोऽत्र स्वशरीर-वचनः (सुशा. १.७)

तत्त्वम्–न., (चसू. २५.२८) तत्व.

–लोक–पु., सर्वप्राणिजनः (चसू. २६.४४)

चेतनलोकः (चचि. २६.२९२)

अध्याय–पु., प्रकरणम्, अधिकृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता (चसू. ३०.७०)

अध्रुष–पु., तालुगतरोग०, तालुदेशे लोहितः स्तब्धः रुग्ज्वराढ्यः शोफः (सुनि. १६.४२)

अध्वन्–पु., मार्गः, मार्गाक्रमणम्, प्रभूतं पर्यटनम् (सुउ. ५८.२२)

दीर्घमार्गाटनम् (सुउ. ४१.१६)

(अध्व–) कर्शित–वि., अध्वगमनेन कर्शितः (चसू. १३.४७)

–गमन–न., पादाभ्यां प्रदीर्घमार्गगमनम् (सुनि. ८.३)

–प्रशोष–पु.,रोग०, शोषभेदः, अध्वा दीर्घमार्गाटनं, तेन जातो धातुक्षयः (सुउ. ४१.२१)

तेन स्रस्ताङ्गता संसृष्टपरुषच्छविः प्रसुप्तगात्रावयवत्वं शुष्कक्लोमगलाननत्वं भवति । (सुउ. ४१.२१)

–हत–वि., अध्वना हतः, श्रान्तः (चसि. २.८)

अध्वर–पु., यागः (सुचि. २९.१०)

अनक्ष–वि., इंद्रियरहितम् (सुशा. ३.१८)

अनङ्ग–पु., कामः.

न, मैथुनायोग्यमङ्गम्.

अङ्ग–जघनं, नाङ्गं-अनङ्गमङ्गसदृशं जघनकार्यनिर्वर्तन-योग्यं मुखादिकमुच्यते । केचिन्मुखेन तत् कुर्वन्ति, तन्निषिध्यते । (अहसू. ७.७१ अरुण)

अध्यात्माधिभूताधिदैवतवर्णनम्–हा अध्यात्म अधिभूत व अधिदैवताचा तक्ता.

अध्यात्मम्	अतधिभूम्	अधिदैवतम् ।
१) बुद्धिः	बोद्धव्यम्	ब्रह्मा
२) अहंकारः	अहंकर्तव्यम्	ईश्वरः, रुद्रः
३) मनः	मन्तव्यम्	चन्द्रमाः
४) श्रोत्रम्	श्रोतव्यम्	दिशः
५) त्वचा (त्वक्)	स्पर्शनीयम्	वायुः
६) चक्षुः	द्रष्टव्यम्	सूर्यः
७) रसनम्	रसनीयम्	आपः, वरुणः
८) घ्राणम्	घ्रातव्यम्	पृथिवी, भूमिः.
९) वाचा (वाक्)	वक्तव्यम्	अग्निः
१०) हस्तौ	आदातव्यम्	इन्द्रः
११) पादौ	गन्तव्यम्	विष्णुः
१२) पायुः	विसर्जनीयम्	मित्रः
१३) उपस्थम्	आनन्दनीयम्	प्रजापतिः ।

अनङ्गदीपन–वि., कामोत्तेजकम् (सुसू. ६.२६)
अनध्यक्ष–वि., यस्याः पालनकर्ता समीपस्थो नास्ति सा स्त्री (चवि. ८.१३)
अननुयोग–पु., अनुयोगाभावः, 'अनुयोज्यस्याननुयोगः' इति निग्रहस्थानविशेषः, इदं गौतमनये पर्यनुयोज्योपेक्षणं नाम निग्रहस्थानम् (चवि. ८.६५)
अननुयोज्य–न., वादे निग्रहस्थानविशेषः अनुयोज्यस्य विपर्ययः (चवि. ८.५१)
अनन्त–वि., अविनाशी (सुशा. १.९)
पु., वनस्पति०, धन्वयासः (ध. १.२२ पृ. ११)
दिव्यसर्प०, (असंउ. ४१ पृ. ३३०)
न., खनिज० अभ्रकम् (रा. १३,२)
खनिज०, सुवर्णम् (सुशा. १०.१३)
–चूर्ण–न., सुवर्णचूर्णम् (सुशा. १०.१३)
–वात–पु., शिरोरोग०, त्रिदोषात्मको रोगः अस्मिन्मन्याघाटयोरतितीव्रा रुजः अक्षिभ्रुवशङ्खदेशेषु दोषाणामवस्थितिः गण्डपार्श्वेषु कम्पः हनुग्रहः, नयनामयाश्च भवन्ति (चसि. ९.८६) (सुउ. २५.१३,१४)
अनन्ता–स्त्री., वनस्पति०, उत्पलसारिवा, दुग्धगर्भावल्ली (सुचि. ३.६१)
दूर्वा (सुशा. १०.६०)
अनन्तमूलम् (चसू. ४.१५)
धन्वयासः (सुउ. ३९.२०८)
तृण०, श्वेतदूर्वा (ध. ४.१४४)
अग्निमन्थः (रा. ९.१३६)
नागवल्ली (ध. ३.१)
अनन्न–न., निरन्नम्, औषधसेवनकालः (अहसू. १३.३७)
अनन्नं नाम केवलमौषधं ह्यस्तनेऽन्ने जीर्णे प्रातः उपयुज्यते, तस्मिंश्च जीर्णे पुनराहारः। निरन्नोपयोगात्तदतिवीर्यं भवति। तस्माद् बलवत्सु रोगिषु कफोद्रेके च तत् प्रशस्तम्। बालवृद्धवनितासुकुमारेषु तद्ग्लानिकरं भवति। (सुउ.६४.६७ असंसू. २३)
अभक्तम् इति पर्यायः।
अनन्नाभिलाष–पु., रोगलक्षण० अनन्नाभिनन्दनम् (चनि. १.३३)
कफजविकार०, मधुररसातियोगोद्भवो विकारः। (चसू. २६.४३ (१)
अनपत्य–वि., क्षीणशुक्रः (र. १२.७)
अनपर–वि., अनन्यः, अपरशब्दः परवाचकः, '(प्रकृतिपुरुषौ) 'उभावपि नित्यौ उभावप्यनपरौ' न विद्यतेऽपरो याभ्यां तावनपरौ यतस्तावेव प्रकृतिपुरुषौ महदादिभ्यः परौ। (सुशा. १.९)
अनपवादप्रति (ती) कार–वि., योऽपवादस्य नाम निन्दायाः प्रतिकारं न करोति (चवि. ८.१३)
अनभिषङ्ग–पु., फलनिरपेक्षया बुद्ध्या श्रेयःकर्मकरणम्, सात्त्विकगुणविशेषः (सुशा. १.१८)
अनभिष्यन्दि–वि., व्याधीनामनुत्पादकम्, सद्यो व्याधिकरणीयामवस्थां स्यन्दयत्यापादयति यद् द्रव्यं तदभिष्यन्दि, स्रोतसामुपलेपकारि वा, तद् विपरीतमनभिष्यन्दि (सुचि. ३२.२९ (ड.)
दोषान् व्याधीन् झटिति यदभिष्यन्दते उत्पादयति तदभिष्यन्दि, विपर्ययेणानभिष्यन्दि। (सुसू. ४५.२५ (ड.)
अनर्थ–वि., अर्थरहितम् (चशा. ३.१५)
अनर्थक–न., वाक्यदोष० अर्थहीनमक्षरग्राममात्रम् (चवि. ८.५४)
अनर्थान्तर–न., एकार्थः, समानार्थः (चवि. ६.४)
अनल–पु., तेजः, अग्निः (सुशा. १.४)
खनिज०, स्वर्णम् (र. ८.१७)
वनस्पति० चित्रकः (ध. २.८१)
वनस्पति०, भल्लातकः (रा. ११.२०)
–दल–न., रसभस्मना बद्धरसेनान्येन वा लोहेन किमपि मृतं लोहं पीतवर्णं प्रजायते तत्, स्वर्णदलमित्यपरपर्यायः (र. ८.१७)
–प्रभा–स्त्री., वनस्पति०, ज्योतिष्मती. (रा. ३.३९५)
–भ्रंश–पु., रोगलक्षण० अग्निमान्द्यम् (र. १२.१२७)
–साद–पु., लक्षण०, अग्निमान्द्यम् (सुसू. ४६.२४५)
अनलङ्कारिक–वि., शरीरविभूषणार्थे यन्न प्रयुज्यते (चवि. ७.७)
अनवद्य–वि., अगर्ह्यः, निर्दोषः (अहउ. ४०.४१)
अनवपतितशब्द–वि., अग्राम्यशब्दम् (चवि., ८.३)
अनवबद्ध–वि., त्वङ्मांसादिधातुषु अनासक्तम्, शल्यप्रकारः (सुसू. २७.३)
अनवस्थान–न., रोगलक्षण० चाञ्चल्यम्, अस्थिरत्वम् चलचित्तत्वम् (चनि. १.२१)
अनवस्थायी–वि., चञ्चलचित्तः, अस्थिरमतिः (सुशा. ४.९०)
अनवस्थित–वि., स्थानान्तरप्राप्तम् (सुउ. ३९.१०३)
–चित्तत्व–न., चित्तस्यानवस्थितिः (चसू. २०.११)
–सत्त्व–वि., चञ्चलचित्तः (असंसू. ८.१९)

अनवस्थितात्मन्–वि., चञ्चलचित्तः (सुशा. ४.६५)
अनवहितत्व–न., अन्यमनस्कत्वम्, अवधानरहितत्वम् (चवि. ८.१८)
अनवाप्ति–स्त्री., अनुपलब्धिः (सुचि. ३४.४)
अनशन–न., लङ्घनम् (चनि., १.२८)
'आयुषो ह्रासकराणां श्रेष्ठम्' (चसू. २५.४०)
अल्पभोजनम् तद्वातप्रकोपकारणम् (सुसू. २१.१९)
अनस्थि–वि., अल्पकोमलास्थि (सुशा. २.४७)
बीजरहितं (फलादि) (चचि. १.५८)
अनहङ्कृत– वि., अहंकारहीनः, अनुद्धतः (चवि. ८.८)
अनागत–वि., ईषदागतः (सुचि. २४.१)
भविष्यत् (चशा. १.९१)
भविष्यकालः (रा. परि० २१.१८)
–विज्ञान–न., ग्रहलक्षण०, भविष्यद्विज्ञानम् (सुउ. ६०.४)
अनागताबाधाप्रतिषेधनीय–पु., अध्याय०, (सुचि. २४.१)
अनागतावी–वि., अप्राप्तप्रसववेदना (चशा. ८.४०)
अनागतावेक्षण–न., तन्त्रयुक्ति०, यदनागतं विधिं प्रमाणीकृत्यार्थसाधनम् (चसि. १२.४४)
अनागतस्य भविष्यतोऽवेक्षणमवलोकनं कार्यार्थम् (सुउ. ६५.३०)
अनातपशुष्क–वि., आतपे यन्न शुष्कम्; छायाशुष्कम् (चचि. १.५८)
अनातुर–वि., स्वस्थः, रोगरहितः (चइ. ८.८)
अनात्मवत्–वि., अजितेन्द्रियः, अपथ्यसेवी (सुचि. ३.३)
आत्मा, प्रयत्नः इति पर्यायौ, स्वास्थ्यानुवृत्त्यनुकूल-प्रयत्नशून्यः (हाराणचंद्र सुनि. २.४)
मूढबुद्धिः (सुचि. ३०.४)
अनादरोपक्रान्त–वि., असम्यगुपक्रान्तः (चचि. २१.४२)
अनादिः–वि., न विद्यते आदिः कारणं (उत्पत्तिः) यस्य, उत्पत्तिरहितः (सुशा. १.९)
अनादिनिधन–वि., जन्ममृत्युरहितम्; आद्यन्तरहितम् (असंसू. ४.३)
अनादिमध्यनिधन–वि., आदिरुत्पत्तिः आद्यन्तयोरन्तरा मध्यं, निधनं विनाशः एतैर्वर्जितः (कालादिः) (सुसू. ६.३)
अनानुपूर्व्य–न., यथोक्तक्रमत्यागः यथा–उष्णं निषेव्य सहसा शीतसेवा, तद्विपर्ययश्च; अनुचिते काले शीतोष्णसेवा च । (चनि. ५.६)

अनाप्यायमान–वि., अतृप्यन्, न वर्धमानः (चनि. ६.१०)
अनामक–पु., बालरोग०, मातृकादोषः, गुदकुट्टः (असंउ. २)
अनामन्–पु., बालरोग०, गुदकुट्टः (असंउ. २)
अनामय–न., रोगाभावः, आरोग्यम्,
अनामा–स्त्री., अनामिका (र. ७.२९)
अनामिका–स्त्री., शारीर०, अङ्गुष्ठाच्चतुर्थाङ्गुलिः, (सुसू. ३५.१२)
अनामी–स्त्री., अनामिका (अहसू. २५.३८)
अनायत्तत्त्व–न., अनधीनत्वम् (सुचि. ३०.४)
अनायास–पु., यक्षनाम०, येन नष्टं काश्यपतन्त्रं कलियुगे धारितम् (काकल्प. २४)
अनायुष्य–वि., आयुषो ह्रासकरम् (चवि. २.७)
अनार्तव–वि., अयोग्यर्तुषूत्पन्नः (चशा. १.१२६) (चसू. २७.३१६) (अहसू. ५.७)
अनार्तवस्तना–वि., अरजस्का, अल्पस्तनी च (सुउ. ३८.१८)
अनार्य–वि., आराद् दूरात् पापेभ्यो यातः इति आर्यः, तद्विपरीतोऽनार्यः (चक्र. चसू. ८.१९)
अनार्यक–न., वनस्पति०, काष्ठागरु, अगरु (ध. ३.२५) (रा. १२.४२)
अनार्यतिक्त–पु., वनस्पति०, किराततिक्तः (ध. १.३३)
अनाविल–वि., प्रसन्नम् (सुचि. १२.२०)
–दर्शन–न., वि., अकलुषिता दृष्टिः, निर्मलदृष्टि-युक्तम् (सुउ. १९.७)
अनास्थाप्य–वि., आस्थापनबस्तावयोग्यः (चसि. २.१४)
अनिग्रह–पु., यन्त्र०, अनिबन्धनः संदंशयन्त्रभेदः (सुसू. ७.११)
अनिज–वि., आगन्तुः (चचि. १२.४)
अनित्यता–स्त्री. मरणम् (चसू. ३०.२५)
अनिमित्त–वि., तदात्वेऽनुपलभ्यमाननिमित्ता (चइं. १.७)
अनिमिषाक्ष–वि., रोगलक्षण०, स्तब्धाक्षः (सुनि. १.७३)
अनिर्देशकारित्व–न., रोगिदोषः, वैद्योपदिष्टानाम-कर्तृत्वम्, अनिर्देशकारित्वमरिष्टानां अग्र्यम् (चसू. २५.४०)
अनिर्देश्यरस–वि., अव्यक्तरसम् (सुसू. ४५.३)
अनिर्वेद–पु., दौर्मनस्याभावः, उत्साहः, 'अनिर्वेदो वार्तलक्षणानां श्रेष्ठम्' (चसू. २५.४०)

अनिल–पु., देवता०, वायुः (सुसू. २१.८)
वातदोषः (अहसू. १.११)
–**ग्रह**–पु., रोग० वातावरोधः अशीतिवातरोगेष्वेकः
(कासू. २७.१९–२०)
–**घ्नक**–पु., वनस्पति० बिभीतकः।
–**ज्वर**–पु., रोग० वातज्वरः (र. १२.२१)
–**मूढता**–स्त्री., रोगलक्षण० वायोः सम्यगसंचारः
(अहसू. १३.२३)
–**रक्त**–न., रोग० वातरक्तसंज्ञकः; वातादिमिश्रं रक्तम्
(असंशा. ६.२२)
–**सूदन**–वि., वातनाशकम् (चचि. १७.९०)
अनिलान्तक–पु., वनस्पति० इङ्गुदी (रापरि. ८.१७)
अनिलापह–पु., वनस्पति० कुलित्थः (ध. ६.१०५)
वि., वातघ्नं (सुचि. २२.३६)
अनिलायन–न., वायुमार्गः (सुनि. १६.६१)
अनिलारि–पु., योग० 'वातारि' इति प्रसिद्धः
(र. २१.५०)
अनिष्टदिष्ट–वि., अहितकरत्वेन उक्तम्, अनिष्टकारकं दैवम् (असंउ. ३३)
–**पाक**–पु., अनिष्टपूर्वकर्मभिः उत्पन्नः पाकः
(असंउ. ३३)
अनुकण्ठन–न., स्तोकपानम् (असंउ. २४.)
अनुकरण–न., अनुकृतिः (चनि. ७.७ (१)
अनुकर्ण–न., कर्णसमीपदेशः (असंशा. ७.२३)
अनुकूला–स्त्री., वनस्पति० दन्ती (रा. ६.३३८)
अनुकेसरा–स्त्री., वनस्पति० मुस्ता (रा. ६.६२)
अनुक्रोश–परिव० पु., दया, अनुकम्पा
(चशा.४.३८ (१)
अनुग–वि., व्याप्तम् (सुउ. ४७.६७)
अनुगत–वि., एकीभूतम् (सुचि. ५.२२)
अनुगामिन्–वि., रोगानुगामी (असंसू. २२)
अनुगुण–वि., अनुकूलः (सुनि. ३.१४)
अनुगुप्त–वि., कृतरक्षं, वाताद्यननुगमनीयम्
(चवि. ७.२२)
अनुग्रथित–वि., विग्रथितम् (चचि. १९.५)
अनुचित–वि., अनभ्यस्तम् (सुचि. २४.९७)
अनुज–न., वनस्पति० प्रपौण्डरीकम्
(ध. ३.९२ रा. १२.१५४)
अनुतर्ष–न., अनुपानम्, मुहुर्मुहुः दीयमानं पानम्
(चचि २४.१४.८)
अनुत्तम–वि., अत्युत्कृष्टः (सुनि. ३.१४)
अनुत्थित–वि., नोन्नमिता (असंसू. ३६.८)
अनुत्सेक–पु.,वि., क्रोधस्य गर्वस्य च अभावः, क्रोधरहितः, अनुद्धतो वा (चवि. ८.१३)
अनुदक्षिण–अ., सव्यम् (असंसू. ३)
अनुद्वृत्त–वि., अनुच्छलितम्, अवमितम्, कर्षणकृत-परावृत्त्या हि दंष्ट्राणामधोमुखत्वम् (सुक. ३.२९)
अनुधूप–पु., धूपप्रकार०, धूपस्य अनु-पश्चात् दीयते यः सः (काक धूप०)
अनुनय–पु., सान्त्वनापूर्वकं वचनादि (सुउ. ४६.२३)
अनुन्नत–वि., ईषदुन्नतः, तनुः (सुनि., १०.३)
अनुपक्रम–वि., न विद्यते उपक्रमः प्रतीकारः यस्य सः, असाध्यस्यैकः प्रकारः, प्रत्याख्येय इति यावत्
(चसू. १०.९) (असंसू. २)
लक्षणानि–त्रिदोषजः क्रियापथमतिक्रान्तः, सर्वमार्गानुसारी, औत्सुक्यारतिसंमोहकरः, इन्द्रियनाशनः, सारिष्टो, दुर्बले सुसंवृद्धो व्याधिः प्रत्याख्येयो भवति। (चसू. १०.१९–२०)
अनुपक्व–वि., अपक्वो हीनपक्वो वा (र. १८.२९)
अनुपचारवचन–न., अननुकूलवचनम्, प्रतिकूलवाक्यम्
(चसू. ११.३९)
अनुपत्यक–वि., यद्विदूरम् अन्यस्य महतो गृहस्य तत् (गृहम्) (चसू. १५.६)
अनुपद्रव–वि., उपद्रवरहितम् (चचि. ३.५०)
अनुपशय–पु., असात्म्यम्, दुःखकारकम्
(चसू. ११.३८)
व्याध्यसात्म्यम् (अहनि. १.८)
औषधान्नविहाराणामसुखकर उपयोगो रोगेषु, अयमुपक्रमो गूढलिङ्गव्याधीनां परीक्षायामुपशयेन साकं प्रयुज्यते (चनि. १.१०) (चवि. ४.८)
अनुपस्कृतविद्य–वि., शास्त्रान्तरज्ञानेन नास्त्येवोपस्कृता विद्या यस्य सः; आयुर्वेदज्ञः सन् शास्त्रान्तरेणापि असंस्कृतः (चवि. ८.४)
अनुपहतरेतस्–वि., शुद्धशुक्रः, सुप्रजाजननक्षमः
(चशा. ३.३)
अनुपातिन्–वि., सम्बन्धि (चशा. १.८१)
अनुपान–नि., अन्नादनु पश्चात्पीयते तत्
(सुसू, ४६.४१९)
गुणाः–अनुपानं तर्पयति प्रीणयति ऊर्जयति बृंहयति पर्याप्तिं अभिनिर्वर्तयति, भुक्तमवसादयति, अन्नसंघातं भिनत्ति, मार्दवमापादयति, क्लेदयति, जरयति आहारस्य सुखपरिणामितां आशुव्यवा-

यितां चोपजनयति, आयुषे बलाय च भवति
(चसू. २७.३२५)

तदादौ कर्शयेत्पीतम्, स्थापयेन्मध्यसेवितम्। पश्चात्पीतं बृंहयति तस्माद्वीक्ष्य प्रयोजयेत्।
(सुसू. ४६.४३८)

'अनुपाने तु सलिलमेव श्रेष्ठम् सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्यत्वात् जीवनादिगुणयोगाच्च'
(असंसू. १०.४२)

दोषभेदेनानुपानम्–
'स्निग्धोष्णं मारुते पथ्यं कफे रूक्षोष्णमिष्यते ।
अनुपानं हितं चापि पित्ते मधुरशीतलम् ॥
हितं शोणितपित्तिभ्यः क्षीरमिक्षुरसस्तथा ।
अर्कशेलुशिरीषाणामासवास्तु विषार्तिषु ॥'
(सुसू. ४६,४२९)

सर्वद्रव्याणामनुपानानि (सुसू. ४६) इत्यत्र द्रष्टव्यानि

अनुपाने वर्ज्याः–
ऊर्ध्वजत्रुगदश्वासकासप्रसेकहिध्मास्वरभेदोरःक्षतिनः गीतभाष्यप्रसक्ताश्च
(असंसू. १०.५५–५६)

अनुपाश्रित–वि., आसनरहितम् (सुचि. २४.९८)

अनुपीत–वि., भावितम् (सुउ.११.११)

अनुपूर्ववृत्त–वि., यदनुपूर्वशः वृत्तं नाम वर्तुलं तत
(असंशा. ८.३२)

अनुपूर्वशः–अ., पूर्वसदृशः; अनुशब्दः सदृशार्थोऽत्र
(सुचि. २.३४)

अनुप्रणिधान–न., प्रयत्नः, कर्तव्यम् (चवि. ६.१४)

अनुप्रविष्ट–वि., अनन्तरप्रविष्टम्, यथा पृथिव्यादिभूतस्य उत्पत्त्यनन्तरमन्यस्य जलादेस्तत्र प्रवेशः तद्विशिष्टमनुप्रविष्टम् (सुशा. १.२१)

अनुप्रात–वि., आश्रितः (सुनि. ८.३)

अनुबद्धशूल–वि., रोगलक्षण० पश्चात्सातत्येन शूलयुतम्
(चचि. १९.७)

अनुबन्ध–पु., सम्बन्धः (चवि. ६.९)

उत्तरकालः अन्यकालो वा (चवि. ३.४६)

पुनरुद्भवः (सुउ. ३९.१६४)

पश्चाद्भाविफलम् 'अनुबन्धः खलु स यः कर्तारमवश्यमनुबध्नाति, कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाऽप्यशुभो वा भावः' (चवि. ८.७४)

कार्यस्य आयतीयं (उत्तरकालिकं) फलम्
(चवि. ८.३)

कारणम् (सुउ. ३९.५६)

आयुः अनुबन्धाति आयुरपरापरशरीरादिसंयोगरूपतया (चसू. १.४२)

परतन्त्रः—व्याधिर्दोषो वा (चवि. ६.११)

अनुबध्नाति अनुबध्यते इति अनुबन्धः, अनुगामित्वम्, गौणत्वेन स्थितिः (अहृचि. ३.७०)

–कोप–वि., दीर्घकालकुद्धम् (चशा. ४.३८ (२)

अनुबन्ध्य–पु., स्वतन्त्रः स्पष्टाकृतिः यथास्वं समुत्थानोपशयश्च (असंसू. २२)

अनुबल–वि., अनुबन्धरूपः (चचि. ३.४४)

अनुबाधन–वि., दीर्घकालावस्थायि विकारकारि
(चचि. १.५)

कालान्तरेण प्राणहरणम् (असंसू. १२)

अनुमत–न., तन्त्रयुक्ति० परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम्
(सुउ. ६५.२८)

यथा "गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं कर्म संशमनमित्येके" इत्यादि एकीयमतं प्रतिपाद्य अप्रतिषेधादनुमन्यते (चसि. १२.४३)

अनुमान–न., प्रमाण० अनुमीयते अनेन वस्तुस्वरूपमिति
(चसू. ११.७)

युक्त्यपेक्षः तर्कः (चवि. ८.४०)

तर्कः; अप्रत्यक्षज्ञानम् (सुसू. १४.३)

अनुमार्जन–(परिव०) न., अनुमर्दनम् (सुचि. ३.३२)
प्रच्युतस्य सन्ध्यस्थ्नो मार्गोपलम्भार्थम् अनुमार्जनं विधेयम्।

अनुयन्त्र–न., स्वल्पयन्त्रकार्यकरम्
(अहृसू. २५.३९–४०)

पर्यायः—उपयन्त्रम् (सुसू. ७.१५)

अनुयन्त्राणि—अयस्कान्तरज्जुचर्मान्तर्वस्त्राश्मसुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखशाखावालचलोष्मकालपाकहर्षभयानि (असंसू. ३४)

अनुयव–पु., वनस्पति०, शूकधान्य० निःशूको यवः तद्गुणाः यवान्नयूनाः (अहृसू. ६.१५)

अनुयोग–पु., प्रश्नः, तद्विद्यानां तद्विद्यैः सार्धं तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वा (चवि. ८.५२)

अनुयोज्य–न., तन्त्रयुक्ति०, अनुयोज्यं नाम यद्वाक्यं वाक्यदोषयुक्तं तत्, सामान्यतो व्याहृतेष्वर्थेषु विशेषग्रहणार्थं यद् वाक्यं तदप्यनुयोज्यम्
(चवि. ८.५०)

अनुरस–पु., पश्चादुपलभ्यते यो रसः (चसू. २६.२३)

अनुलेप–पु., लेपनम् (सुउ. ११.६)

अनुलेपन—न., उपक्रम०, स्नानाद्यनन्तरं गन्धद्रव्यैः शरीरस्य लेपः (चनि. १.३६)
गुणाः—'सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्धनम् ।
स्वेददौर्गन्ध्यवैवर्ण्यश्रमघ्नमनुलेपनम् ॥'
(सुचि. २४.६३)
अनुलेपने अयोग्या :— येषां स्नानं निषिद्धं तेषामनुलेपनमपि निषिद्धम् । (सुचि. २४.६४)
—परिक्लेशन—न.,रोगलक्षण०, गन्धचन्दनादिलेपने क्लेशः (चनि. १.३३)

अनुलोम—वि., अधोमार्गगामि, विरेचनमिति यावत् (चसि. ६.३)
लोमानुकूलम्—येनैवावर्तेन लोमानि सन्ति तेनैवावर्तेन शस्त्रावचारणम् (सुसू. ५.७)
शल्यतन्त्रे प्रवेशमार्गेणैव शल्यस्याहरणं प्रतिलोमं, तद्विपरीतमनुलोमम् (सुसू. २७.६)
—ग—वि., अधोगम् (चिनि. २.१७)
—अधोमार्गगतः—व्याध्यादिः (चइ. ७.२०)
—विशोधन—न., उपक्रम०, अधोमार्गेण शोधनं विरेचनं बस्तिश्च (काखील. ७.३)
—संभाषा—स्त्री., वादप्रकार०, सन्धायसंभाषा (चवि., ८.१७)
—हरण—न., उपक्रम०, रेचनम्, अधोमार्गेण मलनिस्सरणम् (चवि., ७.२७)

अनुलोमता—स्त्री., अधोमार्गेण सुखेनैव निःसरणम् (चसू., १६.६)

अनुलोमन—न., उपक्रम०, संशोधनं—तस्य साधनं विरेचनं बस्तिश्च (सुचि., १४.९)
अनुलोमगत्या मूढगर्भादिशल्याहरणम् (सुशा. १०.१०)
वि., वातादीनामधःप्रवर्तनम् (सुसू. ४६.३१९)

अनुलोमनी—वि., अनुलोमकारिणी (अहसू. ८.१६)

अनुल्बण—वि., अनुद्धतः (अहसू. २.३१)

अनुवक्रग—वि., ग्रहः समाक्रान्तं राशिं मुक्त्वा पुनः भुक्तराशिं नक्षत्रं वा याति स वक्रगः, पुनश्चानुगत एवोत्तरस्थानेऽनुवक्रगः । (सुसू. ३२.४)

अनुवर्ण—न., रसक्रियायां निर्दिष्टभागादधिकद्रव्यप्रक्षेपणम् (र. ८.४९)

अनुवर्तन—न., यथापूर्ववर्तनम् (चसू. १६.६)
अनुविधानं, स्वीकरणम् (चसू. १३.१३)
(परिव.) अनुकूलवर्तनम् (सुशा. १०.४६)

अनुवर्तमान—वि., ज्वरादीनां विकाराणां बलवत्त्वेन दीर्घकालमनुवर्तनम्, परस्परबलमभिवर्धयन्, एककालं वर्तमानो वा (चवि. ६.८)

अनुवासन—न., उपक्रम०, स्नेहः (चवि. ८.१५०)
स्नेहबस्तिः (चसू. १.९०)
तैलप्रधानो बस्तिः (चसू. २.१४)
'अनुवसन्नपि न दूषयति अनुदिवसमपि वा दीयते इत्यनुवासनम्' (सुचि. ३५.१८.)
अनुवासनं यथाहौंषधसिद्धः स्नेहनार्थे स्नेहः स्नेहविधौ, स चतुर्धा अभिहितः । (असंसू. २८.७)
अनुवासनप्रकारा द्रव्याणि च—
"अनुवासनं तु स्नेह एव । स्नेहस्तु द्विविधः स्थावरात्मको जङ्गमात्मकश्च । तत्र स्थावरात्मकः स्नेहस्तैलमतैलं च । तद्द्वयं तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यामः, सर्वस्तैलप्राधान्यात् । जङ्गमात्मकस्तु वसा मज्जा सर्पिरिति । तेषां तैलवसामज्जासर्पिषां यथापूर्वं श्रेष्ठं वातश्लेष्मविकारेषु अनुवासनीयेषु, यथोत्तरं तु पित्तविकारेषु, सर्व एव वा सर्वविकारेष्वपि योगमुपयान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ।"
(चवि. ८.१५०)
मात्राबस्तिरपि अनुवासनस्य भेद एव
(असंसू. २८)
उत्तरबस्तिरपि स्नेहनेऽनुवासनवत् । (असंसू. २८)
अनुवास्याः—य एव आस्थाप्यास्त एवानुवास्याः । रूक्षातिदीप्ताग्नयः केवलानिलार्ताः च विशेषेण
(चसि. २.१९)
अननुवास्याः—य एव अनास्थाप्यास्त एवाननुवास्याः तथा निरन्नपाण्डुरोगकामलाप्रमेहप्रतिश्यायप्लीहकफोदराढ्यवातवर्चोभेदार्तपीतविषगरपित्तककफाभिष्यन्दगुरुकोष्ठातिस्थूलश्लीपदगलगण्डापचीकृमिणकोष्ठाः । (असंसू. २८)
अनुवासनमात्रा—मध्यवयस्कमाश्रित्य अनुवासनस्योत्तमादिमात्राभेदेन त्रैविध्यमुक्तम् यथा—षट्पली तु भवेच्छ्रेष्ठा मध्यमा त्रिपली भवेत् । कनीयस्यर्धपला त्रिधा मात्राऽनुवासने । गयी तु यथा प्रमाणविहिताच्च बस्तेः पादांशः स्नेहबस्तिः स्नेहविकल्पोऽर्धमात्रापकृष्टोऽनुवासनं, तस्यापि विकल्पः अर्धमात्रा प्रकृष्टोऽपरिहार्यो मात्राबस्तिरिति ।
एतेन तन्मते षट्पलप्रमाणः स्नेहबस्तिः तदर्धेन पलत्रयप्रमाणमनुवासनम् । तस्यार्धेन सार्धपलप्रमाणः मात्राबस्तिरिति (सुचि. ३५.१८)
अनुवासनस्य विधिः कालश्च—

'विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय वै ।
कृतान्नायानुवास्याय सम्यग्देयोऽनुवासनः ॥
(सुचि. ३७.३)

यः अनुवासनार्हः तस्य साधुतया अभ्यङ्गस्तथोष्णाम्बुना शनैः स्वेदनं करणीयम् । अनन्तरं शास्त्रानुसारेण भोजनं कृत्वा चङ्क्रमणं कार्यम् । शकृन्मूत्रविसर्जनानन्तरं तस्मै अनुवासनं (अनुवासनबस्तिः) देयम्; अनुवासनस्य निरूहोक्तविधिना प्रणिधानं कार्यम् । (सुचि. ३७.५८—५९)

अनुवासनबस्तिप्रदानानन्तरं वाक्शतपर्यन्तं हस्तपादाद्यङ्गानि प्रसार्य उत्तानावस्थायामेव तिष्ठेत् । गात्रप्रसरणात् स्नेहवीर्यं सर्वशरीरे विसर्पति । अनन्तरं तस्य हस्तपादतलयोः स्फिचोश्च (स्नेहस्य शीघ्रागमननिषेधार्थम्) शनैः शनैस्त्रीन् त्रीन् वारान् ताडयेत् । तदनन्तरमातुरेण सह शय्यां त्रीन् वारानुत्क्षिपेत् । एवं दत्तबस्तौ तेन पुरुषेण मन्दायासं मितभाषणं च कर्तव्यम् । स्वास्तीर्णायां शय्यायां यथेच्छम् आसीत । स्नेहाचारिके तेन मन्नेन भाव्यम् । (सुचि. ३७.६०—६२)

सम्यगनुवासितस्य लक्षणम्—
सम्यगनुवासितस्य पुरुषस्य दत्तोऽनुवासनबस्तिः अनिलेन पुरीषेण च सह शीघ्रं त्रिचतुरादियामात् प्रत्यागच्छति । अत्र ओषचोषादिवेदना न भवन्ति । (सुचि. ३७.६७)

अनुवासनोपगानि द्रव्याणि यानि अनुवासनक्रियायां साहाय्ये नोपगच्छन्ति । (चसू. ४.८)

अनुवासनोपग-गणः 'रास्नासुरदारुबिल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राऽग्निमन्थश्योनाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति ।' (चसू. ४.१३)

अनुवासित—वि., दत्तानुवासनः (असंसू. २८.४६) (सुचि. ३८.३)

अनुवास्य—वि., अनुवासनयोग्यः (चसि. २.१९)

अनुविद्ध—वि., मिश्रितम् (सुनि. ६.१०)

अनुवृत्ति—स्त्री., सातत्यम् (चसू. १२.८)

अनुवेल्लित—न., व्रणबन्ध०, अनुवेल्लितं शाखासु (सुसू. १८.१७)

अनुशय—पु., अनुबन्धः, अनुसृत्य सम्बन्धः, सततसम्बन्धः, प्राप्तिः (चसू. २१.१२)
कोपः (चचि., ६.३) उपाधिः (काखिल. १.२२)

अनुशयी—स्त्री., क्षुद्ररोग०, कफान्मस्तके जायमाना सवर्णा अल्पसंरम्भा अन्तःप्रपाका गम्भीरपिटिका (सुनि. १३.२३)

अनुशस्त्र—न., हीनशस्त्रं शस्त्रसदृशं वा, शस्त्रकर्मसाधकद्रव्यान्तरम् (सुसू. ८.१५)
अनुशस्त्राणि तु जलौकःक्षाराग्निसूर्यकान्तकाचस्फटिककुरुविन्दनखशाकशेफालिकादिखरपत्रसमुद्रफेनशुष्कगोमयादीनि (असंसू. ३४.३२) (अहसू. २६.२७)

अनुशासन—न., उपदेशः (काविं) शिष्योपक्रमणीय०

अनुशिष्टिप्रतिकार—वि., आज्ञाधारकः (चवि. ८.८)

अनुषङ्गिन्—वि., पुनर्भावि (चसू. २५.४०)
चिरकालस्थायी (चचि. २१.३४)

अनुष्ण—वि., अल्पोष्मा (चचि. ३,२८१)
—**वल्लिका**—स्त्री., वनस्पति० नीलदूर्वा (रा. ८.२२६)
—**वृक्ष**—पु., वनस्पति० शीतवीर्ययुक्तो वृक्षः यथा—क्षीरिवृक्षः (सुसू. ३७.२३)

अनुसन्दिग्ध—वि., सन्देहयोग्यो विषयः (चवि.८.४३)

अनुसमाधि—पु., अनुष्ठानम् (चशा. ४.४१)

अनुसुख—अ., यथासुखम् (सुशा. १०.९)

अनूक—न., सादृश्यम् (चशा. ४.३६)
प्राक्तनी अव्यवहिता जातिः (चशा. २.२७)
शीलम् (सुशा. ४.६७) स्वभावः, स्वरूपचेष्टानुकरणम् (अहशा. ३.८९)

अनून—अ., निरवशेषेण साकल्येन (काखिल., ५.२६)

अनूप—वि., अम्बुप्रायदेशविशेषः, 'प्रचुरोदकवृक्षः निवातः दुर्लभातपः बहुदोषश्च अनूपः' (चवि.३.४८)
सोऽहितदेशानामग्र्यः, (चसू. २५.४०)
अनुगता आपो यस्मिन् सोऽनूपः (चसू. १९.१६)
—**ज**—न., वनस्पति०, आर्द्रकम् (ध. २.८४) (रा. ६.१३२)

अनूपालु—पु., वनस्पति०, पानीयालुः,
गुणाः—पानीयालुस्त्रिदोषघ्नः संतर्पणकरः परः, (रा. ७.३१)

अनृजु—न., वनस्पति०, तगरम् (ध. ३.५३)

अनृतु—पु., रजःस्रावेतरकालः (सुशा. २.१८)

अनेकशफ—वि., विभक्तखुरः छागादिपशुः (सुसू. ४६.४३३)

अनेकाग्र—वि., व्याकुलचित्तः (असंशा. १०.२१) (चइ. ११.३)

अनेकान्त—पु., तन्त्रयुक्ति०, 'क्वचित्तथा क्वचिदन्यथा

इति यः, सः अनेकान्तः' यथा—केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं केचिद्रसं केचिद्वीर्यं केचिद्विपाकमिति । (सुउ. ६५.२४)

अनौषध—न., दोषकोपनद्रव्यम् तद् द्विप्रकारम्, बाधनम् अनुबाधनं च; तत्र सद्यःप्राणहरं बाधनं, कालान्तरेण प्राणहरम् अनुबाधनम् (असंसू. १२)
वि., अचिकित्सितम्, चिकित्सायामौषधिरूपेणानुपयुक्तम् (अहसू. ९.१०)

अनौषधिभूत—वि., व्याधिनिवारणेऽनुपयुक्तम् (सुसू. ४१.५)

अन्त—पु., मरणम् (चइ. १.२२)
समाप्तिः, निर्णयः, "वादान्सप्रतिवादान् हि वदन्तो निश्चितानिव । पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥ (चसू. २५.२७)
उत्तरकालः (चइ. ६.१८)
हस्तपादाद्यन्तिममङ्गम् (चइ. ९.६ सुउ. ४४.३९)
कनीनिकापाङ्गम् (सुउ. १८.६६)

अन्तक—पु., रोग०, संनिपातज्वरभेदः, तल्लक्षणम्—दाहं परितापनं च करोति, मोहं ददाति, शिरःप्रकम्पं विदधाति, हिक्कां तनोति, कसनं च करोति । असाध्योऽयम्, मर्यादा त्वस्य दश दिनानि । (मा ज्वरः)

अन्तर्—अ., मध्ये (सुसू. ३२.४)

—**गल**—पु., शारीर०, गलस्यान्तर्भागः (चसू. १८.२२)

—**गृह**—न., मध्यगृहम् (सुचि. २७.८)

—**ज**—वि., अन्तर्मार्गाश्रितः (चचि. २१.२७)

—**दाह**—पु., चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः (चसू. २०.१४)
लक्षण०, शरीरस्यान्तोऽन्त्रादावुष्णस्पर्शरूपो दाहः (चचि. ३.३९) कोष्ठे दाहः (असंसू. २०)

—**धूम**—वि., संस्कार०, शरावे प्रस्थापितस्यौषधिद्रव्यस्य पिधानान्याच्छाद्याधस्तादग्नौ तथा पचनं यथा धूमो न बहिर्गच्छति (चचि. १५.१७५) (र. २८.३२)

—**नखमुष्टि**—पु., स्त्री., अन्तरीकृतनखमुष्टिपरिमाणम् (चक. १.१४)
अन्तर्नखा मुष्टिः, यस्मिन्मुष्टौ नखानि न दृश्यन्त इत्यर्थः (असंक. १)

—**महानाद**—पु., भैषज्य०, शङ्खः (रा. १३.२४३)

—**मुख**—वि., मुखान्तर्गतम् (सुशा. ८.८)
न., शस्त्र०, अध्यर्धमङ्गुलफलं केशप्रमाणधारमष्टाङ्गुलप्रमाणदीर्घं जिह्मधारमर्धचन्द्राननं मध्यमुखं विस्त्रावणोपयोगि शस्त्रम् (सुसू. ८.३)

—**मुखमुष्टि**—स्त्री., अन्तर्नखमुष्टिः (असंक. १)

—**मुखी**—स्त्री., योनिव्यापद्०, विंशतियोनिरोगेष्वेकः (चचि. ३०. ३०–३१)
तल्लक्षणम्—अत्याशितायाः सुरते विषमं स्थितायाः वायुरन्नेनोत्पीडितः सन् योनेः स्रोतसि स्थितश्च सन् सास्थिमांसं तीव्ररुजं योनेर्मुखं वक्रयेत् साऽन्तर्मुखी, वक्रमुखी वा (असंउ. ३८)

—**मृत**—वि., गर्भकुक्षौ मृतः (सुनि. ८.१२)

—**लोहित**—वि., लक्षण०, कोष्ठमध्यपतितं रुधिरम् (सुचि. २.५१)
यस्य कोष्ठमध्ये रक्तस्य स्रावः, बहिरनिःसृतरक्तम् (मा. १७)

—**वक्त्रदाह**—पु., अन्तर्मुखे दाहः (असंसू. ८)

—**वत्नी**—स्त्री., गर्भिणी (चशा. ८. १६)

—**विद्रधि**—स्त्री., शरीरस्यान्तरङ्गेपूत्पन्नो विद्रधिः (सुसू. ४३.३) (सुशा. ८.१७)

—**वेग**—वि., अन्तःकोष्ठादौ वेगो नाम गतिर्यस्य सः (चचि. ३.३३)

अन्तर—न., अवकाशः, छिद्रम् (सुशा. ९. १३)
अवसरः, कालः (सुउ. ३९. ३२०)
मध्यम् (सुसू. ३५. १२)
कारणम् (चसू. २७.३४७)

—**पान**—न., पाचनम् (औषधम्) (चसि.८.२३)

—**पानक**—न., क्वाथः, पानम् (असंउ. २.) काढा.

—**भक्त**—न., औषधकाल०, यत्पूर्वाह्णभक्ते जीर्णे मध्याह्ने भेषजमुपयुज्यते, तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराह्णे भोजनम् (असंसू. २३)

अन्तरग्नि—पु., जठराग्निः (चचि. १५.२१४) (सुचि. ३१.५६)

अन्तरा—अ. मध्ये (सुचि. ३७.७०)

—**भक्त**—न. औषधकाल०, यत्पूर्वापरयोर्भक्तयोः प्रातःसायन्तनयोर्भोजनयोः अन्तरा—मध्ये पीयते (सुउ. ६४.७३)

अन्तरात्मन्—पु., जीवः, आत्मा (चशा. ४.८)

अन्तराधि—पु., शिरोबाहुसक्थिवर्ज्यः, सर्वो मध्यमः भागः, अन्तरा धीयन्ते शिरःप्रभृतयः पञ्चावयवा यस्मिन् (चशा. ७.५) (सुसू. ३५.१२)

अन्तरायाम—पु., वातरोग०, तल्लक्षणम्—अन्तरायम्यते

ग्रीवा, मन्या च स्तभ्यते, भृशं दन्तानां दशनं, लाला, पृष्ठायामः, शिरोग्रहो, जृम्भा, वदनसङ्गश्च (चचि. २८.४३-४४) तत्संप्राप्तिः-यदा वातो मन्ये संस्तभ्यान्तर्धमनीरुपेत्य सकलं देहं व्याप्नोति तदा जत्रुरायम्यतेऽङ्गमन्तर्धनुरिव भवति, नेत्रयोः स्तम्भं कफोद्गमं च करोति (असंनि.१५)

अन्तराशय-पु., महास्रोतः (चक. १२.५२)

अन्तराश्रय-पु., कोष्ठम् (चचि. २५.२६)

अन्तरिक्ष-न., खनिज., अभ्रकम् (रा. १३.२) अभ्रक.

-जल-न., दिव्योदकम् (रा. १४.३२०)

अन्तरिक्षानुकारिन्-वि., आन्तरिक्षं जलं यदनुकरोति (अहसू. ५.५)

अन्तरूष्मन्-पु., दोषधातुमलसन्निपातजनितोऽग्निः (असंशा. ६)

अन्तः-कुक्षि-पु., गर्भाशयान्तर्भागः (चशा. ६.२२)

-कोटरपुष्पी-स्त्री. वनस्पति०, नीलबुध्ना (चसू. १.८२)

-कोष्ठ-पु., आभ्यन्तरमार्गः (चसि. २.९)

-परिमार्जन-न., भेषज०, यदन्तःशरीरमनुप्रविश्य व्याधीन्प्रमार्ष्टि तद्भेषजम् (चसू. ११.५५)

-प्रविष्ट-वि. अन्तराकृष्टं जिह्वादि (चसि. ६.५४)

-शल्य-वि., अन्तर्गतं शल्यं यस्मिंस्तत् (अहसू. २८.२)

अन्त्य-वि., मरणस्वरूपम् (चइ. १२.४४)

अन्त्यावसायिनी-स्त्री., चण्डाला स्त्री (चशा. ८.५२)

अन्त्र-न., शारीर., कोष्ठाङ्ग. (सुशा. ५.९)

तदुत्पत्तिः-रक्तश्लेष्मप्रसादाद्भवति (सुशा. ४.२६-२७)

रक्तमांसप्रसादादन्त्राणि (असंशा. ५.४८)

द्विकान्यन्त्राणि स्थूलक्षुद्रभेदेन बृहल्लघुभेदेन वा (सुशा. ५.६)

आयामः-सार्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसाम्, स्त्रीणामर्धव्यामहीनानि (सुशा. ५.९)

शुष्कान्त्रम्, उपयन्त्रेष्वेकम् (अहसू. २५.४०) शस्त्रच्छेदानन्तरं सिरादिबन्धनार्थमस्य प्रयोगः ।

-कूज-पु., रोगलक्षण, अव्यक्तशब्दः गुडगुडादिशब्दो वा पक्वाशयस्थकुपितवातकृतः (सुनि. १.२३)

-कूजन-न. रोगलक्षण०, अन्त्रकूजः (सुक. ३.८) पहा 'अन्त्रकूज'.

-पाचक-न. स्थावरविषभेदः, सप्तसु त्वक्सारनिर्यासविषेषु एकम् (सुक २.५)

-पूरण-न. रोगलक्षण०, अन्त्राशयेऽभिन्नेऽपि सूक्ष्मैः, खैः अन्त्रस्य रक्तेन पूरणम्, तेन अन्त्राशयस्य गौरवं भवति (सुचि. २.१८)

-भेदन-न., रोगलक्षण०, अन्त्रे भेदनवद् वेदना भवति (चचि. १३.१४)

-वर्धमन्-रोग०, अन्त्रवृद्धिः (अहसू. २५.३६)

-वल्लिका-स्त्री., वनस्पति०, सौम्या (रापरि. ३.३१)

-वृद्धि-स्त्री., रोग०, तत्संप्राप्तिर्लक्षणं च-भारहरणाव्यायामविशेषैः प्रकुपितो वायुः स्थूलान्त्रस्यैतरस्य चैकदेशं क्षुद्रान्त्रावयवं वा विगुणमादाय स्वनिवेशादधो गत्वा वङ्क्षणसंधिमुपेत्य तत्र ग्रन्थ्याभं श्वयथुं करोति, तदुपेक्षणेन कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य मुष्कवृद्धिं करोति, आध्मातो बस्तिरिवाततः प्रदीर्घो भवति, अवपीडितश्च सशब्दमूर्ध्वमुपैति, विमुक्तश्च पुनराध्मायते । (सुनि., १२.६) (अहनि. ११.२९)

अन्त्रवृद्धिर्द्विविधा-यदा तु स्वनिवेशादधोगतमन्त्रं फलकोशं प्रविश्य मुष्कवृद्धिं करोति तदा सा 'कोशप्राप्ता' इति कथ्यते (सुचि. १९.२२) यदा तु स्वनिवेशादधोगतमन्त्रं फलकोशमप्राप्तमन्तरैव तिष्ठति तदा 'अप्राप्तफलकोशा' इति कथ्यते (सुचि. १९.२१)

-संमूर्च्छन-न., रोगलक्षण०, अन्त्रपरिवर्तनम्, बद्धगुदोदरस्य हेतुष्वेकः (चचि. १३.३९)

-स्फुटन-न., रोगलक्षण०, अंत्रे स्फुटनवद्वेदना (चचि. १३.१४)

अन्त्राद-पु., कृमि०, असौ कफजोऽन्त्राण्यत्तीत्यन्त्रादः (चसू. १९.४) (९)

अन्त्रालजी-स्त्री., क्षुद्ररोग०, कफवातजा घनाऽवक्रोन्नता परिमण्डलाऽल्पपूया पिटिका

अन्ध-वि., दृष्टिहीनः (सुशा. २.२५)

-कारी-स्त्री., पारददोष०, कृष्णत्वकरः कञ्चुकाख्यो दोषः (र., ११.२२)

-पूतना-स्त्री. रोग०, बालानां ग्रहरोगेष्वेकः, तल्लक्षणम्-एतज्जुष्टोऽर्भकः स्तनद्वेषातिसारकासहिक्काच्छर्दि-ज्वरादिभिः पीड्यमानो दुष्टवर्णतनुरधोमुखशयानो काञ्जिकाद्यम्लगन्धिकश्च भवति (सुउ. २७.१३) दृष्टिसादोऽक्षिरुक्कण्डूः पोथकीजन्म शूनता स्वरक्षीणता वेपथुर्मत्स्यगन्धित्वं च भवति (असंउ. ३) स्त्रीविग्रहवान्ग्रहः, तच्चिकित्सा-

'अक्षिरोगचिकित्साभिः शमयेदन्धपूतनाम्' (का. बालग्रहचिकित्सा)

–पूतनाप्रतिषेध–पु. अध्याय० (सुउ. ३३.)

–मूषा–स्त्री., यन्त्र०, मूषाभेदः, मूका मूषा, संपुटिता मूषा (र. २.१३७)

–यन्त्र–न., अन्धमूषा (र. ५.४३) पहा–'अंधमूषा'.

–वडवाग्नि–पु., यन्त्र० यद् गन्धकादिजारणार्थमुपयुज्यते (र. २७.७८)

अन्धालजी–स्त्री. क्षुद्ररोग०, दुष्टौ श्लेष्मानिलौ स्नायुश्रिता अवक्त्रामल्पपूयामकण्डुरामामोदुम्बरसंकाशां परिमण्डलामन्तर्मुखीं पिडिकां जनयतः, साऽन्धालजी (सुनि. १३.६); 'अलजी'. नाम्ना वाग्भटे, आन्त्रालजी–नाम्ना माधवनिदानेऽस्य निर्देशः । 'अंत्रालजी' पहा

अन्धाहिक–पु., सर्प० जलबिलशायीति प्रसिद्धस्तस्य दंशोऽन्धत्वकरः (सुक. ४.३८)
निर्विषसर्प०,–(सुक. ४.३४) (४)

अन्ध्रण–न., बन्धनम् (र. १०.५.)

अन्न–न., अद्यते इत्यन्नम् (सुक. १.१)
आहारः (सुसू. ४६.४६४)
ओदनम् (सुउ. ३९.३१८)
अन्नपानम् (सुउ. ६४.५)
"अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठम्" (चसू. २५.४०)

–काल–पु. अन्नग्रहणयोग्यः कालः (चचि. १९.२३) (अहृसू. १८.२९)

–क्लम–पु. भोजनजनितः श्रमः (सुसू. ४६.४८७)

–गति–स्त्री., अन्नगमनमार्गः, अन्नवहस्रोतः (सुनि. १६.५३)

–गृद्धि–स्त्री., रोगलक्षण०, अन्नाभिलाषा (चसि. २.१८)

–जा–वि., हिक्काभेदः (सुउ. ५०.१०) भक्तोद्भवेत्यस्य पर्यायः (अहृनि. ४.१९) त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः रूक्षतीक्ष्णासात्म्यान्नपानैर्या भवति, सात्म्यान्नपानेन च या शमं याति सा (अहृनि. ४.१९–२१)

–जात–न., आहार्याणि द्रव्याणि (चनि. २.४)

–त्रिक–न., त्रिविधमन्नम् वातपित्तकफकरमिति (चचि. २४.६९)

–द्विष्–वि., अन्नं द्वेष्टीति अन्नद्विट् (चसू. १३.५५)

–द्वेष–पु. रोगलक्षण० अन्नस्य द्वेषः, पित्तज्वरलक्षणेषु एकम् (चनि. १.२४)

–पक्तृ–पु. जाठराग्निः (चचि. १५.३८.)

–परिवर्त–पु. अन्नस्य परिवर्तः देशादिहेतुकोऽन्नविनिमयः (चनि. १.२८.)
सहसैवाक्रमेण कृतान्नाभ्यासः (अहृनि. १.२१)

–परिवर्तन–न. असात्म्यभोजनम्, क्रीतान्नभोजनम् (अहृनि. १.२१)

–पान–(न.) आहारः, अन्नपानं च (असंसू. १०.७५)

–पानक्रम–पु., आहारविधानम् (चचि. ३.१९६)

–पानरक्षाकल्प–पु., अध्याय० (सुक. १.१)

–पानरस–पु., अन्नपानस्य सारः सर्वधातूनां पोषकः स्थायी रसः, (सुसू. १४.११)

–पानविधि–पु., अध्याय० (सुसू. ४६.१)

–प्रवेश–पु., मुखद्वारा अन्नस्य कोष्ठे प्रापणम् (अहृसू. १२.५)

–प्राशन–न., संस्कार० बालेभ्यः प्रथमतः अन्नप्रदानम् (असंउ. १) तच्च षष्ठे मासि कुर्यात्, (सुशा. १०.४९) जातदन्तस्य दशमे मासि कारयेत् (काखिल. १२.१५–५८)

–मद–पु., रोगलक्षण० अन्नेन भुक्तेन हर्षक्षयः (सुक. २.३०)

–मय–वि., अन्नेन युक्तः, 'देहेऽन्नमयाः सर्वे भावाः' (असंशा. ६)

–रक्षा–स्त्री., अध्याय० (अहृसू. ७)

–रस–पु., भक्तमण्डः (असंशा. ६)
निःशेषपरिपक्वस्य अन्नस्य रसः (सुचि. ३७.४८)

–रसखेद पु., रोगलक्षण०, अन्नरसे खेदः, अवसादः, सर्वरसेषु अनिच्छा (चनि. १.२१)

–वहस्रोतस्–न., शारीर० अन्नवहमार्गः (असंशा. ६) तस्य मूलम्–आमाशयः वामं च पार्श्वम् (चवि. ५.८) आमाशयः अन्नवाहिन्यश्च (धमन्यः) (सुशा. ९.१२) दुष्टिलक्षणानि–अनन्नाभिलषणम् अरोचकाविपाकौ छर्दिश्च (चवि. ५.८) दुष्टिकारणानि–अतिमात्रस्य अकाले अहितस्य च भोजनात् पावकस्य च वैगुण्यात् अन्नवाहीनि स्रोतांसि दुष्यन्ति (चवि. ५.१२) विद्धलक्षणानि–आध्मानं, शूलान्नद्वेषौ, छर्दिः, पिपासा, आन्ध्यं, मरणं च । (सुशा. ९.१२)

–वहनाडी–स्त्री., अन्नवहस्रोतः (र. १३.४८)

–वाहिनी–धमनी स्त्री., शारीर० सा च अन्नवहस्रोतसोः मूलम् "अन्नवहे द्वे तयोर्मूलम् आमाशयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यः (सुशा. ९.१२)

–विष–न., अजीर्णविषमाशनादिकारणैर्दुष्टेनाग्निनाऽपच्यमानं शुक्तत्वं प्राप्तं विषवत् परिणामकरमन्नम् (चचि. १५.४६)

–वीर्य–न., अन्नप्रभावः (अहसू. १२.१५)

–शल्य–न., शल्यभूतमन्नम् (सुसू. २७.५)

–श्रद्धा–स्त्री., भक्ताकाङ्क्षा (सुउ. ६४.८४)

–संयोग–पु., अन्नोपयोगः (अहसू. २९.१५)

अन्नाद–वि. अन्नमत्तीति अन्नादः, केवलान्नभक्षको बालस्तृतीयादिसंवत्सरादूर्ध्वं भवति (सुसू. ३५.२९)

अन्नादि–पु., अन्नस्य भक्तस्य आदिः आरम्भः (अहसू. १३.३७–३८)
यस्मिन् भुक्ते पश्चात् तत्कालमेव भुक्तं भुज्यते। तदपानाख्ये वायौ विगुणे सति दीयते। सुखपरिणामकरत्वादग्लानिकरत्वाच्च वृद्धशिशुभीरुकृशाङ्गनासु तत् प्रशस्तं भवति। प्राग्भक्तं, भक्तादौ इत्यस्य पर्यायौ। (सुउ. ६४.६९)

अन्नानुपान न., अन्नस्य अनुपानम् (चसू. २७.३१९)

अन्नावग्रह–वि., अन्नेन अवग्रहः सहसोर्ध्वकायप्रतिबन्धोऽवष्टम्भो यस्येति अन्नावग्रहम्, अन्नमध्यप्रयुक्तम् अन्नात् पूर्वं वा, "काठिन्याद्यः पुरीषं तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः। स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् (चचि. १५.२०५) (अहचि. १०.७२ अरुण) (असंचि. १२)

अन्नाश्रद्धा–स्त्री., रोग० अन्नविद्वेषः रसदोषजविकारेषु एकः (सुसू. २४.९)

–अन्य–न., अपरम् (सुचि. १४.८) दुसरे.

–धान्य–न., विजातीय–धान्यम् (अहसू., ६.१४१)

–परिवार–वि., अन्यव्याधिपरिवाराः परतंत्रस्वरूपाः (असंसू. २१)

–प्रकृति–वि., विजातीयप्रकृतिः (चशा. ६.११)

–भाव–(परिव.) पु., स्वरूपाच्च्युतस्य विपरीतगुणावाप्तिः, यथा कृष्णानां शुक्लता (सुसू. ३२.३) मरणम् (सुचि. १४.८)

–योनि–स्त्री., असवर्णा (चसू. ८.२२)
अजामहिष्यादिः (अहसू. ७.७०)
विपरीत–कारणम् (सुसू. ४२.८)

–लक्षण–वि., यः भविष्यद्व्याधिख्यापकः पूर्वरूपसंज्ञकः (सुसू. ३५.१८)

–शास्त्र–न., आयुर्वेदेतराणि व्याकरणसांख्यज्योतिःशास्त्रादीनि; कायचिकित्सादीनि इत्यन्ये। (सुसू.४.६)

अन्यतरनिष्ठा–स्त्री., अन्यतररूपाऽवस्था (चवि. ८.१३४)

अन्यतस्–अव्य., पृष्ठतः (सुउ. ६.२७)

(अन्यतो) वात–पु., नेत्ररोग०, योऽवटुकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वा अन्यतो गतो वा वातः भ्रुवि लोचने वा रुजां करोति, सोऽन्यतोवातः। अन्यतः स्थितः वायुः अन्यतो वेदनां करोति इत्यतः अन्यतोवातः (सुउ., ६.२७;) वायुः मन्याक्षिशङ्खतः अन्यतो वा तीव्रां व्यथां करोति, नेत्रञ्च पैच्छिल्यरागशोफादिरहितं पर्यश्रुसङ्कुचितं विदधाति। (असंउ १८)

अन्यथा–अ., प्रकारान्तरेण, अतथात्वे वा (चचि. ३.६५) (चशा. ८.५५)

–काम–पु., अगम्यागमनम् (अहसू. २.२१)

–कार–वि., भिन्नरूपम् (अहसू.१२.६९)

–क्रिया–स्त्री., अन्यथाकरणम्, संस्काराधानम् (चसू. १६.३३)

–चर–वि., विमार्गगः (सुउ. २०.६)

–दर्शिन्–वि., अन्यप्रकारदर्शी (सुसू. २.७)

–भाव–पु., विपरिणामः, स्वरूपाच्चलनम् (सुशा. ४.७८)

अन्या–स्त्री., वनस्पति०, हरीतकी (र. २२.८१)

अन्यादोडी–स्त्री., वनस्पति०, जीवन्तीभेदः
तद्गुणाः–कटु, तिक्ता, उष्णा, दीपनी, रुच्या, कफवातघ्नी, कण्ठामयरक्तपित्तदाहघ्नी च।
"अन्यादोडी तु जीवन्ती शाकश्रेष्ठा सुखालुका। बहुपर्णी दीर्घपत्रा सूक्ष्मपत्रा च जीवनी" (रा. परि. ४.४१–४२)

अन्यान्यता–स्त्री., भेदः (चशा. १.४९)

अन्येद्यु–पु., रोग०, अन्येद्युष्कः (चचि. ३.३४)

अन्येद्युष्क–पु., रोग०, विषमज्वरभेदः, अहोरात्रे यः एककालं प्रवर्तते (चशा. १.११३) (सुउ. ३९.७०) (चचि. ३.३५३)

अन्योन्य–वि., परस्परम् (सुशा. १.२१) (चशा. १.३७)

–मूर्च्छन–न., परस्परमिश्रीभावः (अहसू. १३.२६)

अन्योन्यानुप्रविष्ट–वि., परस्परानुप्रविष्टम्। आकाशवायुतेजजलपृथ्वीनां परस्परानुप्रवेशेन पाञ्चभौतिकद्रव्यनिष्पत्तिः, एवं तानि अन्योन्यानुप्रविष्टानि। (सुशा. १.२१)

अन्योन्यावरण–न., परस्परावरणम्, यथा एकदोषेण अन्यदोषस्य मार्गावरोधः (चचि. २८.१९९)

अन्वक्षम्–अ., तत्क्षणमेव, न क्षणान्तरे; अक्षस्य यन्त्रस्य अनु–पश्चात् अन्वक्षम् (सुशा. ३.४)
(सुचि. ३७.६४)

अन्वय–पु., अनुबन्धः, संबन्धः (चनि. ८.१८)
संभूतिः (चचि. ३.१७६–१७७)
कुलं, वंशो वा (सुसू. २.३)

अन्वास–पु., अनुवासनम् (असंसू. २९)

अन्वासन–न., अनुवासनम् (अहसू. १९.२)

अप्–स्त्री., महाभूत०, जलम् (चसू. ८.९)
इदं सत्त्वतमोबहुलम् । (सुशा. १.२०)
देवता०, रसनस्य अधिदैवतम् आपः । (सुशा. १.७)
–चर–पु., जलचरः (अहसू. ६.५०)
–पान–न., जलपानम् (अहसू.२८.३९)
–(अब्)–धातु–पु., कायद्रवः श्लेष्मपित्तरसादिकः (सुउ.४०.६)
स्वेदः (सुउ. ३९.२४)
शरीरधातुगतः उदकभागः (चचि. २२.१९)

अपकर्षण–न., तन्त्रयुक्ति०, पृथक्करणम्, अपवादेन कथनम् । (सुउ. ६५.१८)
ह्रासः (सुचि., ६.१७)
दुर्बलीभवनम् (सुउ. ६२.६)
ऊर्ध्वगतस्याधःकर्षणम् (सुचि., १५.३)
चिकित्सोपक्रमः, निर्हरणम् । तच्च द्विविधम् बाह्यान्तर–भेदेन । तत्र बाह्यमपकर्षणं ग्रन्थ्यर्बुदोपपक्ष्मकृमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तयन्त्रादिभिः । अभ्यन्तरं पुनर्वमनविरेचनादिभिः । (असंसू. १२.६)

अपक्ति–स्त्री., रोग०, विंशतिश्लेष्मविकारेषु एकः (चसू. २०.१७) (अहसू. १२.५३)

अपक्षेपण–न., अङ्गस्याऽधोनयनम् (अहसू. १२.७)

अपगम–पु., निर्गमनम् (असंनि. २)

अपगमन–न., देहान्तरगमनम् (चशा. ३.१३)

अपचय–पु., रोगलक्षण०, कृशत्वम् (सुसू. १०.५)

अपचार–पु., अपथ्याचरणम् (चचि. ३.२५)
दुष्टाहाराचारौ (सुसू. २४.५) (सुउ. २७.६)

अपचारिन्–वि., अयथार्थकारी (सुचि. ५.४)

अपचित–वि., नष्टम्, अप्राप्तम् (सुउ. ५७.१६)

अपचिति–स्त्री., पूजा (चनि., ७.२३)

अपची–स्त्री., रोग० बहिर्मार्गजः (चसू. ११.४९ असंउ. ३४)
अयं ग्रन्थिरूपः व्याधिः चिरकारी च । (सुनि. ११.११,) स्थानमस्य रोहिणी नाम त्वक् (सुशा. ४.४,) (चचि. २८.१३५.,)
निरुक्तिः–चयप्रकर्षात् अपची ।
संप्राप्तिः–हन्वस्थिकक्षाक्षकबाहुसन्धिमन्यागलेषु उपचितं मेदः कफश्च ग्रन्थिं कुरुतः । लक्षणम्–स्थिरा वृत्ता आयता स्निग्धा अल्परुजा ग्रन्थिर्भवति । आमलकास्थिमात्रैः मत्स्याण्डजालप्रतिमैः अनन्यवर्णैः ग्रन्थिभिः सा उपचीयमाना भवति । ताः कण्डुयुताः प्रभिन्नाः स्रवन्ति, नश्यन्ति, भवन्ति च अन्याः । अयं रोगः सुदुस्तरः । (सुनि. ११.१०) अस्य 'गण्डमाला' इत्यपरं नाम (असंउ. ३४.)
अस्मिन् शस्त्रकर्मापि क्रियते । (सुचि. १८.२७.)

अपतंसन–न., रोगलक्षण०, पतनम् (चचि. २८.१८)

अपतन्त्रक–(पु.,) वातरोग० (सुनि. १.६६;)
सम्प्राप्तिः लक्षणानि च–अधःप्रतिहतो वातः कफान्वितः सन्नूर्ध्वं व्रजन् हृदाश्रिता नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन् गात्रं परितः आक्षिपेत्, धनुर्वच्च नामयेत्, तदा कृच्छ्रादुच्छ्वसिति, कपोत इव कूजति, स्तब्धस्रस्तमीलितदृक् निःसंज्ञश्च भवति । (चसि. २.२२) (चसि. ९.१२–१४ असंनि. १५.)

अपतर्पण–(न.,) लङ्घनम्, अनशनादि (चवि. २.१३)
तत् त्रिप्रकारम्–लङ्घनम्, लङ्घनपाचनम्, दोषावसेचनं च (च. ३.४०)
चिकित्सोपक्रमः (असंसू. २४; अहसू. १४.१)
कर्शनम् (चसू. २३.२९)
व्रणस्य षष्ट्युपक्रमेषु एकः (सुचि.१.८)
ऊर्ध्वमारुततृष्णाक्षुन्मुखशोषश्रमान्वितगर्भिणीवृद्धबालभीरवश्चैतेऽपतर्पणे निषिद्धाः (सुचि. १.१२)
अपतर्पणद्रव्यं नाम लङ्घनद्रव्यं तच्च अग्निवायवाकाशात्मकम् (अहसू. १४.३)
यथा–कुलत्थादीनि (अहसू. २४.२१,२२.३६)

अपतर्पित–वि., कर्शितः (सुचि. २३.४) अपतर्पितस्य रूपाणि–शूलम्, अरतिः, आध्मानम्, गुदप्रकोपः, ज्वरः, अङ्गदाहः, श्रमः, मोहः, तृष्णा, शय्यासनस्त्रीविषयेष्वभक्तिः (का. भोजनकल्प. १७.१८)

अपतानक–पु., वातरोग०, (चसि. २.२२) अयं मध्यममार्गजः (चसू. ११.४९) आक्षेपकभेदः (सुनि. १.५२) यः आक्षेपकः अन्तराऽन्तरा

पातयति, सः अपतानकः, स त्रिविधः दण्डापतानकः अन्तरायामः बहिरायामः च। संप्राप्तिः लक्षणं च–अधःप्रतिहतो वायुः ऊर्ध्वं व्रजन् हृदाश्रिताः नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन् परितः गात्रमाक्षिपति धनुर्वच्च नामयति, तत्र कृच्छ्रादुच्छ्वासः, स्तब्धस्त्रस्तमीलितदृक्त्वम्, कपोत इव कूजनम् निःसंज्ञता च। किंच वायुना हृदि मुक्ते स्वास्थ्यं, हृदि चावृते अस्वास्थ्यं। (चचि ९.१४) द्रष्टव्यं–'अपतंत्रक' (असंनि. १५)

(अपतान–पाठः) (अहृनि. १५.१९–२०)

तस्य रिष्टलक्षणानि–स्रस्ताक्षत्वं भ्रुवि वक्रता स्वेदो वेपथुः प्रलापित्वं खट्वापातित्वं (खट्वापादकल्पैः हस्तपादैः प्रसृतैः पतनशीलत्वम्) बहिरायामित्वं च (सुचि. ५.१८)

अभिघातनिमित्तः–आघातजन्यः अपतानकः स च असाध्यः (सुनि., १.५९)

गर्भपातनिमित्तः–गर्भपतनकारणाजातः अपतानकः, स धातुक्षयात्प्रकुपितेन केवलवातेन भवति; सोऽप्यसाध्यः (सुनि., १.५९)

शोणितातिस्रावजः धातुक्षयात्प्रकुपित; केवलवातजः, सोऽपि असाध्यः (सुनि. १.५९)

अपत्य–न., संततिः (सुचि. २६.३९)

–जीव–पु., वनस्पति०, पुत्रजीवः (रा. परिशिष्ट ९.३१)

–जीवक–पु., वनस्पति०, पुत्रजीवः। (रा. परि. ९.३१) ('पहा–पुत्रजीव'.)

–दा–स्त्री., वनस्पति०, पुत्रदा (रा. परि. ४ पृ. ३३७)

–पथ–पु., शारीर०, अपत्यमार्गः, कुक्षिस्थः गर्भः येन पथा निष्क्रामति, स गर्भस्य मार्गः। (चशा. ६.२४) (चचि. १४.६)

योनिः (सुनि. ८.३) (असंशा. ४.२९)

–मार्ग–पु., शारीर०, योनिमार्गः (चचि. ३०.२२३)

–संतान–न., अपत्यपरम्परा, पुत्रपौत्रादिवंशसातत्यम् (चचि १.९)

अपत्रवल्लिका–स्त्री., वनस्पति०, सौम्या (रा. परि. ३.३१)

अपथ्य–वि., अहितम् (अहृसू. २.७)

अपदंश–पु., रोग०, उपदंशः (असंउ. ३८)

अपदेश–पु., तन्त्रयुक्ति०, अनेन कारणेन इति कार्यं प्रति हेतुकथनम्; यथा मधुरः श्लेष्माणमभिवर्धयति, (सुउ. ६५.१५) अपदेशो नाम यत्प्रतिज्ञानार्थसाधनाय हेतुवचनम्। यथा–"वाताज्जलं जलाद् देशं देशात्कालं विद्यादुष्परिहार्यत्वात् गरीयस्तरम्–"। (चसि. १२.४२.)

अपद्वार–न., अमार्गः (सुक. १.२२)

अपनयन–न., दूरीकरणम् (सुचि. ३८.५,) यथा बालस्य स्तनादपनयनम्, स्तनपानाद् दूरीकरणम्. (असंउ.)।

अपप्रजाता–स्त्री. अकाले पतितगर्भा (सुनि. ९.२६) असम्यक् प्रजाता नाम अयथाकालप्रसूता (सुउ. ३९.२२)

अपप्रसूता–स्त्री., असम्यक् प्रसूता (अहृसू. १६.८)

अपबाध्यमान–वि. मर्मपीडाकरम् (सुसू. २७.१३)

अपबाहुक–पु., रोग०, अवबाहुकः (असंनि. १५) (सुनि. १.८२)

अपमार्जन–न., मृजा, स्वच्छीकरणम् (चशा. ८.२७) शातनम् (केशनखरोमादेः) (सुचि. २४.७३.)

अपरा–स्त्री. शारीर०, गर्भिण्या गर्भाशये गर्भस्य पोषणार्थं जातः, गर्भनाभिनाडीसंबद्धः अवयवविशेषः 'अमरा' इति लोके ख्यातः (चशा. ६.२३,) गर्भिण्याः आर्तवं गर्भेण अधः प्रतिहतम अपरं अपरं चोपचीयमानम् 'अपरा' इत्याहुः। (असंशा. २,) (सुशा. ४.४,) गर्भावरणं जरायुसंज्ञम्। (सुचि. १५.१७.) गर्भावरणविशेषः। 'उल्ब' इति लोके (सुचि. ३७.१२५) अपतिता अपरा आनाहाध्मानौ कुरुते। (सुशा. १०.२१)

–मुख–न., जरायुमुखम् (काशा. जातिसूत्रीय पृ. ५७)

अपराजित–पु., सविषकीट०, कणभः। (सुक. ८.२६) योग०, ग्रह–कृत–मानसोन्मादादिविकारघ्नः (सुउ. ६०.४७)

अपराजिता–स्त्री., वर्ति०, तिमिरकुकूणकादिनेत्रामयघ्नी (असंउ. १९)

वनस्पति०, विष्णुक्रान्ता, शमी, हपुषा, गिरिकर्णी, शेफालिः (निर्गुण्डीभेदः) (ध. ५.१७३) (रा. ८.१५५)

अपरान्त–पु., देश०, कोङ्कणः (अहृसू. ५.११)

अपराह्ण–पु., दिनभाग०, दिनस्य तृतीयः प्रहरः (सुशा. २.२८)

पञ्चधा विभक्तेऽहनि चतुर्थो भागः, द्विधा विभक्तेऽहनि द्वितीयो भागः (सुचि. २८.३)

अपरिज्ञान–न., वादे निग्रहस्थान० (चवि. ८.३५)

(अविज्ञातार्थम् इति न्यायसू० (५.२.९)
अपरिनिष्ठित–वि., अनुभवहीनः (सुसू. ३.४८) (असंसू. २.१०)
अपरिपक्व–वि., आमम् (सुनि. ६.४)
अपरिम्लान–पु., वनस्पति०, कुर(रु)बकः, रक्तसैरेयकः कुरुबकः स्मृतः (ध. १. २७८,) (रा. १०.४१२)
अपरु–पु., वनस्पति०, खदिरः (ताम्रकंटकः रा. ८.३६ पृ. १२)
अपर्यागत–वि., अपक्कम् (सुसू. ४६.२१०)
अपर्युषित–वि., तद्दिनसिद्धम् अन्नादि (सुसू. ४६.३३९)
अपर्वदण्ड–पु., वनस्पति०, रामकाण्डः, रामशरः
तद्गुणाः–अम्लः कषायः ईषदुष्णः रुचिप्रदः पित्तकृत् कफवातघ्नः च (रा. परि. ८.३६)
अपलाप–पु., मर्म०, वक्षोमर्म (सुशा. ६.६)
अंसकूटयोः अधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोः (सुशा. ६.२५) एष सिरामर्म (सुशा. ६.७) कालान्तरप्राणहरः (सुशा. ६.११) संख्यया द्वौ (वामदक्षिणभेदेन) मानम् अर्धाऽङ्गुलम् (सुशा. ६.२५)
तत्र विद्धे रक्तेन पूयभावगतेन मरणम्
अपवर्ग–पु., तन्त्रयुक्ती०, साकल्येनोद्दिष्टस्य एकदेशापकर्षणम् (चसि. १२.४३)
अभिव्याप्य अपकर्षणम्, यथा अस्वेद्या विषोपसृष्टाः अन्यत्र कीटविषात् (सुउ. ६५.१८)
मोक्षः (चसू. २७.३५०–३५१)
निवृत्तिः (चशा. ५.११)
अपवाद–पु., यत्र कश्चिन्नियमो न संगच्छते तद् उदाहरणम् (चवि. ८.१३४) (असंसू. २३.८)
अपवृत्त–वि., विपरीतानुष्ठानपरः (सुउ. ६०.२६)
वलितम् (सुचि. १५.९.)
स्थानात् स्रस्तम् (सुसू. ११.२८., चचि. ३०.४५.)
अपशोक–पु., वनस्पति०, अशोकः (रा. १०.२-७०.,)
अपसव्य–वि., अपसव्यम्; दक्षिणमित्यर्थः (असंसू. ३.४७.,)
–वस्त्र– अपसव्योपवीतः (सुउ. ६०.१२.,)
–वासस्–(परिव., वि.,) दक्षिणाङ्गाश्रितमुत्तरीयवासः यस्य सः (सुसू. २९.८.)
अपस्तन–वि., त्यक्तस्तनपानः (कासं. खिल., ८.१०५.) अ., स्तनाद्विदूरम् (असंउ. १,.७१.)
अपस्तन्य–वि., त्यक्तस्तन्यः (अहृउ. १.३९.,)
अपस्तम्भ–पु., वक्षःस्थानगतं मर्म (सुशा. ६.१०)
स्थानम्–उरसःपार्श्वद्वयं वामदक्षिणभेदेन एतत सिरामर्म, तत्र व्यधे सति शोणितपूर्णकोष्ठतया वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां कालान्तरेण मरणम्, संख्यया द्वौ, मानम् अर्धाङ्गुलम् (असंशा. ६.६.,)
अपस्मार–पु., रोग०, निरुक्तिः–स्मारः (स्मृतिः) नाम भूतार्थविज्ञानम् तद् भूतार्थविज्ञानं यस्मिन्नपगतं भवति स व्याधिरपस्मारः (सुउ. ६१.३)
तत्र तमः प्रवेशः बीभत्सचेष्टाश्च स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंप्लवाद् भवन्ति (चचि. १०.३. चनि. ८.५)
अस्मिंश्च विकारे किञ्चित्कालावस्थिता विगतसंज्ञता भवति ।
संप्राप्तिः– रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसां प्रकुपिता दोषाः अन्तरात्मनः श्रेष्ठतममायतनं हृदयं तथा इन्द्रियायतनानि च उपसृत्य पर्यवतिष्ठन्ते । तत्रावस्थिताः सन्तः कामक्रोधभयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्वेगादिभिश्च ईरिता हृदयमिन्द्रियायतनानि सहसाभिपूरयन्ति तेन च जन्तुरपस्मरति (चनि. ८.४)
अपस्मारव्याधौ कुपिता मलाः द्वादशाहात्, पक्षाद् मासाद्वा स्तोककालान्तरं वेगं कुर्वन्ति (चचि. १०.१३)
"देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः ॥"
(सुउ. ६१.२०)
प्रथमा उत्पत्तिः– दक्षाध्वरध्वंसे विविधभूताशुचिस्पर्शात् देहिनामपस्माराणामुत्पत्तिः अभूत् (चनि. ८.११)
संख्या–चतुर्विधोऽपस्मारः वातजः पित्तजः कफजः संनिपातजः (सुउ ६१.१०.११; चनि. १०.८. चनि. ८.३)
पूर्वरूपम्–भ्रूव्युदासः, सततमक्ष्णोः वैकृतम्, अशब्दश्रवणं, लालासिङ्घाणकप्रस्रवणम्, अनन्नाभिलाषा, अरोचकाविपाकौ, हृदयग्रहः, कुक्षेराटोपः, दौर्बल्यम्, अस्थिभेदः, अङ्गमर्दः, मोहः, तमसो दर्शनम्, मूर्च्छा, अभीक्ष्णं भ्रमः, स्वप्ने मदनर्तनव्यथनवेपनपतनादीनि (चनि. ८.६)
"हृत्कम्पः शून्यता स्वेदः ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।
निद्रानाशश्च तस्मिँस्तु भविष्यति भवत्यथ ।"
(सुउ. ६१.७)

रूपम्–अविद्यमानानि रूपाणि पश्यति, पतति, जिह्वाक्षिभ्रुवः प्रस्फुरन्ति । स्रवल्लालः हस्तौ पादौ विक्षिपन् दोषवेगे विगते सुप्तवत्प्रतिबुध्यते । (चचि. १०.७,८)

वातजोऽपस्मारः– अभीक्ष्णमपस्मरणम्, उत्पिण्डिताक्षित्वम्, असाम्ना विलपनं, फेनोद्वमनम्। अतीवग्रीवाध्मानं, पूरितस्तब्धग्रीवत्वम्, आविद्धशिरस्त्वं, विषमविनताङ्गुलित्वं, पाणिपादानवस्थितत्वम्, नखनयनवदनत्वचाम् अरुणपरुषश्यावत्वम्, अनवस्थितचपलपरुषरूक्षरूपदर्शनं, वातलानुपशयत्वं, विपरीतोपशयत्वं च क्षणेन ससंज्ञत्वं चेति लक्षणानि । (चनि. ८.८) (१)

'कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद् रूपाणि चानिलात् ॥'
(चचि. १०.९)

"वेपमानो दशन् दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि ।
यो ब्रूयाद् विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति ॥"
ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ।'
(सुउ. ६१.११,१२)

वातापस्मारे 'हृदि तोदः' इति विशेषलक्षणम्
(सुउ. ६१.१६)

पित्तजोऽपस्मारः– अभीक्ष्णमपस्मरणं, क्षणेन ससंज्ञत्वम्, अवकूजनं, भूम्यास्फालनं, नखनयनवदनत्वचां हरितहारिद्रताम्रत्वं, रुधिरोक्षितोग्रभैरवादीप्तरूषितरूपदर्शनं, पित्तलानुपशयत्वं, विपरीतोपशयत्वं चेति लक्षणानि । (चनि. ८.८) (२)

' पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ।
सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ '
(चचि. १०.१०)

' तृट्तापस्वेदमूर्च्छार्तो धुन्वन्नङ्गानि विह्वलः ।
यो ब्रूयाद् विकृतं सत्वं पीतं मामनुधावति ॥
ततो मे चित्तनाशः स्यात्स पित्तभव उच्यते । '
(सुउ. ६१.१३,१४)

कफजोऽपस्मारः–चिरादपस्मरणं, चिराच्च संज्ञाप्राप्तिः, पतनं, नातिविकृतचेष्टत्वं, लालोद्वमनं, नखनयनत्वचां शुक्लत्वं, शुक्लगुरुस्निग्धरूपदर्शनं, श्लेष्मलानुपशयत्वं, विपरीतोपशयत्वं चेति लक्षणानि (चनि. ८.८ (३)

' शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतोहृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥
(चचि. १०.११)

" शीतहृल्लासनिद्रार्तः पतन्भूमौ वमन्कफम् ।
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति ॥"
ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः
(सुउ. ६१.१४,१५)

संनिपातजोऽपस्मारः–समवेतसर्वलिङ्गम् अपस्मारं सांनिपातिकं विद्यात् । असौ असाध्यः
(चनि. ८.८ (४)

त्रिषु अपि वातजादिषु अपस्मारेषु प्रलापः, कूजनं, क्लेशः इति प्रत्येकं लक्षणानि भवन्ति
(सुउ. ६१.१६)

अपस्मारो व्याधिः न दोषजः इति केषांचिन्मतम् । आगन्तुरपस्मारः नास्ति इति सुश्रुतमतम्
(सुउ. ६१.१७,१९)

अपस्मारोपद्रवाः–बहुशः अपस्मरणं, प्रक्षीणता, भ्रूचलितत्वं, नेत्रद्वयविकृतियुक्तत्वम्
(सुसू. ३३.२६)

अपस्मारस्य अरिष्टलक्षणम्–
मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यं नरम् ।
स्वप्ने हरति तं मृत्युरपस्मारपुरःसरः ॥
असत्तमः पश्यति यो यःश्रुणोत्यसतः स्वनान् ।
बहून् बहुविधान् जाग्रत्सोऽपस्मारेण वध्यते ॥
(चइ. ५.२२,२३, असंउ. १०, अहउ. ७.)

–चिकित्सित–(न.,) अध्याय० (चचि. १०)

–नाशन–पु., योग० (र. २३.८–१६)

–निदान–न., अध्याय० (चनि. ८.)

–प्रतिषेध–पु., अध्याय०, (सुउ. ६१.)

अपस्मृति–स्त्री., रोग०, अपस्मारः (अहसू. २७.१२.)

अपस्वर–क्रि. वि., अव्य., विकृतस्वरं यथा भवति तथा (चइ. ९.१४., असंशा. ९.)

अपाक– वि., अविद्यमानपाकः, ईषत्पाको वा. (सुचि. १.३३.)

अपाकिन्–वि.. जठरानलेन पक्तुमशक्यम् (सुक. २.२०)

अपाङ्ग–पु., शारीर०, भ्रूपुच्छान्तः (सुसू. २३.६.)
नेत्रसंधिविशेषः (असंशा. ५.)
शङ्खसंधिः, शङ्खः (ड. सुउ. ६२.३३.)
(अपाङ्गी)–स्त्री., शारीर०, सिराविशेषः, भ्रूपुच्छान्तस्थ सिरा (सुशा. ८.१७.) अक्ष्यामयेषु अस्याः व्यधनमुक्तम्.
देश–पु., शारीर०, कर्णपुत्रिकाया अधस्तिर्यग्देशः (सुसू. १६.२३.)

–मर्मन्–न., भ्रूपुच्छान्तयोरधः अक्ष्णोः बाह्यतः अपाङ्गौ नाम मर्मणी तयोर्व्यधात् आन्ध्यं, दृष्टयुपघातो वा भवति (सुशा. ६.२७.) एतदपाङ्गमर्म, शिरोमर्म, सिरामर्म च. विद्धं च सद् वैकल्यकरं, संख्यया द्वे (सुशा. ७.२२.) मानतोऽर्धाङ्गुलञ्च । (सुशा. ६.२७.)

अपांधातु–पु., अब्धातुः, कायद्रवः (सुउ. ४०.६)

अपान–पु., शारीरवायुविशेषः (सुनि. १.१९) तन्निरुक्तिः–अपानिति अधोदेशान्निःसरति, इत्यपानः, कर्म चास्य मूत्रपुरीषादेरधः अपनयनम् । न., गुदस्थानम् (अहसू. १२.९.,) निश्वासः (चशा. १.७०)

अपामार्ग–वनस्पति०, (चसू. २.३,) श्वेतापामार्गः रक्तापामार्गः तोयापामार्गश्चेति त्रिविधः; अस्य मूलं व्रणेषु मांसवर्धनार्थमुपयुज्यते । (सुसू. ३७.३०;) बीजानि च शीर्षविरेचनार्थमुपयुज्यन्ते । (चसू. २.३–५;) अपामार्गक्षारोऽपि उपयुज्यते । (सुसू. ११.११;) 'अन्धडक' इति लोके (सुसू. ३९.६) अपामार्गगुणाः–तिक्तः कटुः, उष्णः, ग्राही, वान्तिकृत्, कफघ्नः, अर्शः कण्डूदरामय–रक्तविकार–व्रणसिध्मापची–मेहघ्नः (ध. १.२६०, रा. ४.२६४.२६५) 'अपामार्गः सरस्तीक्ष्णः दीपनस्तिक्तकः कटुः । पाचनो रोचनश्छर्दिकफमेदोऽनिलापहः ॥ निहन्ति हृद्रुजाध्मानकण्डूशूलोदरापचीः । ' (भा प्र०)

–तण्डुल–पु., अपामार्गस्य निस्तुषं बीजम् (चसू. २०.१)

–तण्डुलीय–पु., अध्याय (चसू. २)

अपाय– पु., अभावः (चचि. २२.८१) व्याध्यपगमनम् हानिः (चइ. १.३)

अपार्थ–(क)–वि,. प्राकृतार्थरहितं, निरर्थकम्, व्यर्थम् (सुक. १.२०) न; वाक्यदोषविशेषः, अर्थयुक्तपदानि परस्परमसंबध्दानि यत्र प्रयुक्तानि तत्र तद् वचनमपार्थकम् । यथा चक्रनक्रवंशाः । अपार्थकं नाम यद् अर्थवच्च परस्परेण चायुज्यमानार्थकम् (चवि. ८.५४)

अपालाप–न., मर्मविशेषः, अपलापः (असंशा. ७)

अपांवाहिस्रोतस्–न., उदकवहस्रोतः (सुउ. ४८.५)

अपाश्रय–पु., प्रतिवाहकः, उपधानम् (सुशा. १०.३) प्राङ्गणावरणम्, मत्तवारणः (हलायुधकोशः)

अपिधान–न., कपाटम्, आच्छादनम् (चशा. ८.३३)

अपीनस्–पु., रोग०, नासारोग०, दुष्टप्रतिश्याय०, पीनसः (चचि. २६.११४ सुउ. २२.६)

अपुनर्भव–पु., पुनरुत्पादाभावः (असंसू. २.१२) पुनः पूर्वरूपग्रहणे पूर्वप्रकृतेः अङ्गीकारे वाऽसमर्थः (लोहादीनाम्) (र. ८.२८)

–कर–वि., नष्टस्य पुनरुत्पत्तिनिवारकम् (असंसू. १२.३)

अपुनर्भाव–पु., अपुनर्भवः (अहसू. ७.–५०.र. १०.४९)

अपुष्प–पु., वनस्पति०, उदुम्बरः (र. २२.१५५)

–फलद्–पु., पनसः (रा. परि. ११.१०)

–फलसंबन्ध–पु., उदुम्बरः (ध. ५.८६)

अपुंस्–पु., लक्षण०, क्लीबः (चचि. ३०.१८९-१९०)

अपूप–पु., कृतान्न०, (चसू. २७.२६५) मण्डकः (असंउ. ४) पिष्टकृतास्तनवो विस्तृता अपूपाः (अहसू. ६.४२) धान्य०, गोधूमः (रा. १६. १५१)

अपूर्व–(परिव. वि.) प्रथमम् । (सुचि.२६.१९)

–वैद्य–पु., अपूर्वः, आश्चर्यभूतः वैद्यः (अहसू. १.१)

–संभव–पु., अभूतपूर्वस्योत्पत्तिः (असंशा. १२.३)

अपेतराक्षसी–स्त्री., तुलसी, सुरसा (चचि. १०.३९)

अपेलव–वि., उद्धतस्नेहम् (चचि. १३.१०१)

अपेहिवाता–स्त्री., वनस्पति०, प्रसारणी (सुचि. १८.४)

अपोह्य–वि., अपसारणीयम्, त्याज्यम् (सुउ. ६०.२१)

अप्रकम्प्य–वि., स्थिरः, अपरिवर्तनीयः (अहसू. ७.५०)

अप्रकृतक–वि., प्रकरणसम्बद्धार्थरहितम् (चवि. ८.६०)

अप्रगुण–वि., विचलितम्, विकृतम्, यत्स्वकार्यं न करोति (चसू. १३.५७)

अप्रचेतन–वि., स्पर्शज्ञानरहितम् (सुचि. ५.३२)

अप्रजस्–वि., अपत्यरहितम् (असंसू. ९.६९)

अप्रजा–स्त्री., योनिरोग०, लब्धगर्भायाः असृक्स्रावेण गर्भो न तिष्ठति (चचि. ३०.१६)

अप्रतान्त–वि., अबुभुक्षितः (चचि. १५.२३३)

अप्रतिकारसेविन्–वि., चिकित्सामकुर्वाणः (सुउ. २०.८)

अप्रतिवार–वि., दुर्निवार्यम् (सुचि. ४.२९)

–वीर्य–वि., दुर्निवारशक्तिः (सुनि. १६.५३) (सुचि. ४.२९)

अप्रतिषिद्ध–वि., अनिषिद्धम् । (सुउ. ६५.२८)

अप्रतिसम्बद्धार्थ–वि., वाक्यदोष०, असंबद्धम्, असङ्गतम् (वाक्यादि) (चवि. ८.५४)

अप्रतीघात–पु., अस्पर्शत्वम्, आकाशस्य स्पर्शनेन्द्रियगोचरं लक्षणम् (चशा. १.२९) 'येनेन्द्रियेण

यस्य भावो गृह्यते तेनैवेन्द्रियेण तस्याभावोऽपि गृह्यते ' इति नियमात् ।

अप्रतिहननम्–(सुशा. ७.८)

अप्रमत्त–वि., सावधानः (सुचि. ९.४१)

अप्रमेय–वि., प्रमातुमशक्यम् (सुसू. ४६.३३१)

अप्रयत–वि., अपवित्रम् (चइ. १२.१०)

–**भाव**–पु., अशुचित्वम् (असंउ. ७)

अप्रवात–पु., अप्रवेगो वायुः (असंसू. १२)

अप्रहर्ष–पु., लक्षण०, स्त्रीविषयेऽनभिलाषः, लिङ्गशैथिल्यम् (सुसू. २४.९)

अप्राप्तफलकोशा–(वि.,) वृषणग्रन्थिकोशमप्राप्ता, (अन्त्रवृद्धिप्रकारः,) (सुचि. १९.२१)

आप्राप्तातीतकाल–(वि.,) कालपूर्वं, कालातीतं वा (सुसू.) (४६.४७१)

अप्राप्तावी–(वि.,) अनागतप्रसववेदना (सुशा. १०.९)

अप्राप्तोदीरण–(न.,) लक्षण०, वेगाभावेऽपि वेगोदीरणम् (चचि. ३०. २३३)

अफल–पु., व्रीहिः (रा.१६.११७)

अफूक–न., निर्यास० खसखसफलस्य निर्यासः, उपविषभेदः, तद्गुणाः–शोधनं शोषणं, ग्राहि, वृष्यं, बल्यं, वातपित्तकरं, कफघ्नं संनिपातघ्नं च (ध. ६.१२१.)

अफेन–न., अफूकम् (रा. ६.१९१)

अफेनक–न., अफूकम् (ध. ६.१२१)

अबद्धमांसहर–(वि.,) लक्षण०, अनिबिडमांसहरः (चचि. १ पा. २.३)

अबन्ध्य–वि., बन्धनायोग्यम् (सुसू. १८.३२)

अबलश्रोत्र–वि., लक्षण०, रुद्धश्रवणमार्गः, शब्दश्रवणासमर्थः (अहृसू. २०.२७)

अबला–स्त्री. स्त्री (सुशा. ३.१२)

–**क्षीर**–न., स्त्रीस्तन्यम् (सुउ. १२.४३)

अबात्मक–वि., आप्यम्, जलीयम् (सुशा. ४.१२)

अबीज–वि., प्रजोत्पादनेऽसमर्थम् (सुशा. २.५)

अबुद्धित्व– न., अबोधः, मन्दबुध्दित्वम् (चसू. १६.१५)

अब्ज–न., कुमुदम् (ध. ४.१५४)

अब्जिनी–स्त्री., पद्मिनी (ध. १.४०)

अब्द–पु., मुस्ता (सुचि. ३८.५१)

वालकम् (र. १८.४८)

–**ध्वनि**–पु., वनस्पति०, तण्डुलीयकः (र. १०.२२)

अब्धि–पुं., समुद्रः (रा. ३.४)

–**डिण्डीर**–न., समुद्रफेनः (र. २४.१४) (अहृसू. १५.२५)

अब्रह्मचर्य–न., स्त्रीसमागमः (अहृसू. ७.५२)

अभक्त–न., अभोजनं, विगुणं भोजनम् (चचि. १२.५) औषधकालविशेषः, यत् केवलमन्नरहितमौषधम् उपयुज्यते तत्, अनन्नमिति पर्यायोऽप्यत्रावधेयः । (सुउ. ६४.६६, असंसू. २३.१३)

–**च्छन्द**–पु., रोगलक्षण०, भक्तारुचिः (सुउ.४१.१३) भोजनानभिलाषः (ड. सुचि. २.१४) वि., अन्नश्रध्दाविहीनः, 'यस्य नान्ने भवेच्छ्रध्दा सोऽभक्तच्छंद उच्यते । कुपितस्य भयार्तस्य यश्च भक्तनिरोधजः । (मा. नि. अरोचक–मधु)

–**रुज्**–स्त्री., अन्नारुचिः (सुउ. ४९.११)

अभङ्गुर–वि., राजिरहितम् (सुसू. ३६.३)

अभय–न., वनस्पति०, हरीतकी (चसू. ५.६४) उशीरम् (चसू. ३.२९)

अभया–स्त्री., वनस्पति०, हरीतकी (चसू. २६.५१)

–**गुड**–पु., पाण्डुरोगघ्नो योग० (सुउ. ४४.१६)

–**प्रयोग**–पु., अभयायाः प्रयोगः संतर्पणव्यापत्तिनाशकोऽयम् (चसू. २३.१७)

–**प्राश**–पु., योग०, हरीतकीप्राशोऽगस्त्यहरीतक्यादिप्राशो वा (चसू. २३.९)

अभयामलकीय–पु., अध्यायपाद० (चचि. १ पा. १)

अभयारिष्ट–पु., मद्य०, ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगादिहरः, विशेषेण अर्शोघ्नः (चचि. १४.१३८–१४३)

अभाव–पु., विनाशः (चचि. १३.५१)

अभिकाम–वि., अभिलाषुकः (सुउ. ६०.१२) स्त्रीसंजिगमिषुः (सुचि. २४.१३१)

अभिकामा–वि., पुरुषसंजिगमिषुः (सुचि. २४.१३१)

अभिखिन्न–वि., लक्षण०, आक्रान्तम् (चक. १२.८)

अभिग्राहक–वि., अधिष्ठातृ (चशा. ३.१३)

अभिघात–पु., आघातः (चचि. ३.१११–११२)

–**काल**–पु., शरीरप्रवेशकालः (चनि. ७.१७)

अभिघार–पु., न., क्षीरविकार०, घृतम् (ध. ६.१४४)

अभिघारित–वि., ईषद् घृताक्तं (सुचि. ३०.५)

अभिचार– पु., प्रयोग०, हिंसार्थोऽथर्वमन्त्रहोमादिः, आगन्तुज्वरस्य हेतु०, (चचि. ३.१११–११२) मन्त्रादिभिर्मारणप्रयोगः (सुउ. ३९.७९)

अभिजन– पु., विशुद्धकुलम् (चसू. ८.१८,)

अभिजित्– पु., ऋषि०, रोगापहरणचिन्तार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेष्वेकः (चसू. १.१०)

अभिज्ञान–न., चिह्नम् (चशा. ८.४४)
अभिताप–पु., रोगलक्षण०, तापः रोग०, अश्वज्वर० (अंसनि. १.५)
अभितापन–वि., सर्वतः तापयतीति (सुउ. २०.१२)
अभितापन–वि., रोगलक्षण०, अभितो द्रवणं नाम पलायनम्, यथा पित्तोन्मादे (चनि. ७.७ (२)
अभिद्रुत–वि., लक्षण०, पीडितम् (सुउ. ५५.१८)
अभिद्रोह–पु., परपीडार्थो प्रवृत्तिः (चवि. ४.८) शत्रुभावः, वैरम् (चनि. १.१५)
अभिधर्षण–न., धृष्टता, अनादरः पूज्येषु (चशा. १.१०४) आवेशः (चचि. ९.१६)
अभिधारण–न., यन्त्र०, अग्निधारणयन्त्रम् (र. १६.६०)
अभिध्या–स्त्री., मनसा पराभिद्रोहचिन्तनम् (चसू. ७.२७) परगुणाद्यसहिष्णुता) अहृसू. २.२२)
अभिध्यातृ–वि., मनसा द्रोहणशीलः (चशा. ८.२१)
अभिध्यायिन्–वि., ध्यानशीलः, चिन्तनशीलः (असंशा. २)
अभिनव–वि., अनतिक्रान्तसंवत्सरम् (सुसू. ३६.७)
अभिनिर्वृत्ति–स्त्री., उत्पत्तिः (चवि. ८.७२) व्यक्तता (चशा. ३.१२)
अभिनिवेश–(परिव.) पु., निश्चयः (चसि. २.२५)
अभिन्नचक्षुस्–वि., अभिन्नतारकः, अभिन्नदृष्टिः (चचि. २६.२५६)
अभिन्यास–पु., रोग० सन्निपातज्वरभेदः,
संप्राप्तिः–उरःस्रोतोनुगामिन आमाभिवृद्ध्या प्रकुपितास्त्रयो दोषा बुद्धीन्द्रियमनोगताः सन्तो महाघोरमभिन्यासं जनयन्ति । अस्य मर्यादा पञ्चदिनानि ।
तेनास्य रुग्णस्य श्रुतौ नेत्रे च प्रसुप्तिः, न कस्यांचित् चेष्टायामीहा, तथा च गन्धस्पर्शशब्दानां नैव बोधः। अनेन रुग्णेन शिरोऽभीक्ष्णं लुठ्यते, आहारो नाभिनन्द्यते, कूज्यते, तुद्यते, परिवर्तनमीह्यते, अल्पमल्पं किञ्चित् प्रभाष्यते च । अयम् अभिन्यासो ज्वरोऽसाध्यः (मानि. २३)
अभिपन्न–वि., आक्रान्तः (सुउ. ४२.८९)
अभिप्रपन्न–वि., अभिमुखं प्राप्तम् (सुशा. ९.७)
अभिप्राय–पु., अभ्यर्थनम्, भोजनादीच्छा, 'श्रद्धामभिप्रायेण परीक्षेत' (चवि. ४.८)
अभिप्रेत–वि., निर्णीतं स्वीकृतं च यत्तत् (अहृसू. १२.१३)
अभिप्रेर्यमाण–वि., गतिमान्, प्रेरितः (सुशा. ३.४)
अभिप्लावन–(परिव.) न., प्रक्षेपणम्, मिश्रीकरणम् (सुचि. ४.२८)
अभिभव–पु., पराभवः (सुनि. ५.६)
अभिभवन–(परिव.) न., अभिभवः, कुट्टनम् (सुचि.२८.१९)
अभिमान–पु., अहंकारः (अहृसू. १२.१३)
अभिमुख–वि., संमुखः (सुशा. ५.४५)
अभिमृष्ट–वि., मर्दितम् (सुक. ४.१३)
अभियात्–वि., गच्छत् (चनि. ६.६)
अभियुक्त–वि., अनुष्ठानपरम् (अहृसू. १२.७३)
अभियोग–पु., सोत्साहः दीर्घः प्रयत्नः (चवि. ८.१४)
अभिलाष–पुं., इच्छा (चनि. ७.७(२)
अभिवाहिन्–वि., अभिवहनशीलम् (सुशा. ९.१३)
अभिविधान–न., आनुगुण्येन अवस्थानम् (चवि. ८.७८)
अभिवृद्धि–स्त्री., विशेषरूपेण वृध्दिः (चनि. १.२१)
अभिव्यञ्जक–पु., ज्ञापकः (सुसू. ४१.३)
अभिशङ्का–स्त्री.,अभिषङ्गः, मनोभिषङ्गः,कामाद्यभिषङ्गः (सुउ. ३९.२१)
अभिशप्तक–पु., मिथ्याभिशंसजन्यरोग०, ऋषीणामाऽऽक्रोशाज्जातो रोगः (सुसू. २४.७)
अभिशस्तक–पु., अभिशप्तकः (सुसू. २४.७)
अभिशाप–पु., देवद्विजसिध्दादीनामभिशपनम् । (सुउ. ३९.२१)
शापः, (चचि. ३.१११–११२) आगन्तुज्वरनिदान०, (चनि. १.३०) मन्त्रविशेषः (सुसू. ६.१९)
–जज्वर–परिव. पु., रोग०, आगंतुज्वर० (चनि. १.३०)
अभिषङ्ग–पु., भूतादिसंसर्गः (चचि. ३.१११–११२, (चसू. २०४)
–ज-ज्वर–परिव. पु., आगंतुज्वर० (चनि. १.३०) ग्रहाभिषंगाद् अकस्माद् हसितरुदिते भवतः । (असंनि. २.३७)
अभिषव–पु., आसुतकल्प०, मद्यम् (काखि. ३.३५)
अभिषवण–न., मिश्रणम् (चशा. ८.१७)
अभिषुक–पु., फल०, उत्तरापथिकं फलम्, (चचि.२९.६६) 'पिस्ता' इति केचित्, (अहृको.)

" वातामाभिषुकाक्षोटमुकूलकनिकोचकः ।
गुरूष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः ॥
वातघ्ना बृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ।"
(चसू. २७.१५७,१५८)
काबुलादौ प्रसिद्धः फलविशेषः, अभिषुरिति लोके। (सुसू.४६.१८६, उ;) स्नेहयोनिफलम्–(१३.१०,) अङ्कुर इति हाराणचंद्रः ।

अभिषुत–वि., निषिक्तम्, मिश्रितम् (चशा.८.१७)
ऋत्विग्भिः स्नापितं पीडितम् (सुचि.२९.१०)

अभिषूक–पु., अभिषुकः (अहसू.६.१२०)

अभिषेक–पु., संस्कार०, अग्नौ विद्रुते लोहे निमेषाष्टकानन्तरं परिक्षिप्तं जलम् । द्रुते वह्निस्थिते लोहे विरम्याष्टनिमेषकम् । सलिलस्य परिक्षेपः सोऽभिषेक इति स्मृतः ॥" (र.८.५५)

अभिष्टुति–स्त्री., स्तुतिः अभीष्टः स्तोत्रपाठः
(चइ. १२.७८)

अभिष्यण्ण–त्र. वि., अभिष्यन्दयुक्तम्, मेदःकफाभिव्याप्तम् (सुचि. ४०.४४)
द्रवप्रधानश्लेष्मविकारयुक्तम् (चसू. १३.५४)

–गुद–वि., गुदात्स्रावोऽभिष्यन्दते यस्य सः, अतिसारविकारयुक्तो वा । (चसू.१३.५४)

अभिष्यण्णानन–वि., मुखात् स्रावोऽभिष्यन्दते यस्य सः अत्यधिकलालास्रावी वा अन्यश्लेष्मविकारी वा
(चसू.१३.५४)

अभिष्यन्द–पु., दोषधातुमलस्रोतःसु क्लेदः
(सुसू. ४६.५१)
मूत्रनिस्यन्दः (सुचि. १२.१९)
नेत्ररोग०, 'प्रायेण सर्वे नयनामयास्तु भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः' । (सुउ. ६.५)
संख्यासंप्राप्तिः–वातजः, पित्तजः, कफजः, रक्तज इति चतुर्विधः । (मा)
वातजः–निस्तोद-स्तम्भ-रोमहर्ष-संघर्ष-पारुष्य-शिरोभिताप-विशुष्कत्वादिवातजलक्षणानि नेत्रे भवन्ति ।
(सुउ. ६.६)
नासानाहोऽल्पशोफता, शङ्खाक्षिभ्रूललाटास्यानां तोदस्फुरणभेदनानि, शुष्काल्पा दूषिका, अच्छं शीतमश्रु, चला रुजः कृच्छ्रान्निमेषोन्मेषणम्, जन्तूनां सर्पणमिव वेदना । अक्षि आध्मातमिव सूक्ष्मशल्यैः आचितमिव चाभाति । स्निग्धोष्णैश्च उपशमनम् । (असंउ. १८)
पित्तजः–दाहः प्रपाकः शिशिराभिनन्दः धूमायनं बाष्पसमुच्छ्रयः इति पित्तजलक्षणानि भवन्ति ।
(सुउ. ६.७)
शोफो, वर्त्मनः बहिःश्यावता, अन्तःक्लेदः पीतोष्णमश्रु,रागपीताभदर्शनमक्ष्णः क्षारोक्षितत्वं क्षतत्वं च।
(असंउ. १८)
कफजः–उष्णाभिलाषः नेत्रगुरुता, अक्षिशोफः, उपदेहः, श्वैत्यमतिशैत्यम्, मुहुः पिच्छिलः स्रावः ।
(सुउ. ६.८)
महान् कण्डुः, निद्रा, अन्नानभिनंदनं, सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावद्दूषिकाश्रुता भवति ।
(असंउ. १८)
रक्तजः–" ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च । राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च । पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ।" (सुउ. ६.९)
अश्रुराजिदूषिका, शुक्लमण्डलदर्शनानां रक्तत्वं तथा च पित्ताभिष्यन्दलक्षणानि । (असंउ. १८)
अयं साध्यो नेत्ररोगः ।

–नाशिनी–स्त्री., सिध्दौषधि०, नेत्राभिष्यन्दनाशिनी वर्तिः (र. २३.३२)

अभिष्यन्दन–वि., अभिष्यन्दकरं दध्यादि
(अहसू. १३.१८)

अभिष्यन्दमान–वि., आपूर्यमाणम् (चनि. ५.९)

अभिष्यन्दिन्–वि., दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदप्राप्तिजनकम् (सुसू. ४६.५०)
गुण०, उपलेपकारी (सुचि. ४०.३१)
आभिमुख्येन स्यन्दयति मालिन्यात् स्रोतसां स्रुतिरूपं श्लेष्माणं करोति (अहसू. ६.२५)

अभिष्वङ्ग–पु., आसक्तिः (असंशा. ५.१९)

अभिसन्न–वि., अभितः सर्वथा अवसन्नम्
(चचि. ८.५७)

अभिसंप्लव–पु., आत्मनोऽभिमतः अनात्मन्यभिसंप्लवः । आत्मनोऽनात्मगोचरतया आत्मबुध्दिरित्यर्थः (चशा. ५.१०)

अभिसर–वि., आनेता, प्राणानामभिसरः प्राणानामानेता (चसू. २९.५)

अभिहत–न., अभिघातः (सुसू. ४२.९८) (२)

अभिहनन–न., शस्त्रादिभिस्ताडनम् (चनि. ७.७ (२)

अभिहुत–वि.,ऋत्विग्भिरग्नौ प्रक्षिप्तम् (सुचि. २९.१०)

अभीराजि–पु., कीट०, अनेन दष्टे सति वातप्रकोपः वातरोगाश्च भवन्ति । (सुक. ८.५–८)

अभीरु–स्त्री., वनस्पति०, शतावरी (सुउ. ४२.७०)

अभीक्ष्ण—अ., पुनः पुनः, अनवरतम् (चसू. ८.६)

अभीष्ट—पु., तिलकः (रा. १०. २६७)

अभेद्य—न., हीरकम् (ध. ६.५६.)

अभेषज—न., यदौषधाद् विपरीतं तत् । विपरीतं नाम रोगजननलक्षणार्थकारि । 'अभेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधात् । (चचि. १.१५) अभेषजं द्विविधं—बाधनं सानुबाधनं च (चचि. २.५)

अभ्यक्त—वि., लिप्तम् (सुचि. ३४.१२)

—सन्निभ—वि., तैलस्निग्धकल्पः, (चइ. ८.९)

अभ्यङ्ग—पु., उपक्रम०, शरीरे तैलविमर्दनम् । 'तथा शरीरमभ्यङ्गाद् दृढं सुत्वक्च जायते ।' (चसू. ५.८६)

गुणाः—अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातनिरोधनः ।
धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः ।
(सुचि. २४.३०.) स्नेहस्य सिरामुखादिभिः शरीरसन्तर्पणकालं केचिदत्र पठन्ति ।
"रोमान्तेष्वनुदेहस्य स्थित्वा मात्राशतत्रयम् ।
ततः प्रविशति स्नेहश्चतुर्भिर्गच्छति त्वचम् ॥
रक्तं गच्छति मात्राणां शतैः पञ्चभिरेव तु ।
षड्भिर्मांसं प्रपद्येत मेदः सप्तभिरेव च ॥
शतैरष्टाभिरस्थीनि मज्जानं नवभिर्व्रजेत् ।
तत्रस्थान् शमयेद्रोगान् वातपित्तकफात्मकान् ॥"
(सुचि. २४.३०—३४ ड.)

अभ्यङ्गनिषेधः—
'केवलं सामदोषेषु न कथंचन योजयेत् ।
तरुणज्वर्यजीर्णी च नाभ्यक्तव्यौ कथंचन ॥
"तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः ।
पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा ॥
शेषाणां तदहः प्रोक्ता अग्निमान्द्यादयो गदाः ।
सन्तर्पणसमुत्थानां रोगाणां नैव कारयेत् ॥"
(सुचि.२४,३५—३७)

अभ्यञ्जन—न., अभ्यङ्गः (चसू. १.८७,) तैलम् (ध. ६.१२५) अञ्जनप्रकार० (असंउ. १४) (प्रत्यंजन' पाठः इंदु.)

—यन्त्र—न., यन्त्र०, अभ्यञ्जनयन्त्रं षडङ्गुलं बस्तियन्त्राकारं मुखतोऽकर्णिकं मूलमुखयोरङ्गुष्ठकलायप्रवेशस्रोतस्कम् (असंसू. ३४.१३.)

अभ्यनुज्ञा—स्त्री., निग्रहस्थान०, 'अभ्यनुज्ञा नाम सा यः इष्टानिष्टाभ्युपगमः' (चवि. ८.६२,) मतानुज्ञा च "स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गः (गौ. न्या. सू. ५.२.२१)

अभ्यन्तरयातनेत्र—वि., रोगलक्षण०, कोटरान्तःप्रविष्टाक्षिगोलकः (सुउ. ५६.११)

अभ्यन्तरायाम—पु., वातरोग०, अन्तरायामः (चचि.२८.३५)

" अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः ।
तदास्याऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली "
(सुनि. १.५६)

अभ्यर्दित—वि., पीडितम् (सुउ. ४९.९)

अभ्यवपात—पु., परमार्थतो-नात्मनि ममता (चशा. ५.१०)

अभ्यवहरण—परिव. न., भोजनम् (सुचि. २३.४)

अभ्यवहार—पु., आहारः (चसू. २५.४०.)

अभ्यवहार्य—वि., अभ्यवहर्तुं भोक्तुं योग्यम्, भक्षणीयम् (चनि. ४.५०)

अभ्यवहृत—वि., भक्षितम् (असंसू. १०)

अभ्यसूया—स्त्री., छिद्रान्वेषितया परगुणेषु दोषारोपणम् (सुसू. १.२५-३)

अभ्यागमन—अभिव्यक्तिः (चनि.१.२१)

अभ्यास—पु., सततक्रिया, भावाभ्यसनम् शीलनम्, (चसू. २६.३० अहसू. १२.५५) सामीप्यम् (सुनि.४.५)

अभ्युग्र—वि., अभ्युद्गतम् (चइ. १२.४३)

अभ्युदय—पु., स्वर्गः (चसू. ११.२७.) सुखस्य हेतुः, सुखागमः (सुसू. ३५.३७)

अभ्युदीरण—परिव.- न., प्रकोपनम्, वर्धनम् (सुसू. १२.१७)

अभ्युपगम—पु., गुरुवाक्यादीनामङ्गीकारः (सुसू. ६.२०)

—सिद्धान्त—पु., अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम सः, यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः । (चवि. ८.३७,) अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणम् अभ्युपगमसिद्धान्तः । (गौ. न्या. सू. १.१.३१)

अभ्युपपत्तृ—पु., अकम्पानुकम्पया अनुग्रहीता (चसू. ८.१८)

अभ्युपाय—पु., अमोघः उपायः, सुष्ठु साधनम् (असंसू. २२.१६)

अभ्र—न., वनस्पति०, मुस्ता (सुउ. १०.४) मेघः (सुक. ७.४१) अभ्रकम्, महारसेष्वेकम् । (र. २.१)

—कदली—स्त्री., वनस्पति० वन्यकदली, वर्षंगात

प्रागेव मेघानां गर्जनाशब्देनापीयमङ्कुरिता भवति, कोंकणे प्रसिद्धा (र. १९.३९)
–काल–पु., वर्षाऋतुः, श्रावणभाद्रपदौ (चशा. २.४५)
–ग्रास–पु., पारदसंस्कार० (र. १.३१)
–पटव–न., अभ्रकम् (ध. परि. ६.३–४)
–संप्लव–पु., मेघानां सर्वतोगमनम् (सुउ. ७.२१)
–सार–पु., वनस्पति० कर्पूरः (रा. १२.५६)

अभ्रक–न., महारस० तद्गुणाः–स्निग्धं, प्रज्ञाकरं, जरानाशनं, वृष्यम्, आयुष्यं, बल्यं, रुच्यं, दीपनं, पाचनं, वातपित्तघ्नं, क्षयघ्नं, सकलगदघ्नं च । (ध. परि. ६.३–४.)

अभ्रङ्कष–वि., अत्युच्चम् (अहसू. ३.३३)

अभ्योष–पु., काण्डस्थः अपक्वो भृष्टो यवः (असंसू. १०)

अमत्र–न., शरावस्थाल्यादिपात्रम् (चइ. १२.३९.,) (असंनि. ५–९.)

अमत्रक–न., अमत्रम् (कासि. १)

अमर–पु., देवः (सुचि. २८.२६)
खनिज०, पारदः (रा. १३.४२)
वनस्पति०, देवदारुः (सुचि. ३७.११)
–कण्टिका–स्त्री., वनस्पति०, शतावरी (रा. ४.४३७)
–काष्ठ–न., देवदारु (सुउ. ११.८)
–गुरु–पु., धन्वन्तरिः (सुनि. ९.३)
–तरु–पु., देवदारुः (असंचि. २.३)
–दारु–न., देवदारुः (ध. १.७७)
–प्रभु–पु., इन्द्रः (चसू. १.२२)
–वर–पु., देवश्रेष्ठः (सुसू. १.३)
–वरायुधसाह्वय–पु., वनस्पति०, वज्रकन्दः (सुचि. १७.४१)

अमरा–स्त्री., वनस्पति०, निर्गुण्डी (असंउ. ८)
इन्द्रवारुणी (रा. ३.३७)
मूर्वा (रा. ३.१०)
नदीवटः (रा. ११.११६)
अपरा, गर्भस्य नाभिनाडीप्रतिबध्दा 'अमरा' इति लोके । चक्र०, (चशा. ६.२३) ('अपरा' द्रष्टव्या) 'अपरा' पहा.

अमराजरा–स्त्री., कुमारी (रापरि. ५.१०)

अमरार्त–वि., देवगृहीतम् (चचि. ९.६८)

अमराह्व–पु., वनस्पति०, देवदारुः (सुउ. ५२.१४)

अमरी–स्त्री., मूर्वा (रा. ३.१०)
कृष्णपुष्पा, निर्गुण्डी (र. २३.१९)
नीलदूर्वा (र. २३.१९)
आकाशवल्ली, तन्तुमयीयं निष्पत्रा वृक्षोपर्येवोत्पद्य तिष्ठति, 'अमरवेल' इति लोके (र. २३.१९)

अमर्त्य–वि., अमानुषम् (चचि. ९.१७)

अमर्ष–पु., अक्षान्तिः, असहिष्णुता (चचि. ९.१२) (चनि. ७.८)

अमर्षण–वि., असहिष्णुः, अक्षमी (सुशा. ४.९०)

अमलभास्कर–पु., यस्मिन् दिनभागे अमलः प्रबलरश्मिर्भास्करः स मध्याह्नः (चसू. १३.१९)

अमला–स्त्री., सातला (ध. १.२३८)

अमात्रा–स्त्री., मात्राया हीनत्वमाधिक्यं वा (असंसू. ११.१०)

अमात्रावत्त्व–न., मात्राया हीनत्वमधिकत्वं वा (चवि. २.७)

अमात्राशन–न., अशनस्य हीनताऽऽधिक्यं वा (असंसू. १०.३४)

अमानुषोपसर्गप्रतिषेध–पु., अध्याय० (सुउ. ६०.१)

अमिलातक–पु., वनस्पति०, राजतरणी (रा. १०.२४६)

अमूर्तत्व–न., अदृश्यत्वम् (चसू. २०.१२)

अमृणाल–न., उशीरम् (चसू. ३.२६)
लामज्जकम् (ध. ३.८६.)

अमृत–न., समुद्रमन्थनोद्भूतमृत्युहरद्रव्य० (सुचि. १५.६)
जरादिहरम् (चचि. १.७८)
वि., अमृतमिव दोषप्रकोपस्याकरणात् (सुसू. ड ४५.३)
–कन्दा–स्त्री., गुडूची (ध. १.५)
–घृत–न., सिद्धघृत०, तद्गुणाः–परं विषसंशमनम्, मृतं संजीवयेत् (चचि. २३.२४२–२४९) (सुक. ६.१२.१३)
घृतम्–(ध. ६.१४४. रा. १५.२०२)
वनस्पति०, गुडूची (र. १८.२१४)
पारदः (रा. १३.४१)
विषम्, वत्सनागाख्यम् (र. १२.६९)
पु., वाराहीकन्दः (रा. ७.१३५)
मकुष्ठकः (रा. १६.१४५)
–प्राशघृत–न., सिद्धघृत० (चचि. ११.३५–४३)
–फल–न., वनस्पति०, आमलकम् (चचि. ७.१४७)
पु., वनस्पति०, पटोलम् (ध. १.५०)

—फला—स्त्री., द्राक्षा (रा. ११.७४)
—फलाख्य—न., पारे(ले)वतम् (रा. ११.८८)
—रसपाक—पु., योग० भल्लातकघृतप्राशः (असंड. ४९)
—रसा—स्त्री., द्राक्षा (रा. ११.७६)
—लता—स्त्री., गुडूची (ध. १.१)
—वटी—स्त्री., सिद्धौषधि०, इयमजीर्णश्लेष्मवातघ्नी (र. १६.१६०—१६१)
—वल्ली—स्त्री., गुडूची (चचि. १.७७)
—संभवा—स्त्री., गुडूची (ध. १.३)
—स्रवा—स्त्री., वनस्पति०
"ज्ञेयाऽमृतस्रवा वृक्षरुहाख्या तोयवल्लिका। घनवल्लीसितलतानामभिः शरसंमिता ॥"
गुणाः—ईषत्तिक्ता पथ्या—रसायनी विषघ्नी व्रणकुष्ठ—आम—कामला—श्वयथुघ्नी, इयं चित्रकूटप्रदेशे प्रसिद्धा (रा. परि. ३.४५.)
स्त्री., रुदन्ती. (रा. परि. ५.१५)
—हस्त—वि., पताकादिचिह्नांकितपाणिकः, अनामिकाधःस्थरेखाङ्कः (र. ७.२९.)
अमृतक—पु., वनस्पति०, आम्रातकः (असंसू. २६.६)
अमृतका—स्त्री., गुडूची (चसू. १४.३१)
अमृता—स्त्री., वनस्पति०, गुडूची (सुसू. १२.२३.) (चसू. २५.४०)
हरीतकी, (ध. १.२०५)
आमलकम् (रा. ११.३२५)
इंद्रवारुणी (रा. ३.३७३)
तांबूली (ध. परि. ३.१)
दूर्वा (रा. ८.२२७)
द्रष्टव्या दूर्वा, दूर्वाभेदः, नीलदूर्वा (रा. ८.२२६)
आसुत०, सुरा (रा. १४.३०२)
खनिज०, तुवरी, सौराष्ट्री (ध. ३.१०५)
अमृतासङ्गः खर्परिकातुत्थकम् (ड. सुक. १.५४)
—कन्द—पु., वनस्पति०, गुडूचीकन्दः (र. ११.५७)
—क्षार—पु., गुडूचीक्षारः (सुउ. ४१.३८)
—द्वय—न., गुडूची हरीतकी च (सुचि. ३७.२०)
—फल—पु., पटोलः (ध. १.५०)
—सङ्ग—न., तुत्थम् (चसू. ३.१०)
मयूरतुत्थम् (चचि. १४.५५)
कर्परिका अमृता गुडूची आसङ्गो रसाञ्जनम् (असंड. ३०)
—संज्ञ—पु., खर्परिकातुत्थम् (चचि. ७.११४)

अमृताख्यघृत—न., सिद्धघृत०, इदं विषबाधायां हृदयरक्षाकरम् (सुक. १.७९—८०.).
अमृतागम—पु., अमृतं गुणः, तदुत्पत्तिः (चचि. १. ३.११.)
अमृताद्यतैल—न., सिद्धतैल०, इदमुन्मादादिहरं वातरक्तादिहरं च (चचि. २८.१५७) (चचि. २९.१०३—१०९)
अमृतार्णव—पु., सिद्धौषधि०, (र. १८.१८५—८८.)
अमृतोद्भव—वि., अमृतेन सहोद्भवो यस्य (सुनि. १.३)
न., तुत्थम् (रा. १३.२०५)
(अमृतोद्भवा) स्त्री. ताम्बूली (ध. ३.१.)
अमोघा—स्त्री., वनस्पति०, पाटला (चसू. ४.१८)
विडङ्गम् (ध. २.११)
आमलकी (चसू. ४.१८)
लक्ष्मणा (चसू. ४.१८)
अमोह—पु., मोहाभावः, निश्चिन्तमनस्कता (सुसू. ३४.१४)
अम्बर—न., वस्त्रम् (सुचि. ३०.७)
आकाशम् (सुचि. ३५.२७)
अभ्रकम् (रा. १३.२)
—धारण—न., वस्त्रधारणम् (चसू. ५.९५)
—पीयूष—न., विष्णुपदामृतम् (शा. १.५.४९)
अम्बष्ठका—स्त्री., वनस्पति०, अम्बष्ठा (ध. ३.११६)
अम्बष्ठकी—स्त्री., वनस्पति०, पाठा (ध. १.७०)
अकर्णविद्धा (चक्र. चसू. ४.९)
अम्बष्ठा—स्त्री., वनस्पति०, पाठा (चचि. १५.११३)
पाठा मयूरशिखाख्या (अहसू. १५.४०)
यूथिका (रा. १०.२५०)
क्षुद्राम्लिका (रा. ५.४४)
महाकरञ्जः (ध. ५.११०)
माचिका, 'साकूर' इति लोके (उ. सुचि.११.१०)
'मोहवा' इति लोके, 'सूक्ष्मपत्रा' चाङ्गेरी, 'अम्बाडा 'अम्बिका' (र. १०.८०—८१)
'साकुरडा' (सुउ. २१.४८) अम्बिका—माचिका
अम्बष्ठागुणाः—
'अम्बिका तु रसे तिक्ता तथोष्णा कफनाशनी।
अर्शोघ्नी श्वयथूत्थानपरिपन्थितया स्मृता ॥'
'माचिका तु कषाया च कण्ठ्या वातबलासजित्।
पित्तप्रकोपशमनी व्रणशोधनरोपणी ॥'
"अम्बष्ठा सा कषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा।

वातामयबलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा ।''
(ध. ३.११६)
अम्बष्ठादिगण–पु., वर्गः० (सुसू. ३८.४६)
तद्गुणाः–पक्वाऽतीसारनाशनः, संधानीयः पित्ते हितः व्रणरोपणः (असंसू. १६.३२.)

अम्बष्ठिका–स्त्री., अम्बष्ठा (रा. ४.१७०)

अम्बा–स्त्री., अम्बष्ठा (ध. ३.११६)

अम्बाला–स्त्री., अम्बष्ठा (रा. ४.१७०)

अम्बालिका–स्त्री., अम्बष्ठा (ध. ३.११६)

अम्बिका–स्त्री., अम्बष्ठा (ध. ३.११६)
श्वेताम्ली (रा. परि. ४.३७)

अम्बु–न., जलम् (सुशा. २.३३)
जलमहाभूतम् (चचि. १५.२९)
वनस्पति०, वालकम्, सुगन्धितृणविशेषः, 'वाळा' 'खस' इति लोके (र. १२.६८)
आहारपाकजो व्यापी रसधातुः (सुशा. २.३३)
स्वरसः (र. २.८६)

–कर्मन्–न., क्लेदसंश्लेषादिकं जलकर्म (अहसू. १२.१५)

–कामित्व–न., रोगलक्षण०, तृष्णास्वलक्षणम् (चचि. २२.८)

–कुक्कुट–पु., जलचरपक्षिविशेषः (असंसू. ७)

–कुक्कुटिका–स्त्री., जलकुक्कुटी कृष्णवर्णा, 'बुडियाक' इति लोके (सुसू. ४६.१०५)

–कुक्कुटी–स्त्री., वारिचरपक्षि०, जलकुक्कुटी (चसू. २७.४३)

–चर– पु., हंसादिप्राणि० (चसि. १२.१८) (४)

–ज-जन्म–न., वनस्पति०, कुमुदम् (रा. १०.२४३)
सैन्धवम्, लवण०, उशीरविशेषः वत्सनाभो वा (र. ११.४७)
पु., शङ्खः (सुक., ४.२६)

–द–पु., मेघः (र. ४.२९)
मुस्ता (सुउ. ६१.३१)
अश्मन्तकः (रा. ९.२९०)

–द-क्षय–पु., शरदृतुः (सुचि. ३०.२५)

–दागम–पु., वर्षाऋतुः (सुचि. ३०.३२)

–दानीक–न., मेघघटा (सुचि. ३०.३८)

–धर–पु., मुस्ता (ध. १.४०)

–धिस्रवा–स्त्री., कुमारी (रा.परि. ५.११)

–पान–न., जलपानम् (अहसू. ५.१३)

–पूर्ण–पु., रोग०, उल्बकः (असंउ. २)

–प्रसाद–पु., वनस्पति०, कतकम् (रा. ११.२३५)

–प्रसादनफल–न., कतकम् (ध. ३.१७२)

–योनि–वि., जलोत्पन्नम् (अहसू. ९.२)

–रुह–न., कुमुदम्, पुण्डरीकरक्तोत्पलादिकम् (सुउ. ४७.६३)

–रुहा–स्त्री., पद्मा (रा. ५.१३१)

–लम्ब–वि., अम्बुना लम्बमानः, अतिनिर्भरत्वात् । (अहसू. ३.४२)

–वल्लिका–स्त्री., कारवल्ली (रा.७.२७८)

–वह–वि., उदकवहम् (चचि. २०.१६.)

–वासा–स्त्री., पाटला (ध.१. १२०)

–वासिनी–स्त्री., (ध. १२०)

–वाहिन्–वि., उदकवहम् (चवि., ६.११)

–संभव–वि., समुद्रोत्पन्नम्, अम्बुसंभवत्वेन विषस्य वर्षाप्रकोपित्वम् (चचि. २३.६;७)

अम्भस्–न., जलम् (ध. ६.३०२)
(अम्भः) श्यामाका–स्त्री., वनस्पति०, जलजा ओडिका (चसू. २७.१७)

–ज–न., कुमुदम् (रा. १०.२४३)

–जपत्र–न., कमलपत्रम् (अहसू. २४.१८)
एतत् पुटपाके उपयुज्यते.

–द–पु., मुस्ता (सुउ. ३९.२२४)

–धर–पु., वनस्पति०, मुस्तम् (सुउ. ५२.३१)

–धि–पु., समुद्रफेनः (र. ३०.५७)

–धिपल्लव–पु., प्रवालम् (रा. १३.७३)

–रुह–न., कुमुदम् (रा. १०.२४३)

–सार–न., मौक्तिकम् (रा. १३.६६)

अम्ल–पु., रस०, तद्गुणकर्माणि—अम्लरसः भुक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं बृंहयति, ऊर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यम् आस्रावयति, भुक्तमपकर्षयति, क्लेदयति; जरयति, प्रीणयति, लघुः, उष्णः, स्निग्धश्च । स एवंगुणोऽपि एक एव अत्यर्थम् उपयुज्यमानः दन्तान् हर्षयति, तर्षयति, संमीलयति अक्षिणी, संवेजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्धयति, रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति क्षीणक्षतकृशदुर्बलानां श्वयथुमापादयति अपि क्षताभिहतदष्टदग्धभग्नशूनप्रच्युतावमूत्रितपरिसर्पितमर्दितच्छिन्नभिन्नविश्लिष्टोद्विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयति आग्नेयस्वभावात्, परि-

दहति कण्ठमुरो हृदयं च । (चसू. २६. (२)
अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ।
(अहसू. १०.१०)
प्रायोऽम्लं पित्तलम्, अन्यत्र दाडिमामलकात्
(असंसू. १८.२६)
भूतेजसोर्बाहुल्यादम्लो रसो भवति (असंसू. १८)
वनस्पति०, मातुलुङ्गम् (रा. ११.२६)
अम्लवेतसः-(ध. २.९६)
आसुत०, सुरासौवीरकधान्याम्लादिकम्
(ड. सुचि. ५.१८)
काञ्जिकम् (चसू. १४.३३) आंबट कांजी.
मथिततक्रं० (ध. ६.१४६)

–अम्लक–पु., लक्षण० चत्वारिंशत्पित्तविकारेष्वेकः (चसू. २०.१४) सान्तदाहहृदयशूलोद्गारोम्लकः (असंसू. २०)

–काञ्जिक–न., मद्यविशेषः, तद्गुणा अवस्रंसि विबन्धघ्नं दीपनं च । स्पर्शात् दाहज्वरघ्नं पानात् वातकफापहं च । (चसू. २७.१९२)

–काञ्जिकबीज–न., अम्लकाधःस्थितद्रव्यम् (सुसू. ११.२१)

–काण्ड–न., लवणतृणम् (रा.परि. ८.५७)

–कामता–स्त्री., रोगलक्षण०, अम्लेच्छा (चशा. ४.१६)

–गण–पु., वर्ग०, (सुचि. १.५२)

–गन्ध–पु., अम्लसहचरितगन्धः (चचि. २५.२७)

–चुक्रिका–स्त्री., चिञ्चा (रा. ११.४१)

–चूड–पु. चिञ्चा (रा. ११.४१)

–जम्बीरक–पु., निम्बूकं (रा. ११.२२)

–नायक–पु., अम्लवेतसः (रा. ६. १४७)

–नित्य–वि., नित्याम्लरससेवी (चशा. ८.२१)

–पञ्चक–न.,
पञ्चाम्लकं समुद्दिष्टं तच्चोक्तं चाम्लपञ्चकम् ॥
' कोलदाडिमवृक्षाम्लचुल्लिकाचुक्रिकारसम् ।
(र. १०.८३)
बीजपूरकजम्बीरं नारङ्गं साम्लवेतसम् ।
फलं पञ्चाम्लकं ख्यातं तिन्तिडीसहितं परम् ।'

–पत्रक–पु., वनस्पति० अश्मन्तकः (ध. १.१९४) भेण्डा (रा. परि. ४.२५)

–पत्रिका–स्त्री., वनस्पति०, क्षुद्राम्लिका (रा. ५.४३)

–पत्री–स्त्री., क्षुद्राम्लिका, पलाशी (रा. ५.४४)

–पर्णी–स्त्री., शाक०, चुक्रिका, ' चांगेरी ' ' चुका ' इति लोके (र. ५.६६)

–पाक–वि., अम्लः पाको यस्य सः (अहसू. ५.६३)

–पित्त–न., रोग०, अम्लपित्तोद्गिरणस्वरूपो व्याधिः स्वहेतूपचितं विदग्धं अम्लगुणोद्रिक्तं पित्तमिति यावत् । अम्लपित्तसामान्यलक्षणम्—अविपाकः क्लमोत्क्लेशौ तिक्ताम्लोद्गारगौरवं । हृत्कण्ठदाहोऽरुचिश्चेति । अस्मिन् रोगे पित्तं प्रधानं वातकफावप्यत्रानुगौ गौरवोद्गारकम्पादिना ज्ञेयौ । ऊर्ध्वाधोगमनभेदाद्द्विविधमम्लपित्तम्, तत्राधोगतस्य लक्षणम्—तृड्दाहमूर्च्छाभ्रममोहास्तथैव हरितपीतकृष्णरक्तादिबहुवर्णं दुर्गन्धि च तदम्लपित्तमधोमार्गेण प्रयाति (मधु.) । कदाचिद् हृल्लासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वादीनि लक्षणानि भवन्ति । ऊर्ध्वगामिनोऽम्लपित्तस्य लक्षणानि—वान्तं पित्तं हरितपीतकनीलकृष्णमारक्तं रक्ताभं मांसोदकाभं तथैवातीवाम्लमतिपिच्छिलाच्छं लवणकटुतिक्तादिविविधरसयुक्तं श्लेष्मानुजातं चास्ति । भुक्ते विदग्धेऽथवाप्यभुक्ते कदाचित्तिक्ताम्लवमिं करोति, एवंविधमेवोद्गारं करोति । तथैव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसश्च रुजं करोति । करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरं कफपित्तं जनयति । कण्डूमण्डलपिडकाशतनिचितगात्रं रोगचयं च करोति । अम्लपित्ते वातस्य कफस्य वा संसर्गान्नानालक्षणानि भवन्ति । तेन तदम्लपित्तं भिषङ्मोहकरमस्ति । तत्र वातसंसृष्टेऽम्लपित्ते कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि तमसो दर्शनं विभ्रमविमोहहर्षादीनि लक्षणानि । कफसंसृष्टे तु कफनिष्ठीवनगौरवजडताऽरुचिशीतसादवमिलेपास्तथा दहनसादबलसादकण्डूनिद्राश्चेति । अम्लपित्तस्य साध्यासाध्यता—नवाम्लपित्तरोगः साध्यो यत्नेन, चिरोत्थितस्तु याप्यो भवति कस्यचित्कृच्छ्रसाध्योऽपि भवति । (मा. अम्लपित्तनिदानम्) काश्यपस्तु प्रकुपितवातादीनामन्यतमो दोषः कायाग्निं मन्दीकरोति । मन्दाग्नौ चाशितादिकमामाशये स्थितं शुक्ततां याति पित्तदूषणात्, रसधातौ व्यम्ले सति भुक्तं विदह्यते, एवमयं व्याधिरामाशयोत्थस्तदाश्रये च कफपित्ते इत्यम्लपित्तसंज्ञाभिं वर्णयति, तथैवानूपदेशे प्रायेणैषः रोगः संभवतीति । (काखिल. १६)

–पूर–न., वनस्पति०, वृक्षाम्लम् (रा. ६.१४३)
–पेषित–वि., काञ्जिकपेषितम् (सुउ. २६.३५)
–प्रियता–स्त्री., आमलक्यादिष्वम्लवस्तुषु प्रीतिः (चनि. १.३३)
–प्रीति–स्त्री., लक्षण०, अम्लरसवस्तुषु प्रियता (अहसू. ११.१७)
–फल–पु., वनस्पति० (आम्रः रा. ११.२) वृक्षाम्लम् (रा. ११.२)
–फलासव–पु., आसव० (सुसू. ४६.४३२)
–बदर–न., वनस्पति० (चसू., ४.१४)
–बीज–न., वनस्पति०, वृक्षाम्लम् (रा. ६.१४४)
–महीरुह–पु., वृक्षाम्लम् (ध. २.९५)
–मेह–पु., रोग०, पित्तजप्रमेह० (सुनि. ६.११) 'अम्लरसगन्धमम्लमेही मेहति
–योग–पु., अम्लरसोपयोगः मधुरतृप्तस्य पथ्यम् अम्लम् (सुसू. ४६.४१९)
–लोणिका–स्त्री., क्षुद्राम्लिका (ध. ५.३६)
–वनी–स्त्री., क्षुद्राम्लिका (रा. ५.४४)
–वर्ग–पु., सौवीरकतुषोदकधान्याम्लादिख्यातः (सुसू. ११.१९)
–वल्ली–स्त्री., तिलकन्दः (रा.परि. ७.५३)
–वाटक–पु., आम्रातकः (घ. ५.१२)
–वास्तुक–न., चुक्रम् (रा. ७,६४)
–विपाक–पु., विपाक०, त्रिविधविपाकेषु एकः (अहसू. १२.२६)
–वृक्ष–पु., वृक्षाम्लम् (ध. २.९५)
–वेतस–पु., न. वनस्पति० (चसू.२७.१५२) अम्लवेतसगुणाः–कषायः कटुः अत्यम्लः उष्णः रूक्षः अरोचकघ्नः कफवातघ्नः तृट् जन्त्वर्शोहृद्बाधाश्मरीगुल्मश्रमघ्नः (ध. २.९७) अम्लवेतसफलगुणाः–अम्लवेतसस्य फलं रूक्षोष्णं वातश्लेष्मघ्नं भेदनं च वर्तते। (चसू. २७.१५२)
–शाक–न., वृक्षाम्लम् (रा. ६.१४३)
–शाकाख्य–न., चुक्रम् (रा. ७.६४)
–शाख–पु., वृक्षाम्लम् (ध. २.९५)
–शृत–वि., अम्लैः पाचितम् (तैलघृतादि) (सुउ. ४०.१०८)
–सर्पिस्–न., चाङ्गेरीघृतम् (चचि. १९.११६) चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतमुत्क्वथितं घृतमम्लघृतं (चक्र) चाङ्गेरीघृतं वेत्युच्यते। घृतमिदं गुदभ्रंशरुजापहं पानेऽनुवासने च निरामाणां प्रशस्यते। (चचि. १९.४२–४३)
–सात्म्यता–स्त्री., अम्लरसाभ्यासः (काखिल. ५.४३) अम्लद्रव्याणां सातत्येनोपसेवनम्
–सार–पु., अम्लवेतसः (रा. ६.१४६) निम्बूकः (रा. ११.२२) चिञ्चायाः सारः (रा. ११.४१) हिन्तालः (रा. ९.९८) आसुत० (रा. १५.२९२)
–सारक–पु., आसुत० काञ्जिकम् (रा. १५. २९४)
–स्कन्ध–पु., आम्राम्रातकाद्यम्लद्रव्यसंग्रहः (चवि. ८.१४०)

(अम्ला), स्त्री., चिञ्चा, क्षुद्राम्लिका (रा. ११.३)
अम्लाङ्कुश–पु., अम्लवेतसः (रा. ६.१४७)
अम्लातकी–स्त्री. पलाशी (रा. प. ३.५०.)
अम्लादिवाटा–स्त्री., ताम्बूली, नागवल्ली (रा. ११.७)
अम्लाध्युषित–न., नेत्ररोग० (सुउ. १.३२) लक्षणम्–अम्लेन विदाहिना वा भुक्तेन यस्मिन नेत्रं संछादितं लोहितकैः सनीलैः शोफान्वितं च भवति, पैत्तिकोऽयं साध्यश्च (सुउ. ६.२८)
अम्लाशिन्–वि., अम्लरससेवी (असंसू. ६)
अम्लिक–न., चिञ्चा (र. १०.८०)
अम्लिका–स्त्री., चिञ्चा, पलाशी, कन्दप्रधाना कामरूपे प्रसिद्धा अम्लिका। अम्लस्कन्धे एकं द्रव्यम्। (चवि. ८.१४०) रोगलक्षण० अम्लोद्गारः (सुसू. २१.२७)
–कन्द–पु., शाक० तद्गुणाः–लघुः नात्युष्णः ग्राही वातकफघ्नः ग्रहण्यर्शोमदात्ययेषु शस्तः (चसू. २७.१२१)
अम्ली–स्त्री., चिञ्चा (रा. ११.३६)
अम्लीका–स्त्री., वनस्पति० चिञ्चा (अहसू. १०.२५) लक्षण०, अम्लोद्गारः (सुनि. २.८)
–भाव–पु., पाकोन्मुखता (अहसू. २६.४८)
अम्लोद्गार–पु., रोगलक्षण० अम्लोद्गिरणम् (असंसू. ३६.)
अम्लोद्गिरण–न., रोगलक्षण०, पित्तलक्षण०, अम्लरसयुक्तमुद्गिरणम् (चसू. १७.३३)
अम्लोषित–पु., नेत्ररोग० अम्लाध्युषितम् तत्संप्राप्तिर्लक्षणानि च–पित्तरक्तोल्बणैः मलैः अम्लतां नीतोऽन्नसारः सिराभिः नेत्रमारूढः सन् नेत्रं श्यावलोहितं सशोफपाकदाहाश्रु आविलदर्शनं च करोति। (असंउ. १८.)

अयथाप्राण—अ., प्राणा बलम्, तदतिक्रम्य यथा स्यात् तथा (असंसू. १३.)

अयथाबल—अ., शक्त्यतिक्रमेण (चचि. ८.१५)
वि., स्वबलाधिकबलापेक्षी (आरम्भः)
(चचि. ८.१३)

अयथारम्भ—पु., अयोग्यः उपक्रमः (सुचि. ९.३)

अयन—न., गमनमार्गः (चवि. ५.३ असंशा. ६.)
सूर्यमार्गः, अयने द्वे दक्षिणायनमुत्तरायणं च । वर्षाशरद्हेमन्ता ऋतवो दक्षिणायने, शिशिरवसन्तग्रीष्मा उत्तरायणे (अहृसू. ३.२) (असंसू. ४)
उत्तरायणम्, सूर्यस्य उत्तरदिग्गमनकालः ।
(सुसू. ६.७)

–भूत—वि., अभ्यासान्मार्गीभूतमिव, अभ्यस्तम्
(चवि. ८.२५)

–मुख—न., गतिद्वारम् (चनि. ६.११)
गमनमार्गः (चसू. २८.५)

अयन्त्रणसुख—वि., न विद्यते यन्त्रणा (मर्यादा) यस्मिन् तथाविधं सुखं यस्मिन् (अहृसू. १३.७)

अयस्—न., खनिजधातु० लोहम् (घ. ६.२६)
लोहं वाजीकरणार्थमुपयुज्यते (असंउ. ५०)
बहुवचनेन त्रपु–सीस–ताम्र–रजत–कृष्ण–लोहादिधातूनां स्वीकारः क्रियते (सुउ. ५४.३१)

(अयः) शिष्ट—न., खनिज०, लोहोच्छिष्टम् लोहकिट्टम्, मंडूरः (ध. ६.३५)

–कान्त—न., पु. खनिजधातु०, कान्तलोहम्
(रा. १३.२७)
लोहधात्वाकर्षणार्थमुपयुज्यते (सुसू. ७. १५)
स च आकर्षकद्रावकचुम्बकभ्रामकभेदात् चतुर्विधः
(सुसू. ७.१५)
उपयन्त्रेष्वेकः । यद्यप्ययस्कान्त इति सामान्येनोपात्तस्तथाप्यत्र कर्षको ग्राह्यः (सुसू. २७.४)

–कृति—स्त्री., लोहकल्पविशेषः, तत्कल्पना–तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्निप्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिकषायेण षोडशवारान् निर्वापयेत्, ततः खदिराङ्गारतप्तानि उपशान्ततापानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् घनतान्तवपरिस्रावितानि (सुचि. १०.११) इयमयस्कृतिः दुःसाध्यमपि कुष्ठं मेहं वा साधयति, स्थूलं कर्शयति पाण्डुशोफमपहन्ति सन्नमग्निमुद्धरति विशेषतो राजयक्ष्मघ्नी । (असंचि. २१)

(अयो) गुड—पु., लौहगुडिका (चसू. १.१३१)

–घटन—न., लोहस्य निर्माणम् (असंसू. ४०)

–मल—न., लोहसिङ्घाणकम्, एतत्पाण्डुरोगशमनम्
(सुउ. ४४.२४)
खनिजविशेषः, लोहोच्छिष्टम् (रा. १३.३६)
मण्डूरः (रा. १६.१२२)

–रजस्—न., लोहचूर्णम् तच्च पाण्डुरोगशमनम् । "सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः । पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा पाययेद्भिषक् ॥ "
(चचि. १६.६७)
अयोरजः पाण्डुघ्नानां श्रेष्ठम् (असंसू. १३)

–स्तम्भिनी—स्त्री. वनस्पति० लिङ्गिनी
(रापरि. ३.१७)

अयान—न., हस्त्यश्वरथादिसामान्ययानव्यतिरिक्तं यानम् (चनि. ७.७)

अयुक्तियुक्त—वि., मात्राकालादीनविचार्य सेवितम्
(अहृनि. ६.१०)

अयुग्म—वि., विषमसंख्याकम् (चशा. ८.४)

–ग्रन्थि—वि., युगलग्रन्थिरहितम् (सु.चि. २४.५)

–पर्ण—पु., सप्तपर्णः (रा. १२.१३८)

अयुत—न., संख्याविशेषः दशसहस्रम् (सुउ. ६०.२२)

अयोग—पु., ईषद्योगः (सुशा. २.५३)
असम्यग्योगः अतियोगमिथ्यायोगौ (चवि. ७.६)
प्रतिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम् (चसि.६.३१)
अभावः, असंयोगः, सर्वशः अप्रवृत्तिः, हीनयोगस्यापि समावेशोऽस्मिन् ।
(चसू. ११-३७; ३९; ४२;).

अयोनि—स्त्री., योनिरुत्पत्तिकारणम् । अयोनिः अप्रजा वन्ध्या वा । अयोग्ययोनिः (चचि. ३०,१३५)
योनीतरमुखादिस्थानम् (सुचि. २४.११९)

अयौगिक—वि., योगानुपयोगि (चवि. ८.१४९)

अरक—पु., चक्रनाभितः चक्रपरिघपर्यन्तं गतं चक्राधारं काष्ठम् (सुशा. ७.४)

अरकीलिका—स्त्री.. रोग० चर्मकीलम् अरशलाकाकारा कीलिका (काचि. पृ. १२८)

अरजस्का—स्त्री., रोग०, विंशतियोनिव्यापत्सु एका । अनार्तवा योनिः तल्लक्षणम्–योनिगर्भाशयस्थं पित्तम् आर्तवं सन्दूषयेत् तत्र कार्श्यं वैवर्ण्यं च भवति ।
(चचि. ३०.१७)

अरणि—स्त्री., अग्न्युत्थापनकाष्ठम् (चसि. ९.७६)

वनस्पति०, अग्निमन्थभेदः (रा. ९.१३८)
–निभ–वि., अग्निदाहोपमः (वेदनादिः)
(चसि. ९.७६)

अरणिक–पु., (वनस्पति०) अग्निमन्थः
(अहसू. १५.२४)

अरणी–स्त्री., (वनस्पति०) अग्निमन्थः (ध. १.११०)
दन्तीभेदः, तद्गुणाः–तिक्ता उष्णा दीपनी शोधनी कफवातघ्नी शूलत्वग्दोषोदरार्शोघ्नी च (ध. १.२२५)

अरण्य–न., वनम् (रा. ११.११२)
–कदली–स्त्री., (वनस्पति०) गिरिकदली
(रा. ११.११२)
–कार्पासी–स्त्री., वनस्पति० भारद्वाजी. तद्गुणाः–हिमा रुच्या व्रण-शस्त्रक्षतापहा (रा.परि. ४.४७) वात-संशमनवर्गे एकं द्रव्यम् (सुसू. ३९.७)
पानात्यये शमनी; कार्पासिनी, वनकार्पासिनी इत्यपरपर्यायाः (सुउ. ४७.३४)

कुलत्थिका–स्त्री., वनस्पति०, कुलत्थिका
(रापरि. ५.१८)
–कुसुम्भ–पु., वनस्पति०, कुसुम्भभेदः
(रापरि. ४.१८९)
–गवय– पु., पशुविशेषः, कूलचरवर्गीयः वन्यगवयः
(सुसू. ४६. ९४)
–जीर–पु., वनस्पति०, वनजीरः (कः)
(रा. ६.१०७)
–धान्य–न., वनस्पति०, नीवारः (ध. ६.८७)
वनस्पति० शालिः (ध. ६७१.)
–मुद्ग–पु., वनस्पति०, मकुष्ठकः–का
(रा. १६.१४५)
–मुद्गा–स्त्री., वनस्पति०, मुद्गपर्णी (रा. ३.१७५)
–वासिनी–स्त्री., वनस्पति०, अत्यम्लपर्णी
(रापरि. ३.३९)
–वास्तुक–पु., वनस्पति०, कुणञ्जरः (रापरि.५.२९)
–सूरण–पु., वनस्पति–, सूरणभेदः, सितसूरणः
(रा. ७.८)

अरति–स्त्री., मनस्तापजनितरोगलक्षणम् (अहसू. १.३३)
(चचि. ३.३६) असुखम्, न कुत्रापि स्थानासनादौ अवस्थितिः, चेतसोऽनिर्वृतिः ।

अरत्नि–पु., स्त्री., शारीर०, कफोणिका
(चवि. ८.१०७)
प्रकोष्ठः, (चशा. ७६) मानविशेषः, निष्कनिष्ठेन मुष्टिना हस्तेन यत् परिमाणं तत्, विंशत्यङ्गुलहस्तः (चसू. १४.४६) विस्तृतकनिष्ठिकाङ्गुलिमुष्टिकहस्तः, चतुर्विंशत्यङ्गुलहस्तः
(सुचि. ३०.१०) (सुशा. ८.८)

अरला–स्त्री., पक्षि० (असंशा. १२)

अरलु–पु., वनस्पति०, टिण्टुकः (र. १६.९५)
'टेंटू' इति लोके ।
–त्वक्–स्त्री., वनस्पति०, टिण्टुकस्य त्वक्
(सुउ. ४०.४१)

अरलुक–पु., वनस्पति० टिण्टुकः (ध. १.११४)
वनस्पति०, मयूरजङ्घः (असंउ. ५४)

अरविन्द–न., वनस्पति० कमलम्, रक्तपद्मम्
(रा. १०.२४३) कुमुदम् (ध. ४.१५४)
खनिजधातु०, ताम्रम् (रा. १३.१०)

अरसग्राहिता–स्त्री., रोगलक्षण० रसानवबोधकत्वम्
(सुशा. ६.२७)

अरसज्ञता–स्त्री., रोग०, अशीतिवातविकारेष्वेकः
(चसू.२०.११) रसस्य अप्रतिपत्तिः (चसू. २८.९)

अरसज्ञा–वि., कामोपभोगेऽरसिका (चचि. ३०.१३६)

अरि–पु., खदिरः (रा. ८.४०)
–मर्द–पु., कासमर्दः (ध. ४.११)
–मेद–पु., वनस्पति० इरिमेदः खदिरभेदः
विटखदिर इति (चसू. ४.१७) (सुसू.१४.३६)
'दुर्गन्धखैर' इति महाराष्ट्रभाषायाम् वनस्पति०, बिल्वः (ध. १.१०७)
क्षारवृक्षविशेषः रामकः (सुक. ६.३)
–मेदक–पु., वनस्पति०, इरिमेदः (ध. ५.१३३)
कीटविशेषः, मूत्रपुरीषविषोऽसौ, अग्निप्रकृतिकः पित्तजरोगान् करोति । (सुक. ३.५, ८.९)
आग्नेयकीटविशेषः (असंउ. ४३)
–मेदा–स्त्री., वनस्पति०, विट्खदिरः (चसू. ४.१८)
–लोह–न., लोहादिधातुशत्रुः, एकस्थयोः लोहयोः अग्नियोगेन गारकोष्ठीस्थमूषायां धमनेन प्रथमं यन्नश्यति तस्य ततोऽवशिष्टं चिरकालस्थायि द्वितीयं लोहं अरिः इति निगद्यते । यथा-ताम्रवङ्गौ, ताम्ररजते स्वर्णरजते इत्येवमादीनि (र. ५.१७)
ताम्रशत्रुः यशदः, (र. ५.१७)

अरिष्ट–वि., न विद्यते पूर्वं रिष्टं यस्य (अहशा. ५.२)
न., भविष्यतो मरणस्य लिङ्गम् (सुसू. २८.२)
नियतमरणख्यापकं लिङ्गम् । (चइ. २.५)
शरीरशीलप्रकृतीनामकस्मादनिमित्ततः विपर्यासः ।
(सुसू. ३०.२)

पर्यायः—रिष्टं चापि तदुच्यते

अरिष्टमृत्युसंबंधः—सुश्रुतमतेन रिष्टे दृष्टेऽपि रसायनतपोजप्यतत्परैरमलैर्ब्राह्मणैस्तस्य निवारणं शक्यम् । (सुसू. २८.४)

चरकमतेन तु सर्वथाऽशक्यम् । (चइ. २.५)

—पुरःसर—वि., अरिष्टपूर्वकम् (चइ. २.५)

—पाक—पु., अरिष्टफलम् (सुसू. २८.५)

अरिष्टक—पु., वनस्पति०, कृष्णवर्तुलफलः, 'रीठा' इति लोके (उ० सुशा.४.२) कृष्णफलः (इ. असंउ.४४) अरिष्टम्, फेनिलम् (सुउ. ३१.७)

अरिष्टा—स्त्री., वनस्पति०, कटुरोहिणी, प्रजास्थापनगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१८)

कटुका—(रा. १.३८)

नागबला—(रा. १.२८४)

मन्त्रसंस्कृता रज्जुः, सर्पदष्टस्य दंशोपर्यरिष्टां बध्नीयात् (चचि. २३.२५,) मन्त्रसूत्रवेणिकाया नाम (असंउ. ४२)

—तैल—न., स्नेह०, निम्बतैलम् (ध. ६.१३९)

अरिष्टाभ—वि., अरिष्टसदृशम् (चइ. २.६)

पु., न., आसुत०, सुरा (रा. १४.३०३) मद्य० 'आसवसदृक्सन्धान०', ''पक्वौषधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत्स्यादरिष्टकम् । अरिष्टं लघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकम् ॥ अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः (भाप्र. सन्धान. २१.२२) तद्गुणाः— 'शोषार्शोग्रहणी' दोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् । हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगान् रोचनदीपनः' ॥ (चसू. २७.१८५)

अयं द्रव्यसंयोगसंस्काराद्गुणैरधिको बहुदोषहरो दोषाणां शमनो, दीपनः, कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः । शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः । (सुसू. ४५.१९४)

न., यत्र रिष्टं तत्, सुरक्षितं, सूतिकागृहादि (सुशा. १०.५)

पु., वनस्पति०, पार्वतेयः निम्बः (चचि. ३.२५८) फेनिलवृक्षः (सुचि. ९.२८) रीठाकरञ्जः (रा. ९.१८६)

किराततिक्तः (ध. १.३४)

लशुनः (ध. ४.६६)

निम्बः (सुउ. ३९.२२२)

अरुंषिका—स्त्री., क्षुद्ररोग०, अयं मूर्धस्थानगतः आदौ पिटिकारूपः पश्चाद्व्रणरूपश्च व्याधिः । लक्षणम्—पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः कङ्गुसिद्धार्थफलरूपा बहुमुखाः क्लेदबहुलाः पिटिकाः केशभूमौ स्युः । (सुनि. १३.३६; असंउ. २७) बालानां सा त्रिदोषजा । सा च चतुर्धा—वाताधिकाया लक्षणम्—शूलतोदाऽऽटोपस्फुरणाऽऽनाहपामायुक्ता । पित्ताधिकाया लक्षणम्—ज्वरतृष्णादाहमोहमदप्रलापयुक्ता । कफाधिकाया लक्षणम्—शैत्यपैच्छिल्यबहुक्लेदारुचिस्तैमित्ययुक्ता । त्रिदोषाधिकापूर्वोक्तवातादिसर्वलक्षणा । तत्र चिकित्सासूत्रम्—'अरुंषिकासु सततं शिरसो मुण्डनं हितम् । स्नापनं म्रक्षणं चैव व्रणतैलैरनेकशः' (काचि. द्विव्रणीय.)

अरुचि—स्त्री., लक्षण०, अरोचकः, प्रार्थितान्नभक्षणाऽसामर्थ्यम् (चसू. १३.२१)

(चचि. १६.१४;) रुचेरभावः

अन्नाजीर्णेन मुखस्य विरसत्वम् ।

(र. २.५३) अन्नाभिलाषाभावः । (अहनि. २.७)

अरुज—पु., आरग्वधः (रा. ९.३३४)

अरुण—वि., ईषद्रक्तवर्णम् (सुचि. २३.५)

पु., वनस्पति० पुन्नागः (रा. परि. १०.११)

गुडः (रा. १४.१९८)

खनिज०, हिङ्गुलः (र. २०.६८)

मूषिक० एतद्दष्टे क्रुद्धो वातो वातजान्विकारान्कुरुते, दंशे ग्रन्थिमण्डलकर्णिका उग्रः पिडकोपचयो भृशदारुणः शोफश्च जायते (सुक. ७.२५ असंउ. ४६)

न., वनस्पति०, कुङ्कुमम् (रा. १२.२१)

खनिज०, सिन्दूरम् (रा. १२.१६१)

—कमल—न., रक्तपद्मम् (रा. १०.२४१)

—कुष्ठ—न., रोग०, महाकुष्ठेष्वेकं, तद्वातदोषोत्कटतया भवति, लक्षणम्—तनुविसर्पितोदभेदस्वापयुक्तम् । एतदुत्पत्तावेव असाध्यम् व्याधिस्वभावात् । गयी (सुनि ५.८)

—दत्त—पु., । वाग्भटकृतस्याऽष्टाङ्गहृदयाख्यस्य ग्रन्थस्य टीकाकारः अनेन सर्वाङ्गसुन्दरा नाम टीका कृता (अहसू. १.१)

—मधुर—न., विष० रक्तवत्सनाभः (र. १८.१६२)

—वर्णता—स्त्री., ईषत्ताम्ररूपता, ईषद्रक्तवर्णता (चचि. ९.१०)

—वर्णत्व—न., लक्षण०, ईषत्ताम्ररक्तवर्णता, (चनि. १.२१)

–विष–न., प्रदीपननाम्नाऽऽख्यातं रक्तं दीप्तिमद्विषम् तच्च महादाहकरम् (र. १८.४)

अरुणा–स्त्री., मञ्जिष्ठा (ध. १.१७)
गुञ्जा (रा. ४.४६)
इंद्रवारुणी (रा. ३.३७१)
अतिविषा (रा. ६.८)
–सिरा– (सुशा. ७.१८) द्र० 'सिरा'

अरुणाक्षता–स्त्री., लक्षण०, चक्षुष ईषद्रक्तत्वम् (चनि. ७.७) (१)

अरुणाभ–वि., ईषल्लोहितम् (सुसू. ४४.३)

अरुणावभासत्व (ता)–न., स्त्री., अरुणवर्णत्वम्, अशीतिवातविकारेष्वेकः (असंसू. २०., चसू. २०. ११)

अरुणी–स्त्री., वनस्पति०, मञ्जिष्ठा, जया इति केचित् (र. २४.१७)

अरुन्तुद–वि., मर्मस्पृक्, मर्मभेदकवचनादि, (असंसू. ३)

अरुन्धती–स्त्री., तारका०, (चइ. ११.५) वसिष्ठभार्या, (सुसू. ३०.२०)

अरुष्क–पु., भल्लातकः (ध. ३.१४३)

अरुष्कर–पु; न; भल्लातकः, कुष्ठघ्नगणोक्तं द्रव्यम् (चसू. ४.११–१३); 'अरुष्करश्चित्रकमूलं च शुष्कार्शः-प्रशमनानां श्रेष्ठम् (असंसू १३)

(अरुष्का)–स्त्री., क्षुद्ररोग०, अरुंषिका (चसू. १३.३५) ' खवडा ' पहा.

अरुस्–पु., न., रोग०, व्रणः (सुनि. १३.३६, चशा. ७.४)

अरोग–वि., व्याधिरहितः, नीरोगः (असंसू. ५)
–ता–स्त्री., आरोग्यम्, (अहसू. १.२०)
–वृत्त–न., स्वस्थवृत्तम् (चशा. ८.६५)

अरोचक–पु., रोगलक्षण०, प्रार्थितेऽपि उपयोगसमयेऽनभिलाषः (चचि. ९.२२)
मुखप्रविष्टस्यापि नाभ्यवहारः (सुसू. २४.९)
रोग०, तत्पर्यायाः अभक्तच्छन्दोऽङ्गीक्रियते । तथा च वृद्धभोजः जन्तोः मुखे प्रक्षिप्तं चान्नं मुहुः न स्वदते इत्येव लक्षणोऽरोचकः यस्मिन् विकारे सति, भोजनं मनसा चिन्तयित्वा दृष्ट्वा श्रुत्वाऽपि वा द्वेषमायाति जंतुः, स भक्तद्वेष इत्युच्यते । यस्मिन् चान्ने श्रद्धा न भवेत् सोऽभक्तच्छंद इत्युच्यते । (ड. सुउ. ५७.३)

सम्प्राप्तिः–दोषैः पृथक्समस्तैश्च तथा कामक्रोधशोकभयलोभाश्चित्तविपर्ययाच्चाऽन्नवहेषु स्रोतस्सु हृदि च प्रगाढे व्याप्तेऽन्ने रुचिर्न भवति । (चचि. २६.१२४ सुउ. ५७. ३)

संख्या–पञ्च अरोचका वातज–पित्तज–कफज–सन्निपातज–मनःसन्तापाद्यागन्तुजभेदात् (असंनि. ५)

लक्षणानि–वातजे परिहृष्टदन्तत्वं कषायवक्त्रत्वम् (चचि.२६. १२४)
हृच्छूलं हृत्पीडनमाननवैरस्यं च (सुउ. ५७.४) (असंनि. ५)
पित्तजे–कट्वम्लमुष्णं विरसं पूति च जायते । (चचि.२६.१२५)
हृदये दाहचोषयोर्बाहुल्यं जिह्वातिक्तत्वं मूर्च्छा पिपासा च (सुउ. ५७.४)
कफजे–वक्त्रं माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविबद्धसम्बद्धयुतं भवति । (चचि. २६.१२५)
कण्डूः श्लेष्मस्त्रुतिरङ्गग्लानिस्तन्द्रा मधुरास्यत्वं कण्ठसादोऽभ्यवहरणाद्यशक्तिश्च (सुउ.५७.५)
सन्निपातजे–नैकरसं मुखं भवति (चचि. २६.१२६)
सर्वदोषलिङ्गानि भवन्ति (सुउ. ५७.५)
विरसमुखत्वम् (असंनि. ५)
आगन्तुजोऽरोचकः–हेतुः शोकभयातिलोभक्रोधाऽहृद्याशनाऽहृद्यगन्धादिः स्यात् । (चचि. २६.१२६) लक्षणम्–वैगुण्यं नाम मनसो व्याकुलत्वं मोहो जडता च । अस्मिन्नरोचके सामान्या चिकित्सा–भोजने रुच्युत्पादनाय आप्तुं शक्यं यद्यत् तस्य प्रियं तस्मै तत्तद्देयम्, मनोदैन्यविनाशाय बोधनमेव महद्भेषजं नान्यत् । (सुउ. ५७.१६) चिन्ताकृतोऽशुचिदर्शनजश्चाऽरोचक आगन्तौ अरोचकेऽन्तर्भवति । अस्मिंश्चित्तविपर्ययाज्जाठराग्नेरुपघातो भवति, अत्राऽप्युपरिनिर्दिष्टा प्रियवस्त्वादिप्रदानरूपा चिकित्सा करणीया । एतेषु सान्निपातिकोऽसाध्यः । (सुउ. ५७. ५)

अरोचिष्णु–वि. अरोचनशील; अरुचिकरः (चसू. २६.४३(५)

अर्क–पु., सूर्यः, सूर्यदेवता (अहसू. १८.१६)
कुरुविन्दो मणिविशेषः, ताम्रमित्यन्ये (चचि. ७.८६)

वनस्पति०, (चसू. १.११४) अर्को द्विविधः, श्वेतरक्तभेदात् । अस्य मूलं त्वक् पत्रं पुष्पं बीजं चेति पञ्चांगं तथा क्षीरं क्षारश्चापि चिकित्सायामुपयुज्यन्ते ।

श्वेतार्क–मूलं शिरोविरेचनम् (सुसू. ३९.६) भूतघ्नं (असंउ. ८) व्रणसंशोधनं घृतेन सह, (सुसू. ३७.१६) अस्य पल्लवः मूलं त्वक्च कुष्ठहराणि । (चचि. ७.११२) अङ्कुरः रक्तस्रावणार्थम् (असंसू. ३६) विशेषतस्त्वक् कृमियुक्तव्रणे उपयुक्ता (अहसू. २९.७६) पत्रं नाडीस्वेदार्थमुपयुज्यते (चसू. १४.३१) पुष्पं कृमिनाशनार्थं जलविषनाशनार्थमुपयुक्तम् (असंसू. ८) तथा शूलोदरघ्नं च; बीजं गलगोडीविषं जयेत् (चचि. २३.२१६) क्षीरं कुष्ठहरप्रदेहे (चसू. ३.१२) वमने विरेचने च, (चसू. १.११४) श्वदंशे विषनिर्हरणार्थं विशोधनरूपेणोपयुज्यते (सुक. ७.५१) अर्कक्षारस्तु शोषिणे तज्जलसंस्कृतयवभक्ष्यरूपेण दीयते (सुउ. ४१.३८) अस्य काष्ठं दन्तपवनार्थमुपयुज्यते, (चसू. ५.७३) अर्कः उपविषम् (ध. ७.१३०) अर्कस्य सामान्यगुणाः–तिक्तः कटुः उष्णः शोधनो दीपनः सरो वातघ्नः कण्डू–व्रण–शोफ–जन्तु–कुष्ठ–प्लीह–कृमिघ्नः । (ध. ४.१३) सर्पविषे हृदयावरणार्थम् उपयुज्यते । (सुक. ५.१७–१८) स्वेदोपगं, भेदनीयम् (चसू. ४. १३,९) उदररोगे लेपार्थम् (असंचि. १७) क्षीरमर्कस्य तिक्तोष्णं स्निग्धं सलवणं लघु । कुष्ठगुल्मोदरहरं श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ (भाप्र.,) रक्तार्कपुष्पमाखुविषघ्नम् (शानि.,) अर्को द्विविधोऽपि वातसंशमनः (सुसू. ३९.७) श्वेतार्कः अर्शसाम् आलेपनार्थमुपयुक्तः (सुचि. ६.१२)

–कान्ता–स्त्री., सुवर्चला (रा. ४.१४४)

–चन्दन–न., वनस्पति०, चन्दन०, रक्तचन्दनम् (रा. १२.१०) रक्तचंदन.

–पर्णी–स्त्री., वनस्पति०, अलर्कः इन्दु 'राजार्क' इति यावत् (असंउ. ४५)

–पुष्पी–स्त्री., वनस्पति०, अर्कपत्रसदृशी लता, अन्ये 'अर्कपर्णम्' इत्याहुः । मण्डूकपर्ण्यादिवर्गे शाक० (सुसू. ४६.२६२)

श्वेतदूर्वा०, वृक्षजातिः (ड. सुशा. १०.६९)

–प्रिया–स्त्री., जपा (रा. परि. १०.३९)

–भक्ता–स्त्री., वनस्पति०, आदित्यभक्ता (रा.४.१४४)

–मूर्ति–पु., सिद्धयोग०, ज्वरादिहरः (र. २३.३)

–वल्लभ–पु., वनस्पति०, बन्धूकः (रा. परि. १०.३५)

–वेध–न., वनस्पति०, तालीसपत्रम् (रा. ६.८२)

–हिता–स्त्री., वनस्पति०, आदित्यभक्ता (रा. ४.१४४)

अर्कादिगण–पु., अर्कादिवर्गः अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्च इत्यर्कादिको गणः, एष कफमेदोविषापहः, कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद् व्रणशोधनश्च । (सुसू. ३८. १६–१७, असंसू. १६)

अर्कादिवर्ग–पु., अर्कादिगणः (अहसू. १५.२८-२९)

अर्कावर्त–पु., शिरोरोग०, सूर्यावर्तः (चसि. ९.८६)

अर्केश–पु., सिद्धयोग०, अर्शोहरः (र.१५.६६)

अर्केश्वर–पु., सिद्धयोग, सुप्तवातविनाशकः (र. २१.१९)

अर्कोत्तम–वनस्पति०, अर्क, मन्दारः. व्रणशोधनोऽसौ (सुसू. ३७.१६)

अर्कोत्तमा–स्त्री., अर्कसहिता उत्तमा (त्रिफला) (सुसू. ३७.१६)

अर्गल–पु., न., स्त्री., द्वारबन्धनम् (असंउ. २५; अहशा. ३.५१.)

अर्गला–स्त्री; द्वारबन्धनम् (अहशा. ३.५,)

अर्घ्यार्ह–पु., वनस्पति०, मुचकुन्दः (रा. परि. १०.२५)

अर्चन–न., पूजनम् (अहसू. ४.३३)

अर्चनाकाम–वि., योऽर्चनामिच्छति, अर्चनार्थं पुष्पधूपादिकमन्विष्यति वा, सः (चचि. ९.२३)

अर्चिस्–न., ज्वाला, तेजः (अहसू. ७.१४)

अर्जक–पु., वनस्पति०, श्वेतपर्णासः (चसू. २७.१७०)
हरितशाक०, कुठेरकः (उ. सुसू. ३९.६)
तुलसीभेदः (चचि. ११.८५)
बर्बरिकाकारः लघुमञ्जरीकः सूक्ष्मपत्रः निर्गन्धः श्वेतकुठेरकः (ड. सुसू. ३८.१८)
अर्जकमूलं योनिरोगेषु उपयुज्यते (असंउ. ३९)
अर्जकबीजमरण्यतुलसीबीजम् (असंशा. ३)
एतद्बीजकल्कः किक्किसव्याधौ लेपादिषु उपयुज्यते (असंशा. ३)

अर्जकगुणाः—तिक्तः शीतवीर्यः कटुः (ध.) तथा च उष्णवीर्यः (इति रा,) लघुः, रूक्षः, तीक्ष्णः, कटुपाकः, पित्तवर्धनः (सुसू. ४६.२३५)
श्लेष्मघ्नः विषघ्नः दुष्टरक्तघ्नश्च (ध. ४.५४)
अयं नाडीस्वेदार्थमुपयुज्यते (चसू. १४.३२)
अस्य शाकं हृद्यमास्वादनीयं पित्तोत्क्लेशकरं च (चसू. २७.१७०)

अर्जुन—वि., श्वेतः धवलः (सुनि. १०.१२)
नेत्ररोग० नेत्रस्य शुक्लभागे शशरुधिरोपम एको बिन्दुर्भवति (सुउ. ४.७)
लक्षणम्—नीरुक्श्लक्ष्णः शशलोहितलोहितो बिन्दुर्नेत्रस्य शुक्लभागे भवति (असंउ. १३)
साध्योऽयम् (सुउ. १.३८)
वनस्पति० (चसू.४.१७, सुसू, ३८.८) (अहसू. १५.४१)
श्वेतवल्कलवान् वृक्षः पुष्पं नेत्राञ्जने उपयुज्यते (सुउ. १२.११)
स्थावरजङ्गमविषे धूपार्थमुपयुज्यते (असंसू. ८)
अर्जुनः प्रदेहेन कुष्ठहरः (चसू. ३.५)
उदर्दप्रशमनः (चसू. ४.१७)
विशेषेण हृद्रोगे उपयुक्तः (चचि. २६.९८)
शीतकषायः रक्तपित्तप्रशमनः (सुउ. ४५.२३)
अर्जुनगुणाः—कषायः उष्णः (शीत इति भाप्र.) वातरोगवर्धनः, पित्तकफघ्नः, व्रणश्रमतृष्णाघ्नः (ध. ५.११४)
मेदोमेहव्रणघ्नः (भाप्र.) रक्तस्तम्भकृत् इति (ध. ५.११४)

अर्णव—पु., समुद्रः (चइ. १२.८४)
—फेन—पु., प्राणिजद्रव्य०, समुद्रफेनः (चचि. २६.२४७)
—मल—पु., समुद्रफेनः (सुउ. १७.२१)
पर्यायः उपयोगश्च—फेनः, अनुशस्त्रम्, लेखने प्रयुक्तम् । (असंसू. ३४, सुचि. १.४०)
न., जलम् (रा. १४.३१७)

(अर्णो) भव—पु., जाङ्गमद्रव्य०, शङ्खः (रा. १३.२४३)

अर्ति—स्त्री., रोगलक्षणं वा पीडा, शूलः व्याधिः (सुचि. ३७.६६; चशा. १.८८)
—काल—पु., व्याधिसमयः (चशा. १.८९)
—विस्मरण—न., वेदनाविस्मृतिः, वेदनाशमनं वा (चशा. ८.३१)

अर्थ—पु., प्रयोजनम् (चसू. २६.१२)
अर्थ्यते याच्यते इत्यर्थः (सुशा. १०.५३) (अहसू. १.२)
इन्द्रियार्थः, शब्दादिगुणः (चसू. १.४९)
शारीर० हृदयम् (चसू. ३०.३)
अभिधेयः (चसू. २६.३७)
प्रकरणम् (चसू. २६.१०)
शब्दादितन्मात्रा, बीजात्मकमाकाशम् आदिभूतम् (चशा. १.१७)
—चिन्तक—वि., शारीरावयव—हृदयचिन्तकः (चसू. ३०.५)
—तत्त्व—न., विषयस्य निश्चितं ज्ञानम् सिद्धान्तो वा. (चवि., ८.७)
—पञ्चक—न., विषयपञ्चकं शब्दादि (चसू. ३०.४)
—पुनरुक्त—न., वाक्यदोष०, स एवार्थः शब्दान्तरेण पुनर्यत्राभिधीयते तत्र उपर्युक्तो दोषः यथा 'भेषजमौषधं साधनमिति' (चवि. ८.५४)
—प्राप्ति—स्त्री., प्रमाण०, अर्थापत्तिः । 'अर्थप्राप्तिर्नाम यत्र एकेनार्थेन उक्तेन अपरस्यार्थस्य अनुक्तस्यापि सिद्धिः । (चवि. ८.४८)
—योजन—न., लीनस्य असङ्गतस्य चार्थस्य प्रकाशनं, संगतीकरणम् (सुउ. ६५.४)
—वश—पु., अर्थानुरोधः (सुसू. १.४०)
—संग्रह—पु., अर्थानां संक्षेपेण प्रतिपादनम् (चनि. १.१४)
—संतति—स्त्री., अर्थसमूहः (सुसू. ३.१२)
—साधन—न., प्रयोजनसिद्धिः (सुसू. ३.५३)
—सिद्धक—पु., वनस्पति० निर्गुण्डी (रा. ४.११७)

अर्थान्तर—न., प्रकृतादर्थाद् अप्रतिसंबद्धार्थम् (गौसू. ५.२-७); "अर्थान्तरं नाम एकस्मिन् वक्तव्येऽपरं यदाह, यथा ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह" (चवि. ८.६४.)

अर्थापत्ति—स्त्री., तन्त्रयुक्ति०, "यद् अकीर्तितमर्थादापद्यते सा अर्थापत्तिः ।" (सुउ. ६५.२०) यथा च नक्तं दधिभोजननिषेधः अर्थाद्दिवा भुञ्जीतेत्यापद्यते । (चसि. १२.४२;) अन्यच्च पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते अर्थाद्रात्रौ भुङ्क्ते ।

अर्थाभास—वि., छलभेद० अर्थवदिव आभासते इति; 'वाग्वस्तुमात्रमेव,' (चवि. ८.५६)

अर्थिन्—वि., याचकः (चचि. २४.२०)

अर्थ्य–वि., अर्थादनपेता, अर्थेन अप्रधानेन मध्यमस्थानीयेन युक्ता । (असंसू. ३)

अर्दन्–न., (परिव०) हिंसा, प्रपीडनम् (सुनि. १.६९)

अर्दित–पु., न., रोग०, अशीतिवातविकारेष्वेकः (चसू. २०.११)

मध्यममार्गजो वातव्याधिः (चसू. ११.४९)

'एकायामः' इति अपरे (अहनि. १५.३७)

सामान्यरूपम्–मुखं जिह्मं करोति (चसू. २०.११)

संप्राप्तिः–प्रकुपितो वायुः शिरोनासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः सन् मुखमर्दयित्वा मुखार्धं ग्रीवां च वक्रीकृत्य अर्दितं जनयति (सुनि. १.६९)

पूर्वरूपाणि–रोमहर्षः वेपथुः आविलनेत्रता वायोरूर्ध्वं प्रसर्पणम् त्वचि स्वापः तोदः मन्याग्रहः हनुग्रहश्च (सुनि. १,७१)

लक्षणम्–उक्तं हसितमीक्षितं वायुर्वक्रीकरोति । शिरःकम्पः, वाक्सङ्गः, स्तब्धनेत्रता, दन्तचालः, स्वरभङ्गः, श्रुतिहानिः, क्षवग्रहः, गन्धाज्ञानं, स्मृतेर्मोहः, सुप्तस्य त्रासः, निष्ठीवस्य पार्श्वतो गमनम्, एकस्याक्ष्णः निमीलनम्, जत्रोरूर्ध्वं शरीरार्धे अधरे वा तीव्रा रुजो जायन्ते (असंनि. १५)

चरके तु मुखार्धवच्छरीरार्धव्यापकोऽर्दितः पठितः (चचि. २८.३८)

तस्य संप्राप्तिः–अतिवृद्धो वायुः शरीरार्धमेकं प्रपद्य बाहुं, पादं जानु चोपशोष्य वक्त्रार्धं वक्रीकरोति तस्य लक्षणानि–मुखं जिह्मं करोति, नासाभ्रूललाटाक्षिहनुः वक्रीकरोति, आस्ये भोजनं वक्रं व्रजति न समं, मुखेन खादति किन्तु वक्त्रैकदेशेन, वक्रनासिका, कथने स्तब्धनेत्रत्वम्, क्षवथुनिग्रहः, अस्य वाक् दीना, जिह्वा, समुत्क्षिप्ता कला च सती सज्जति, दन्ताश्चलन्ति, श्रवणौ बाध्येते, स्वरो भिद्यते, पादहस्ताक्षिजङ्घोरुशङ्खश्रवणगण्डानां रुजा भवन्ति । (चचि.२८.३८–४२)

अर्दितः वेगितया न सर्वकालं भवति । अर्धाङ्गस्तु सर्वकालं व्याप्य भवति । चक्रः ।

वेगित्वेनार्दिते कदाचिद्वेदना भवति, अर्धांगवाते तु सर्वदैवेति भेदः (मधुकोशः)। असाध्यलक्षणम्–क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः वेपनस्य चार्दितं न सिध्यति, तथा च गाढं त्रिवर्षमपि न सिध्यति (सुनि. १.७३)

–**अर्दिताकृतिकरण**–न., अर्दितस्य व्याधेः आकृतिकरणं तेन अर्धवक्त्रभ्रमणादिरूपकरणम् (चनि. ७.६)

अर्ध–वि., विभागः (र. १५.५८, चइ.१.२१)

–**कटीशूल**–पु., रोगलक्षण०, वातरोगे यस्मिन्नन्यतरः कटीभागः शूल्यते । (र. १५.५८)

–**कपाटसन्धिक**–पु., बन्ध०, पञ्चदशकर्णबन्धेष्वेकः बाह्यदीर्घैकपालिः इतराल्पपाल्यासह अभ्यन्तरसन्धानेन अर्धकपाटवद्यत्र सन्धीयते स बन्धः । (सुसू. १६.१०)

–**काय**–पु., शरीरस्य दक्षिणो वामो वा पक्षः (अहनि. १५.३९)

–**कैशिकी**–वि., शस्त्रधारा० अर्धकेशप्रमाणा तन्वी (धारा०) (सुसू. ८.१०)

–(**चन्द्र**)–पु., आकृति०, यन्त्रार्धचन्द्रवद् आकृतिर्दाहेन जायते सः । (असंसू. ४०)

–(**चन्द्रा**)–स्त्री., त्रिवृच्छ्यामा (ध. १. २४३)

–**चन्द्राकृति**–वि., छेद०, अर्धचन्द्राकारः (सुसू. ५.१४)

–**चन्द्रानन**–न., शस्त्र०, अर्धचन्द्रास्यसंज्ञं शस्त्रम् । (अहसू. २६.११)

–**चन्द्रिका**–स्त्री. वनस्पति०, कर्णस्फोटा (रापरि. ३.४१)

–**तिक्त**–पु., किराततिक्तः (रा. ९.५२)

–**तृतीय**–वि., अर्धं तृतीयं यस्य तत्, तृतीयादूनार्धम्, सार्धद्वयम् इति । (सुचि. ३१.७)

–**धार**–न., शस्त्र०, एतत्संज्ञकं छेदनोपयोगि तिर्यग्धारं शस्त्रम् (चशा. ८.४४) एतस्य शस्त्रस्य अर्धपर्यन्तमेव धारा वर्तते, तस्मादर्धधारम् । (सुसू. ८.३) एतद्वक्रधारम् (चक्रधारं पाठः) आयामे अष्टाङ्गुलं फलसन्धौ अङ्गुलविस्तारं, द्व्यङ्गुलदीर्घं, भेदनेऽपि उपयोगि शस्त्रम् । (सुसू. ८.३)

–**पलिक**–वि., मान० अर्धपलम् कर्षद्वयपरिमितम् (सुचि. २८.३)

–**पात्र**–न., अर्धाढकम् (सुउ. ५८.५३)

–**भेद**–पु., शिरोरोग० अर्धावभेदकापरपर्यायः (सुउ. २५.१६)

–**मास**–न., काल०, पक्षः (असंशा. ९.२३)

–**मासूरी**–वि., शस्त्रधारा० मसूरदलधारार्धतन्वी (असंसू. ३४.३५)

—रात्र—पु., न., मध्यरात्रः (सुचि. २४.११७) रात्रेर्मध्ययामद्वयं 'सात्त्विका अर्धरात्रं स्वपन्ति (ड. सुशा. ४.३३)

तत् स्वभावः—"भूगोलाधःस्थितसूर्यत्वाद् आतपाभावेऽपि कालस्वभावात् आहारवशाच्च शारदलिङ्गानि भवन्तीति भिषजो मन्यन्ते तच्च दोषचयप्रकोपप्रशमविषयानुरोधात् ज्ञेयम्" (सुसू.६.१४ ड.)

—लाङ्गल—क., पु., भगन्दरे प्रयुक्तानां छेदानामेकतमः छेद०, पार्श्वच्छेदोऽर्धलाङ्गलः अर्धहलसदृशच्छेदः (असंउ. ३३) 'दललाङ्गलः' अस्य पर्यायः (अहृउ. २८.३०)

—वेदधर—वि., अर्धज्ञानधरः शास्त्रज्ञः कर्मज्ञो वा (सुसू. ३.५०)

—शक्ति—स्त्री., स्वशक्त्यर्धम्, बलार्धम्. (अहृसू. २.११)

—शिरोरुजा—स्त्री., रोग० अर्धावभेदकः (का. दुष्प्रजातचि. ११.१२)

—सौहित्य—न., अर्धतृप्तिः (सुसू. ४६.४९५; असंसू. ११)

अर्धाङ्गवात—पु., रोग० पक्षवधः (र. २१.१५)

अर्धाढक—न., मान० द्वात्रिंशत्पलानि, चतुःषष्टिपलानि इत्येके। (सुउ. ५५.४५)

अर्धावभेद—(क., पु. न.,) शिरोरोग० अर्धे तु मूर्ध्नः सोऽर्धावभेदकः। (अहृउ. २३.७.)

संप्राप्तिः—कुपितो वातः केवलः सकफो वा शिरसोऽर्धं गृहीत्वा मन्याभ्रूकर्णशंखाक्षिललाटार्धे शस्त्रारणिनिभां तीव्रां वेदनां कुर्यात्।

(चसि. ९.७४.७६;) लक्षणम्-शिरोर्धभागेऽकस्मात् पक्षाद्दशाहाद्वा भेद-तोद-भ्रम-शूला भवन्ति, अतिवृद्धस्तु लोचनं कर्णं वा विनाशयेत्।

(सुउ. २५.१५; असंउ. २७;) त्रिदोषजोऽयं व्याधिः। (सुउ. २५.१५;) व्याधिरयं चिकित्सितं विनाऽपि उपशाम्यति (असंउ. २७)

अर्बुद—पु., पर्वत०, गुर्जरप्रान्तीयः, 'अबूचा पहाड' इति लोके। अस्मिन् पर्वते 'चन्द्रमाः' इति सोमविशेषः उपलभ्यते। (सुचि. २९.२७) अस्य पार्श्वे मृद्दारशृङ्गकमुपलभ्यते। (र. ३.१६२)

न., द्वितीयमासे नपुंसकगर्भस्य रूपं संस्थानं वा (सुशा. ३.१८)। तत् संस्थानं डल्हणमतेन वर्तुलफलार्धम्। गयीमतेन शाल्मलीमुकुलाकारम् (सुशा. ३.१८) इन्दुमतेन परिवृत्तम् (असंशा. २)

चक्रपाणिमतेन वर्तुलोन्नतम् (चशा. ४.१०)

पु., न., रोग०, उत्सेधप्रधानः, (चसू. १८.३३) ग्रन्थिसदृशोऽयम् (सुनि. ११.१३) संप्राप्तिः—वृद्धा दोषा अनियतदेशे मांसमभिप्रदूष्य ग्रन्थिसदृशमुत्सेधं कुर्वन्ति। अस्य अधिष्ठानं रोहिणी नाम त्वक् (सुशा. ४.४)

लक्षणम्—तत् मांसोपचितं वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महद् अनल्पमूलं चिरवृद्धि अपाकं च भवति। अस्यापाकत्वे कारणम्—कफाधिकत्वं मेदोबहुत्वं दोषस्थिरत्वं ग्रथनं च (सुनि. ११.१३, १४, २१) अर्बुदोऽयं ग्रथितो महान् भवति। (असंउ. ३४) सङ्ख्यातः षड्विधम्, वात—पित्त—कफ—रक्त—मांस—मेदोज—भेदात् (सुनि. ११.१४)

लक्षणानि—वातपित्तकफमेदोजानां लक्षणानि वातादिग्रन्थिलक्षणैः समानानि भवन्ति (सुनि. ११.१५) रक्तजस्य संप्राप्तिलक्षणे—प्रदुष्टो दोषो रुधिरं संपीड्य सिराश्च संकुच्य शोणितं पाचयेत्। अनन्तरं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धं मांसपिण्डं स्त्रावमुन्नह्यति। अजस्रं दुष्टरुधिरप्रवृत्तिं करोति। रक्तार्बुदपीडितः रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवति (सुनि. ११.१६)

रक्तार्बुदमेतदसाध्यम् (सुनि.११.१७)

रक्तार्बुदं तालुमध्यगतम्—तस्य लक्षणम्—तालुमध्ये पद्माकारः शोफो भवति। तेन मांसपिण्डं साङ्कुरम् उद्गतं भवति (भोजः) प्रदुष्टं रक्तं स्रवति, तेन चातुरः पाण्डुर्भवति (सुनि. १६.४३)

अत्र भोजवचनम्—"उपर्येव भवेन्नद्धो यथा पद्मस्य कर्णिका। पार्श्वतश्चाङ्कुरैर्दीर्घैः नाशा (नासा ?) चाप्यवसीदति ॥ श्लेष्मरक्तसमुत्थानं तत्ताल्वर्बुदसंज्ञितम्।" गयी

ताल्वर्बुदमसाध्यम्. मांसजार्बुदस्य संप्राप्तिः लक्षणं च—मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे प्रदुष्टं मांसमवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णं त्वक्सदृशवर्णम् अपाकम् अश्मोपमम् अप्रचाल्यं शोफं करोति, विशेषतश्च एतत् मांसपरायणस्य भवति। एतदसाध्यम् (सुनि. ११.१८)

अर्बुदसाध्यासाध्यता-वात—पित्त—कफ—मेदोजानि। चत्वारि अर्बुदानि साध्यानि। रक्तमांसजे द्वे

असाध्ये। (असंउ. ३४,) साध्येष्वपि यत् संप्रस्नुतं मर्मणि स्रोतस्सु वा जातं, यच्च अचाल्यं, पूर्वजातेऽर्बुदे जातं तदसाध्यम्। (सुनि. ११.१९,) अत्र चिकित्सासूत्रम्-'सर्वाण्यर्बुदानि छेद्यविषयाणि। (सुसू. २५.३,) अर्बुदमशेषं समुद्धरेत्। सशेषदोषमाशु पुनर्भवति। (सुचि. १८.४२) अर्बुदेऽग्निकर्म-चिकित्साऽपि क्रियते (सुसू. १२.१०); अर्बुदस्थानानि-अर्बुदानि क्वचिदेवानियतप्रदेशे, कपाल (असंउ. २७) तालु (असंउ. २७) नासा (सुउ. २२.१८) नेत्रवर्त्मादि (सुउ. ३.२४) नियतप्रदेशेष्वपि संभवन्ति।

अर्बुर–न., आह्लुल्यम् (रा. परि. ४.३३)

अर्मण–पु. न., मान०, द्रोणः, चतुर्गुणः कंसः (असंक. ८.)

चतुराढकं, चतुर्विंशत्यधिकसहस्रतोलम् (र. ११.८)

अर्मन्–न., नेत्ररोग०, नेत्रस्य शुक्लमण्डलगतो मांससंचयरूपो व्याधिः, तस्य प्रकाराः–प्रस्तार्यर्म, शुक्लार्म, क्षतजार्म, (लोहितार्म) अधिमांसार्म, स्नाय्वर्म इति पञ्च (सुउ. ४.३)

अर्वाचीन–वि., नातिदूरप्रविष्टम् (अहसू. २८.१९)

अर्शस्–न., रोग०, निरुक्तिः-"अरिवत् विशसन्तीत्यर्शांसि"। (असंनि. ७.)

गुदकीलस्वरूपमेतत् अर्शसां क्षेत्रमधिष्ठानं च सर्वेषां चार्शसां गुदस्यार्धपञ्चाङ्गुलावकाशे त्रिभागान्तरास्तिस्रो गुदवलयः क्षेत्रमिति, केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्ति अर्शसां तद्यथा–शिश्नमपत्यपथं गलतालुमुखनासिकाकर्णाक्षिवर्त्मानि त्वक् चेति। तदस्त्यधिमांसदेशतया, गुदवलिजानां तु अर्शांसीति संज्ञा तन्त्रेऽस्मिन् (चचि. १४.६) सर्वेषां चार्शसामधिष्ठानं मेदो मांसं त्वक् च। (चचि. १४.६) (असंनि. ७) अयं बहिर्मार्गजो व्याधिस्तथा अन्तर्मार्गजोऽपि। (चसू. ११.४९) तस्याधिष्ठानं मांसधरा नाम त्वक्। (सुशा. ४.४) संप्राप्तिः–यथोक्तैश्वयप्रकोपणैः प्रकुपिता दोषाः शोणितसहिता वा यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनीरनुप्रपद्य अधो गत्वा गुदमागम्य गुदवलीः प्रदूष्य तत्र मांसप्ररोहाञ्जनयन्ति (सुनि. २.४)
"दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन्।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः॥" (अहनि. ७.२)

संख्या–द्विविधान्यर्शांसि कानिचित् सहजानि, कानिचिज्जातस्योत्तरकालजानि; तत्र बीजं गुदवलिबीजोपतप्तमायतनमर्शसां सहजानाम्। तत्र द्विविधो बीजोपतप्तौ हेतुः–मातापित्रोरपचारः पूर्वकृतं च कर्म। तत्र सहजानि सह जातानि शरीरेण। (चचि. १४.५)

अथेतराणि षड्विधानि पृथग्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैः शोणितेन च। तत्र वातश्लेष्मोत्तराणि शुष्काणि, रक्तपित्तोत्तराण्यार्द्राणि। (असंनि. ७) 'षडर्शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजानि चेति।' (सुनि. २.३) पूर्वरूपाणि–
'विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता॥
ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तेराशङ्का चोदरस्य च।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये॥' (चचि. १४.२१)

सुश्रुते तु–अन्नेऽश्रद्धा, कृच्छ्रात्पक्तिः, परिदाहः, पिपासा, अक्ष्णोः श्वयथुः, अन्त्रकूजनं, गुदपरिकर्तनं, कासः, श्वासः बलहानिः
भ्रमस्तन्द्रा निद्रेन्द्रियदौर्बल्यं च। (सुनि. २.८) अश्मगर्भाभनाभित्वम्, बहुमूत्रत्वम्, आलस्यं गुल्मरोगाशङ्का च। (असंनि. ७)

सामान्यरूपम्–पूर्वरूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति (सुनि. २.९) सर्व एव अर्शसो भवति अतिकृशो विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविबद्धवातमूत्रपुरीषः; अश्मरीशर्करावान् अनियतविबद्धमुक्तामपक्वविभिन्नशुष्कवर्चाः अन्तरान्तराश्वेतपाण्डुहरितरक्तपीतारुणतनुसान्द्रपिच्छिलोपवेशी नाभिवंक्षणोद्देशप्रचुरपरिकर्तिकान्वितः सगुदशूलप्रवाहिकापरिहर्षप्रमोहः, अल्पशुक्रप्रजः, अल्पभुक्, सिरासन्ततगात्रः, क्रोधनो दुरुपचारः, कासश्वासतृष्णापीनसारोचकपाणिपादवदनाक्षिकूटश्वयथुक्षवथुवेपथुवमथुपरीतः, तैमिरिकः, शिरःशूली, क्षामभिन्नस्वरः, कर्णरोगी, सज्वरः, साङ्गमर्दः, सर्वपर्वास्थिशूलः, अन्तरान्तरा हृदयकुक्षिपार्श्वपृष्ठबस्तित्रिकग्रहोपतप्तः, प्रध्यानपरः परमालसश्च। (असंनि. ७), वातजार्शोलक्षणानि–परिशुष्कारुणविवर्णानि विषममध्यानि, कदम्बपुष्पतुण्डिकेरीनाडीमुकुलसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति अर्शांसि। तैरुपद्रुतः सशूलं संहतमुपवेश्यते, कटीपृष्ठपार्श्वमेढ्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य वेदना भवन्ति, गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि च अस्य तन्निमि-

त्तान्येव भवन्ति, कृष्णत्वङ्. नखनयनदशनवदन-मूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति। (सुनि. २.१०). तीक्ष्ण-स्फुटितमुखानि, सिद्धार्थबिम्बीखर्जूरफलप्रमाणानि वक्राणि शूलोदावर्तकराणि अर्शांसि भवन्ति। (असंनि. ७) पित्तजार्शोलक्षणानि-पित्तात् नीलाग्राणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि यकृत्प्रकाशानि शुकजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौकोवक्त्र-सदृशानि प्रक्लिन्नानि च भवन्ति अर्शांसि। तैरुपद्रुतः सदाहं सरुधिरमतिसार्यते, ज्वरदाहपिपा-सामूर्च्छाश्च अस्योपद्रवा भवन्ति, पीतत्वङ्नखनयन-दशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति (सुनि. २.११) किञ्च तानि रक्तपीत–कृष्णानि, मृदुशिथिलानि, स्पर्शासहानि, विस्रगन्धीनि दाहपाकवन्ति अरुचि-कराणि च (असंनि. ७)

श्लेष्मजार्शोलक्षणानि–श्लेष्मजानि श्वेतानि महामू-लानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि, न भिद्यन्ते न स्रवन्ति, कण्डूबहुलानि च भवन्त्यर्शांसि। तैरुपद्रुतः सश्लेष्माणमनल्पं मांसधावनप्रकाशमतिसार्यते, शोफशीतज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदन-मूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति (सुनि. २.१२)

गुरुस्तब्धश्लक्ष्णपिच्छिलानि सुप्रसुप्तानि स्पर्शक्षमाणि वंक्षणानाह–नाभिपरिकर्तिका–हृल्लास–प्रसेक-कास-श्वास–कृच्छ्रमूत्र–प्रमेहेन्द्रियोपलेपाग्निमार्दवक्लैब्या-मविकारप्रबलानि भवन्ति (असंनि. ७)

रक्तजार्शो-लक्षणानि–रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुम-काकणन्तिकाफलसदृशानि पित्तलक्षणानि च, यदा अवगाढपुरीषपीडितानि भवन्ति तदा अत्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति, तस्य चाति-प्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति।
(सुनि. २.१३)

सन्निपातजानि अर्शांसि सर्वदोषलक्षणयुक्तानि
(सुनि. २.१४)

सहजार्शोलक्षणानि–तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्तव्यम्। विशेषतश्चैतानि दुर्दर्शनानि परुषाणि पांसूनि दारुणानि अन्तर्मुखानि। तैरुपद्रुतः कृशः अल्पभुक् सिरासन्ततगात्रः, अल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः, क्रोधनः, अल्पाग्निप्राणः, परमालसश्च, तथा घ्राणनासाशिरोऽक्षिश्रवणरोगी सततम् अन्त्रकू-जाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते।
(सुनि. २.१०–१५)

अर्शसां परमः उपद्रवः उदावर्तः दुर्नाम्नामित्यु-दावर्तः परमोऽयमुपद्रवः।" (असंनि. ७)

अर्शोऽरिष्टानि–

"तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितम्।
शोफातीसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत्।"
(सुसू. ३३.१०)

साध्यासाध्यत्वम्–बाह्यवलिजातानि, अचिरोत्पति-तानि अर्शांसि सुखसाध्यानि, द्वितीयवलौ आश्रि-तानि द्वन्द्वजानि परिसंवत्सराणि कृच्छ्रसाध्यानि। त्रिदोषाणि सहजानि च अभ्यन्तरवलौ स्थितानि असाध्यानि। (चचि. १४.२६–३२)

अर्शसां चिकित्सासूत्रम्–

"यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये।
अन्नपानौषधद्रव्यं तत्सेव्यं नित्यमर्शसैः॥"
(चचि. १४.२४७)

चतुर्विधोऽर्शसां साधनोपायः। तद्यथा–भेषजं, क्षारोऽग्निः शस्त्रमिति। अचिरकालजातान्यल्पदोष-लिङ्गोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि। भेषजेषु कुटज-भल्लातकौ श्रेष्ठौ। मृदुप्रसृतावगाढान्युच्छ्रितानि क्षारेण। कर्कशस्थिरपृथुकठिनान्यग्निना तनुमू-लान्युच्छ्रितानि क्लेदवन्ति च शस्त्रेण। शस्त्रकर्म तु अभुक्तवतः कुर्वीत (सुचि. ६.१३–१९)
(सुसू. ५.१६

अपथ्यम्–

"वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानानि उत्कटुकासनम्।
यथास्वं दोषलं चान्नम् अर्शस्सु परिवर्जयेत्॥"
(सुचि. ६.२२)

अन्यानि अर्शांसि–

कर्णजम् अर्शः, कर्णरोग०, कर्णस्थानाश्रितम् संप्राप्तिः–प्रकुपिता दोषा ऊर्ध्वमागताः कर्णेऽर्शांसि जनयन्ति। लक्षणानि-कर्णबाधिर्यं, शूलं, पूति-कर्णता च (सुनि. २.१७)

घ्राणजम् अर्शः, नासागतरोग०, संप्राप्तिः–प्रकुपिता दोषा ऊर्ध्वमागता घ्राणयोः मांसशोणिते प्रदूष्य अर्शांसि जनयन्ति।

लक्षणानि-अतिमात्रप्रतिश्यायः, क्षवथुः, कृच्छ्रो-च्छ्वासता, पूतिनस्यं, सानुनासिकवाक्यत्वं, शिरो-दुःखं च भवति (सुनि. २.१७)

त्वक्स्थम् अर्शः–त्वग्गतरोग०, चर्मकीलपर्यायः व्यानो वायुः कफं गृहीत्वा त्वचो बहिः कीलो-पमं स्थिरखरमर्शः करोति (मा. सुनि. २.१८)

नाभिजम् अर्शः-नाभिरोग०, लक्षणम्-"गंडूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च" । (सुनि. २.१७)
नेत्रजम् अर्शः–नेत्ररोग०, प्रकुपिता दोषा ऊर्ध्वमागता मांसशोणिते प्रदूष्य नेत्रयोरर्शांसि जनयन्ति । लक्षणानि-वर्त्मावरोधः नेत्रवेदना, नेत्रस्रावः, दर्शननाशश्चापि (सुनि. २.१७)
मेढ्रजं योनिजं च अर्शः–प्रकुपितास्तु दोषाः मेढ्रमभिप्रपन्ना मांसशोणिते प्रदूष्य कण्डूं जनयन्ति । ततः कण्डूयनात् क्षतं समुपजायते । तस्मिंश्च क्षते दुष्टमांसजाः प्ररोहाः पिच्छिलरुधिरस्राविणो जायन्ते, कूर्चकिनोऽभ्यन्तरम् उपरिष्टाद्वा, ते तु शेफो विनाशयन्ति, उपघ्नन्ति च पुंस्त्वम् । योनिमभिप्रपन्नाः सुकुमारान् दुर्गन्धान् पिच्छिलरुधिरस्राविणः छत्राकारान् करीरान् जनयन्ति ते तु योनिमुपघ्नन्ति आर्तवं च । (सुनि. २.१७)
वक्त्रजम् अर्शः–
लक्षणानि–कण्ठौष्ठतालूनामन्यतमस्मिन् स्थाने उत्पन्नेष्वर्शस्सु गद्गदवाक्यता रसाज्ञानं, मुखरोगाश्च भवन्ति (सुनि. २.१७)

(अर्शः) कुठार–क., पु., सिद्धयोग० अर्शोघ्नश्चायम् (र. १५.९ र. १५.६९)

अर्शोग्रन्थि–पु. रोग० अर्शोऽनुग्रथितवर्चस्त्वम् (चचि. १५.१०२)
–घ्न–पु., वनस्पति०, कन्द०, सूरणः (ध. परि. ४.६) योग० शूलार्शोहरः (र. १५.३०)
वि., कषाय० अर्शोहरो महाकषायः; पञ्चाशन्महाकषायेष्वेकः (चसू. ४.८)
–घ्नवटक–पु., सिद्धयोग० अर्शोनाशनः अग्निदीप्तिकरश्च (र. १५.२५)
–भगन्दर–पु., रोग० भगन्दरभेदः (असंउ. ३३) तत्स्वरूपम्–कफपित्ते पूर्वोत्थमर्शः आश्रित्य कुप्यतः अर्शोमूले कण्डू–दाहादिमान् शोफो भवेत् सः पक्वभिन्नः सन् अर्शसः मूलं क्लेदयन् गतिभिरजस्रं स्रवति (असंउ. ३३)
–यन्त्र–न., नाडीयन्त्रम् (सुसू. ७.१३)
यन्त्राकृतिः–तत्र यन्त्रं लोहं, दान्तं, शार्ङ्गं वार्क्षं वा गोस्तनाकारं चतुरङ्गुलायतं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं पुंसां षडङ्गुलपरिणाहं नारीणां तलायतम् (सुचि. ६.११)
तत् त्रिविधम् (असंसू. ३४) द्विपार्श्वच्छिद्रं एकपार्श्वच्छिद्रं छिद्ररहितं च (इन्दु) छिद्रं त्र्यङ्गुलायतमङ्गुष्ठोदरविस्तारम् । यदङ्गुलमवशिष्टं तस्याधोऽर्धाङ्गुलमुपरि तथार्धाङ्गुलोच्छ्रितोद्वृत्तकर्णिकम् । द्विच्छिद्रं दर्शनार्थम् एकच्छिद्रं शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि, एकच्छिद्रेणैतेषामतिक्रमो न भवति तृतीयं छिद्ररहितं शम्याख्यं अर्शःपीडनार्थम् ॥ (असंसू. ३४)
–वर्त्मन्–न., नेत्ररोग० अयं नेत्रवर्त्मनि पिडकारूपो भवति । ताः पिडकाः ग्रीष्मकर्कटीबीजनिभाः मन्दवेदनाः सूक्ष्माः खराः भवन्ति (सुसू. ३.१३) तत्स्वरूपम्-अन्तर्वर्त्म रक्तेन स्तब्धं स्निग्धं रक्तं सदाहरुक् स्रावि अधिमांसं जायते, विच्छिन्नं च विवर्धते, (असंउ. १२); साध्यः अयं व्याधिः, (सुउ. १.४१); अस्य चिकित्सा शुष्कार्शोवत् कार्या (सुउ. १५.२९.)

अर्शस्–वि., अर्शोरोगयुक्तो (चसि. २.१८) अर्शोरोगी, (सुचि. ३२.१९)

अर्हत्–पु., बुद्धः (अहृसू. १८.१८.)

अर्हि–स्त्री., यन्त्र० यस्योपरि लोहादिकं संस्थाप्य घनेन संकुट्यते (र. ७.५); 'ऐरण' इति लोके ।

अल–न., खनिजधातुविष०, हरितालम् (चचि. १७.७८); वृश्चिकलाङ्गूलम् (सु. क. ३.५)
–गर्द–पु., सर्प० दर्वीकरः (सुक. ४.३४ [१])
–(गर्दा)–स्त्री., जलूका० सविषजलौकानामन्यतमा सा रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी च (सुसू. १३.११.)
–विष–न., विष० वृश्चिककण्टकविषम्, अल-आर-शब्देनात्र वृश्चिक-लाङ्गूलस्थितः ज्ञेयः, (सुक. ३.५)
–विषा–स्त्री., लूता० इयमुद्भिदा वायुरोगदा च भवति (असंउ. ४४); दंशलक्षणानि–दंशस्थाने पीतलोहितमण्डलाः पिटकाः सर्षपप्रमाणा भवन्ति तालुशोषज्वररुजाच्छर्दिदाहशिरःकम्पाः भवन्ति (असंउ. ४५)

अलक–न., हरितालम्, तालम् (र. २१.१३९)

अलका–स्त्री., नगर० यक्षनगरी (असंउ. ५)

अलकाधिपति–पु., कुबेरः (सुक. ७.६१)

अलक्त–न., वनस्पति०, कुसुम्भम् (ध. ६.११८)
–रस–पु.. अलक्तस्य रसः (चचि. १७.१३२)

अलक्तक–पु., न., भैषज्य० लाक्षा० (ध. ३.८२)
कर्पटः वस्त्रम् (सुसू. १२.९)
आर्द्रालक्तकः, आर्द्रकर्पटः

अलक्तकरस–क्षौद्रेण श्रेष्ठः रक्तवान्तिहरः (र. १४.२७)

अलक्ष्मी–स्त्री., तेजोहीनता, कान्तिहीनता, मालिन्यम् (चसू. ५.९५)

अलङ्करण–न., भूषाकरणम् (चनि. ७.७ [१])

अलजी–स्त्री., क्षुद्ररोग०, यवाकारा मांसाश्रिता घना अवक्त्रा कफवाताभ्यां जायमाना पिडका (असंउ. ३६)
'अन्धालजी' नाम्ना सुश्रुते 'अन्त्रालजी' नाम्ना माधवनिदानेऽस्या निर्देशः (सुनि. १३.६)
प्रमेहपिडका (चनि. ४.४८)
एषा स्फोटवती दारुणा ताम्रा सशूला परिस्रुताग्रा बहिर्मार्गाश्रिता पिटका रक्तोल्बणा साध्या अल्पमेदस्कप्रमेहपीडितेषु जायते
(सुनि. ६.१८, चचि. १२.८८)
(चसू. १७.१०६, चसू. ११.४९)
विना प्रमेहमपि एषा दुष्टमेदसो जायते (चसू. १७.१०४)
यथा बालानां तेषु एषा बहूपद्रवा आशुपाका विसर्पवती च भवति (काचि. द्विव्रणीय)
भेद्यपिडकेयम् (सुसू. २५.६)
शूकदोष० दुष्टशूकावचारणात् लिङ्गे जायमाना प्रमेहपिडकालजीलक्षणैर्युक्ता (सुनि. १४.७) 'प्रमेहदोषजा अधःकाये विशेषेण शूकदोषजा लिङ्गे' गयदासः ।
नेत्रसंधिगतरोग०, (सुउ. २.३)
ताम्रतादाहशूलतोदाश्रुसंकुलतादिपर्वणीलिङ्गैरुपेता इयं पिडका शुक्लकृष्णसंधौ भवति । (सुउ. २.८)
पर्वण्यलज्योः स्थानलक्षणयोरैक्येऽपि तनुत्वस्थूलताभ्यां भेदः, तन्वी पर्वणी स्थूला पुनरलजी, असाध्यश्च (सुउ. १.३९)
नेत्रवर्त्मगतरोग०, कनीनिके वर्त्मनोर्बहिर्भागे पक्वो रक्तपूयस्रावी ग्रन्थिरयम् स्रुतः सन् मुहुर्मुहुराध्मायते (अहउ. ८.२३) भेद्योऽयं रोगः (अहउ. ८.२७)

अलम्बुषा–स्त्री., वनस्पति०, लज्जालुकाभेदः (असंचि. १०)
महाश्रावणी, महामुण्डीका, (असंचि. १०)
'गोरखमुण्डी' इति लोके ।

अलर्क–पु., रोग० सारमेयदष्टस्य ज्वररोगः "अलर्कः कुक्कुरेषु" (असंउ. ४६.१)
उन्मत्तकुक्कुरः उन्मत्तशृगालतरक्षवृक्षव्याघ्रादयो वा, (सुक.७.६२) तल्लक्षणम्–शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञावहाः सिराः श्रिताः संज्ञां मुष्णन्तः तस्य धातूनामतिदारुणं क्षोभं कुर्वते । तेन स सारमेयो लालावान् अन्धो बधिरः नताननः स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धश्च सन् सर्वतोऽभिधावति ।
(असंउ. ४६) (सुक. ७.४३–४५)
वनस्पति०, अर्कः, (ध. ४.१६)
श्वेतार्कः, मन्दारः (चसि. १०.२३) राजार्कः (ध. ४.१६)

–**जुष्ट**–वि., उन्मत्तकुक्कुरादिना दष्टः (सुक. ७.६१)

–**विष**–रोग, उन्मत्तकुक्कुरदंष्ट्राविषम्, (सुक. ७.५८), लक्षणम्–एतेन हृद्रोगः शिरोरोगो ज्वरः स्तम्भतृष्णामूर्च्छाश्च भवन्ति । सुप्तः कृष्णमसृक् क्षरति (असंउ. ४६)
असाध्यलक्षणम्–यस्य कुक्कुरदष्टस्य विषं स्वयं कुप्येत्, स न जीवति । (सुक. ७.५८),
येन दष्टः तच्चेष्टारुतं कुर्वन्नादर्शसलिलादिषु तमेव चाकस्मात् पश्यन् विनश्यति । (असंउ. ४६)
उपद्रवः–अलर्कविषे भूतानुबन्धो भवति (सुक. ७.५९) चिकित्सा–दंशस्थाने उष्णसर्पिषा दाहः । अगदैश्च प्रदेहः । पुराणघृतपानं देयम् (असंउ. ४६)
भूतानुबन्धनाशार्थं दैवव्यपाश्रयचिकित्सा कार्या । (सुक. ७.५९)

अलवणा–स्त्री., ज्योतिष्मती (सुसू. ३८.१६)

अलस–वि., निश्चलः, गतिहीनः, (अहसू. ८.११)
पु., क्षुद्ररोग०, अस्मिन् दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् शोणितकफदोषाच्चाङ्गुल्यः व्रणकण्डूक्लेदान्वितान्तराः भवन्ति (सुनि. १३.३२ असंउ.३६)

अलसकः–अजीर्णजन्यरोग०, (अहसू. ८.१२)
लाघर–लाघरव–लाघरको ज्वरांगमर्दभ्रमसादतन्द्राक्षयान्वितो कुम्भकामलानामा पाण्डुरोगभेदः, (सुउ. ४४.६-१२)
हलीमकः, पाण्डुरोगभेदः, (असंनि. १३)
अलासः, जिह्वागतरोग०, (असंउ. २५)
मूषिक०, (सुक. ७.४), तद्दष्टलक्षणम्–दंशे रुजा ज्वरः ऊर्ध्ववायुर्ग्रीवास्तम्भश्च (सुक. ७.१८)

अलसक—वि., मन्दगतिः (चचि. २१.३८)
पु., अजीर्णरोग०, निरुक्तिः—
"प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः"
(असंसू. ११)

लक्षणम्—आमदुष्टिजन्यश्छर्द्यतीसाररहितोऽन्तर्मार्गजोऽयं व्याधिः । संप्राप्तिः—दुर्बलस्याल्पाग्नेर्बहुश्लेष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहुरूक्षशुष्कान्नसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विबद्धमार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वान्न बहिर्मुखीभवति, ततश्छर्द्यतीसारवर्ज्यान्यामप्रदोषलिङ्गान्यतिमात्राण्यभिदर्शयति । (चवि. २.११)
शूलादीन्युपजनयत्यतिमात्राणि (असंसू. ११)
कुक्षावानाहः प्रतमनं निरुद्धवायोरितस्ततो धावनमधोवातनिरोधः पुरीषाप्रवृत्तिस्तृष्णावरोध उद्गारावरोधोऽन्त्रकूजनमार्तस्येव दुःखशब्दश्चेत्येतानि लक्षणानि
(सुउ. ५६.७–८)

साध्यासाध्यता—नैकदोषोद्भवः कृच्छ्रसाध्यः
(सुउ. ५६.३ ड.)

बाल-अलसकलक्षणम्—'शिरो न धारयति यो भिद्यते जृम्भते मुहुः । स्तनं पिबति नात्यर्थं ग्रथितं छर्दयत्यपि ॥ विषादाध्मानारुचिभिर्विद्यादलसकं शिशोः ॥ (कासू. २५.२७–२८)
न., क्षुद्रकुष्ठरोग०, तच्च वातकफाधिकम्
(चचि. ७.२९)
कण्डूमद्भिः सरागैर्गण्डैः संयुक्तम् (चचि. ७.२३)

अलसल—न., निश्चलता (असंसू. ११)

अलसान्द्र—पु., शिम्बिधान्य० राजमाषः चवलः (हेमा)
'चवळी' इति लोके; गुणाः—कषायरसप्रभावान्नपुरीषभेदी न मूत्रलो नैव कफस्य कर्ता रसे पाके च मधुरः सन्तर्पणः स्तन्यकरो रुचिप्रदश्च
(सुसू. ४६.४५)

अलसीभूत—वि., स्त्यानो विष्टब्धः (चवि. २.१३)

अलाघव—न., रोगलक्षण० गौरवम्, लाघवस्याभावः
(चसू. १४.२०)

अलातवर्ण—अलातस्तप्ताङ्गारः तस्य वर्णो यस्मिंस्तत्
(चइ. ३.६)

अलाबु (बू)—स्त्री., न., वल्लीफलशाक०
(चसू. २७.११२)
दीर्घवर्तुलादिभेदादनेकविधा (सुसू. ४६.२.१५)
गुणाः—मधुराऽतिशीतला रूक्षा गुर्वी भिन्नविट्का च ।
न., पु., नाडीयन्त्रम् (सुसू. ७.१३)
यन्त्रार्थे अलाबु कटुकं प्रयोजयेत् (सुसू. १३.७)
अवगाढत्वचि स्थितसुप्तकफदुष्टशोणितनिर्हरणार्थम् इदं यन्त्रमुपयुज्यते (सुशा. ९.२५.२६)
(अहसू. २६. ५४ सुसू. १३.४)
यन्त्रस्वरूपम्—द्वादशाङ्गुलदीर्घोऽष्टादशांगुलपरिणाहस्त्रिचतुरङ्गुलवृत्तसमुच्छ्रितमुखः (असंसू. ३४)
कार्यपद्धतिः—परिवेष्टितप्रदीप्तकुशजपिचुगर्भश्च प्रयोज्यः । (असंसू. ३४)
सान्तर्दीपया मध्यदीपसहितया अलाब्वा शोणितावसेचनं कार्यम् । (सुसू. १३.८)
—शकल—न., तुम्बीफलकर्परिका, व्रणबन्धनद्रव्येष्वेकम् (सुसू. १८.१६)

अलाम्बु—स्त्री., क्षीरतुम्बी (रा. १.२३९)

अलास (अलस)—पु., जिह्वागतरोग०,
(सुनि. १६.३८)
अयं जिह्वायास्तलेऽधोभागे प्रगाढशोफः कफपित्तरक्ताजिह्वास्तम्भकर उन्नतः पक्वो मांसशातनो मत्स्यगन्धिर्भवेत् (अहउ. २१.३३)
त्रिदोषजोऽयमसाध्यः (सुनि. १६.३८ ड.)
चिकित्सासूत्रम्—नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणा देयाः सिरावेधनं च, न चात्र शस्त्रमवचारयेत् ।
(असंउ. २६)

अलि—पु., कीट०, वृश्चिकः (असंउ. ४२)
वनस्पति०, भृङ्गराजः (र. २९.४४)
स्त्री., वृश्चिकाली (र. २९.४४)
अमरवल्ली—(र. २१.३३)
—कुलसंकुल—पु., वनस्पति०, कुब्जकः
(रा.१०.२४८)
—दूर्वा—स्त्री., तृण०, मालादूर्वा० द्रष्टव्या 'दूर्वा'
(रा. ८.२३२)
—नीलकेश—वि., भृङ्गवर्णवन्नीलकेशः श्लेष्मप्रकृतिलिङ्गम्—(सुशा. ४.७३)
—पत्रिका—स्त्री., वनस्पति० (रापरि. ५.४०)
—पर्णी—स्त्री., वनस्पति०, वृश्चिकाली (रापरि. ९.७)
—मोहनी—स्त्री., वनस्पति०, केविका
(रापरि.१०.३३)
—स्कन्ध—पु., वनस्पति०, कुलित्थः (ध. ६.१०५)

अलिका—स्त्री., वनस्पति०, भृङ्गराजः (र. २.६८)

अलिङ्ग–वि., यस्य लिङ्गं न विद्यते सः (सुशा. १.९)
अलिञ्जर–पु., बहुजलधरपात्रम् (असंचि. ९.)
अलोचन–वि., निर्जालका (कुटिः) (चसू. १४.५२)
अलोड्य–वि., अक्षोभ्यम् (अक्षरम्) (चशा. ३.८)
अल्प–वि., यथोचितप्रमाणहीनम् (सुचि.३६.११)
–कायत्व–न., शरीरस्य अल्पप्रमाणत्वम् (सुसू. ४५.५६)
–क्षीरा–वि., अल्पं क्षीरं यस्याः सा (काश्यपसू. लेहाध्याय)
–दोषेन्धन–वि., अल्पं दोषस्वरूपमिन्धनं यस्य सः (सुउ. ३९.६५)
–निद्रता–स्त्री., रोगलक्षण० निद्राल्पत्वम् (अहसू. ११.७)
–पत्रिका–स्त्री., अपामार्गभेदः क्षुद्रापामार्गः (रा. ४.३९)
–प्राण–वि., कायवाङ्मानसीषु क्रियास्वल्पशक्तिः अल्पबलः (सुसू. १५.३३)
–प्राणता–स्त्री., लक्षण० मानसबलहानिः मांसापचयः क्रियास्वशक्तिः (चनि. १.३३)
–प्राणत्व–न., लक्षण० अल्पशक्तित्वम् (सुसू. १५.३३)
–बलत्व–न., लक्षण० उत्साहहानिः (सुसू. १५.३३)
–बस्तित्व–न., आयामे बस्तेरल्पत्वम् (सुनि. ३.११)
–मेदस्क–वि., लक्षण० क्षीणमेदस्कः (चचि. १६.६)
–रक्त–वि., लक्षण०, क्षीणरक्तः (चचि.१६.६)
–रेतस्–वि., लक्षण० अल्पशुक्रः क्षीणवीर्यः (सुचि. २६.४)
(परिव०) प्रकृत्यैव स्तोकरेताः (सुसू. १.८ [८])
–वह्नि–वि., लक्षण० अल्पाग्निः (अहसू. ८.१०)
–वेगता–स्त्री., लक्षण० मंदगतित्वम् यथा पक्वशोफे (अहसू. २९.५)
–शुक्रता–स्त्री., लक्षण० शुक्रहीनता (सुशा. ६.२४)
–सत्त्व–वि., लक्षण० अल्पमनोबलः (चचि. ९.५) (असंसू. २३)
–साधन–वि., अल्पभेषजः (चवि. ८.११८)
अल्पाभिष्यन्दिन्–वि., गुण० दोषधातुमलस्रोतसां मंदक्लेदप्राप्तिजनकम् (सुसू. ४५.५०)
अल्पायुस्–वि., अदीर्घायुः (सुसू. ३५.४)
लक्षणानि–पर्वाणि ह्रस्वानि मेहनं सुमहद् उरसि अनुलोमप्रतिलोमावर्त–मनायतं पृष्ठं श्रवणौ स्थानात् ऊर्ध्वौ नासिका उच्चा, हसतो जल्पतो च दन्तमांसप्रदर्शनं भ्रान्तवद्दर्शनं पञ्चविंशतिवर्षाणि जीवति (सुसू. ३५.४ ९–११)
अल्पक–पु., वनस्पति०, धन्वयासः (रा. ३.२५)
अल्पास्थि–न., परूषकम् (रा. ११.८४)
अल्पीयःखा–वि., लक्षण०, अल्पतरयोनिद्वारा, अल्पतरं खं योनिमुखं यस्याः सा (सुनि. १३.५०)
कन्या ह्यनार्तवाऽल्पीयःखा भवति, (मधुकोशः)
अल्लुका–स्त्री., वनस्पति०, धान्यकम् (ध. २.६३)
अवकर–पु., विष्किरपक्षि० (चसू. २७.४९)
अवकाशकर–वि., स्रोतोविकासी (चसू. २६.४३ (३)
अवकुश–पु., पर्णमृग०, गोलाङ्गूलः वानरः (सुसू. ४६.७६
जलजप्राणि० (काखिल. २४.५३)
अवकूलन–(परिव०)न., पाचनम्, अग्नावुष्णीकरणम् (सुउ. ४०.८२)
अवक्रान्ति–स्त्री., अवतरणम्, उत्पत्तिः संप्राप्तिः स्वरूपलाभः (सुशा. ३.१) (चशा. ३.१) (अहशा.) (१.१) (असंशा. २.१)
अवक्षिप्त–न., संधिमुक्तप्रकारः, सन्धिविश्लेषस्तीव्रा च रुक् (असंउ. ३२) (सुनि. १५.७)
अवक्षिप्त–त्व–न., तिर्यक्क्षिप्तत्वम् (सुसू. ३२.४)
अवक्षुत–न., छिक्का (चइ. १२.२६.)
अवक्षोदन–(परिव०) न., सुष्ठु चूर्णीकरणम् (सुचि. ४.२८)
अवगाढ–वि., अभ्यन्तराश्रयम् (सुशा. ८.२६) गम्भीरम् (सुचि. १. १३१.) अभ्यन्तरमूलम् (सुनि. १०.६)
–दोष–वि., रोगलक्षण० अभ्यन्तरपूयम् (सुसू. १७.१४)
–पद–अ., बहुप्रविष्टशस्त्रपदम् (असंउ. २८)
अवगाह –पु., चिरं जलावस्थानम् (चसू. ६.४७)
स्नानम् (चसू. १.११२)
द्रवपूर्णभाजने निमज्जनम् (सुउ. ३९.२७४)
द्रवस्वेदप्रकारः, अवगाहस्वेदः (असंसू. २६)
यथा क्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठावगाहः (चसू. १४.४५)
–स्वेद–पु., उपक्रम० अवगाहनेन स्वेदः (अहसू. १७.११)

अवगाहन–न., मज्जनम् (सुचि. २४.३३)
उपक्रम० तैलघृतपयःक्वाथपूरितद्रोण्यां शरीराव-यवस्य मज्जनम् (चचि. २८.१०९)
अवगुण्ठन–न., उपक्रम०, अक्ष्णश्चूर्णवस्त्रादिभिराच्छाद-नम् (असंउ. १९)
अवगुत्थ–न., शाक० वेगनामा, काकादनीत्यर्थः (सुसू. ४६.२२१)
अवघट्टन–न., ताडनम् (सुशा. ८.१९)
अवघातक–पु., आरग्वधः (चक. ८.३)
अवचारण–(परिव०) न., योजना, उपयोगः (सुचि. २९.१२)
अवचूर्णन–न., चूर्णस्य विकिरणम् (चचि. ७.१०४)
व्रणोपक्रमः (सुचि. १.८)
व्रणोपरि चूर्णप्रक्षेपः (सुचि. २१.३)
स च शोधनरोपणभेदेन द्विविधः (सुचि. १.७४) (सुसू. ३८.१९, २७–२८)
अवचेष्टित–न., कर्म० उत्थानचङ्क्रमणादि (सुउ. ३९.१६३)
अवच्छादन–न., लेपनमुद्वर्तनं वा (चचि. २३.१७४)
अवजृम्भण–न., रोगलक्षण०, आकुञ्चनं प्रसारणं वा (चशा. ८.२७)
गात्रप्रसारणम् (चक्रः) (परिव०) (चशा.८.३८)
अवट–पु., गर्तः (सुउ. २९.८)
अवटु–पु., शारीर०, ग्रीवायाः पश्चिमो भागः (सुउ. ६.२७)
कृकाटिकाभागसन्धौ गर्तः (सुचि.३ .३८)
पु., गर्तः (सुसू. ३५.१२)
अवडीन–न., पक्षिणोऽवक्षेपणम् (काइ. १९)
अवतत–वि., व्याप्तम् (सुउ. ५७.३)
अवतरण–न., प्रवेशः (सुचि. २४.९१)
अवतारगवेषिन्–वि., छिद्रान्वेषी (असंउ. ७)
अवदंश–पु., पानरुचिजननार्थं यद् व्यञ्जनं भक्ष्यते तत् (चचि. २४.१८)
–क्षम–वि., रुचिजनने समर्थः (चसू. २७.१४५)
शिग्रुः पु., (ध. ४.३९)
अवदरण–न., रोगलक्षण०, विदरणम् (सुनि. ६.१३)
अवदात–पु., गौरः (चशा. ८.९)
–वर्ण–वि. गौरवर्णः, पीतवर्णः (चशा. ८.१५)
अवदानवचन–न., प्रशस्तवचनम् (कासू. २८.५)
अवद्य–वि., निन्द्यम् (असंनि. ६)
अवधूनन–न., उत्क्षिप्य चालनम् (सुचि. ३६.१३)

अवनतशिरस्क–वि., अवनतं शिरो यस्मिँस्तत् (चशा. ८.२४)
अवनद्ध–वि., वेष्टितम् (चचि. १.७५)
अवनाम–पु., अवनमनम् (असंशा. ८)
अवनामित–वि., अधोगतम् (सुचि. ३.१६)
अवनिप्रदेश–पु., भूमिप्रदेशः (सुचि. ४.२९)
अवनी–स्त्री., वनस्पति०, त्रायमाणा (रा. ५.३७९)
अवनुन्नत्व–न., प्रेरितत्वम् (चनि. १.२१)
अवन्ति–स्त्री., मालवप्रदेशः, मालवाः (अहसू. ५.११)
–सोम– न., काञ्जिकम् (चचि. १९.२६)
अवन्ध्य–वि., सफलम् (अहशा. १.२८)
अवन्ध्या–स्त्री., कर्कोटकी (ध. १.१८७)
अवपतित–वि., (परिव०) ग्राम्यम् (चवि. ८.३)
अवपाटन–न., शस्त्रकर्म० (र. २५.१२)
विदारणम् (सुनि. १३.५०)
अवपाटिका–स्त्री., क्षुद्ररोग० मेढ्रचर्मावपाटनजन्यविकारः लक्षणम्–यदा नरोऽल्पीयःखां कन्यां स्त्रियं वा हर्षाद्बलाद्वा गच्छेत् हस्ताभिघाताद्वा बलेन चर्मोद्वर्त-यति तदाऽस्य मेढ्रचर्मावपाट्यते । इयमेवावपाटिका (सुनि., १३.५०–५२)
अवपाटित–वि., एकदेशोत्पाटितम् (चनि. १.२१)
अवपीड–पु., उपक्रम० (चसू. २४.४६)
अवपीड्य दीयत इति (सुउ. २३.४)
नासया प्रणीयमानः कल्कोऽवपीडसंज्ञः (असंसू. २९)
स द्विविधः–शोधनस्स्तम्भनश्च 'स्यादवपीडो द्विधा मतः' शिरोविरेचनार्थं शोधनप्रकारः (चसि. ९.९०)
घ्राणप्रवृत्ते रुधिरे स्तम्भनः (चचि. ४.९७)
उन्मादे उपक्रम० (चनि.७.८)
कृमिदन्तरोगे हितकरः श्लेष्माभिष्यन्देऽपि उपयुक्तः (सुउ. ११.३)
संज्ञाप्रबोधनार्थं विविधरोगेषूपयोगः–
" विषाभिघातसंन्यासमूर्च्छामोहापतन्त्रके ।
मदापस्मारकामार्तिचिन्ताक्रोधभयादिषु ॥
मानसेषु च रोगेषु मूढव्याकुलचेतसाम् ।
संज्ञाप्रबोधहेत्वर्थमवपीडं प्रयोजयेत् " ॥
(सुचि. (ड. विदेह.) ४०.४४, ४५)
अपतानकविकारे सद्यःसंज्ञाप्रबोधनार्थं तीक्ष्णोऽव-पीडः (नस्यं) दीयते (सुचि. ५.५.१८)
स च तीक्ष्णैः शुण्ठ्यादिभिः कल्कक्वाथरसादिभिः

कृतोऽवतिष्ठते यस्याष्टौ बिन्दव उत्तमा मात्रा, षण्मध्यमा, चत्वारः कनिष्ठा (अहसू. २०.७)

अवपीडक—न., स्नेहयोजना (चसू. ७.७)
तस्य योजनाद्वयं यथा—'मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम्। जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम्'। (अहसू. ४.६, ७)

अवबद्ध—वि., विशेषेणाऽसक्तम् (सुसू. २७.३) शल्यप्रकारः—

अवबद्धदोष—वि., अतिबद्धदोषम् (८.१२७)

अव (प) बाहुक—पु., वातरोग, सम्प्राप्तिर्लक्षणं च—अंसदेशस्थितो वायुरंसबन्धनं सिराश्चाकुञ्च्यावबाहुकं जनयेत् (सुनि. १.८२)
अस्यैकः प्रकारः कफवातनिमित्तजः (मधुकोशः)
अन्यो धातुक्षयनिमित्तजवातकोपजनितः (सुचि. ५.२३)
चिकित्सासूत्रम्—धातुक्षयनिमित्तजे सिराव्यधो निषिद्धः (सुचि. ५.२३)
अत्र बृंहणं नस्यं हितम् (अहसू. २०.४)

अवभञ्जन—न., वेदना० संचूर्णनवद् वेदना (सुसू. २२.११)

अवभासिनी—स्त्री., शरीर० सप्तत्वक्षु प्रथमा, सर्ववर्णान् अवभासयति, पञ्चविधां छायां च प्रकाशयति व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना (सुशा. ४.४)
चरके 'उदकधरा' अष्टांगसंग्रहे 'भासिनी' नाम्ना निर्दिष्टा (चशा. ७.४) (असंशा. ५)

अवमन्थ-क—पु., शूकदोषनिमित्तरोग० (सुनि. १४.८)
ग्रथितशोफवान् गुह्यस्थानगतः कफवातासृग्भिर्जायते (सुनि. १४.८)
संप्राप्तिर्लक्षणं च—गुह्यस्थाने बहवो दीर्घा मध्यतो दीर्यमाणा वेदनारोमहर्षवत्यः पिटिका भवन्ति (असंउ. ३८)
'अधिमन्थ' इति माधवे, मेढ्ररोगोऽयम् (सुसू. २५.६)
कर्णव्यधे उपद्रव०, कर्णपाल्या असम्यग्व्यधेन जायमान उपद्रवः, कण्डूकरोऽयम् (सुसू. १६.२६ [७])

अवमन्थन—न., (परिव०) रक्तस्रावणोपक्रम०, उत्कृत्य चालनम्, आरया चर्मकारशस्त्रेणावमथ्य रक्तं स्रावयेदित्यर्थः (सुचि. ३.२३)

अवमर्शन—न., घर्षणम्; स्पर्शनम् (सुक. ८.३९)

अवमानित—वि., उपेक्षितम् (सुशा. २.५१)

अवमार्जन—न., मार्जनम्, यथा विषस्य प्रतिलोमेन मार्जनं मन्त्रैरेव कार्यमिति (चचि. ३३:६१)

अवमूत्रित—न., मूत्रविषैर्जन्तुभिर्मूत्रितम् (चसू. २६.४३ [२])

अवम्य—वि., वमनायोग्यः (चसि. २,८)

अवयव—पु., शरीरस्य अङ्गम् (सुसू. १४.३) तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति (सुसू. ३५.१२) (चवि. ८.११७; चसू. २७.३३४)
परमाणुरूपाऽवयवांशाः (चशा. ७.१७)
घटकात्मकद्रव्यम्। (चवि. १.१०)
—प्रभाव—पु., अवयवात्मकद्रव्यस्य गुणविशेषः (चवि. १.१०)
—सदन—न., रोगलक्षण० गात्रसादः (असंसू. २०)
—समुत्थ—वि., एकदेशोत्थितः (सुचि., २३.३)

अवयवावसाद—पु., रोगलक्षण० अवयवस्य स्वकर्मण्यसामर्थ्यम् (सुसू. २५.३६–३७)

अवर—वि., कनिष्ठम् (चसि., १.१२)
निकृष्टम् (असंसू. १०)
—काल—पु., हीनकालः अयोगकालः (चचि. १९.५)
—सत्त्व—वि., हीनसत्त्व (चवि. ८.११९.)

अवरान्न—न., वैदलाऽन्नं माषादि (सुसू. ४६.४९)

अवरुद्ध—वि., संग्रहीतम् (सुसू. २२.८)

अवरोध—पु., संग्रहः (सुसू. २४.४) समावेशः (सुसू. ४.६) अन्तर्भावः, संकलनम् (चचि. १३.३८)
स्कन्धदेशः (सुसू. २९.१०)
—रत—वि., परिजनावृतः अन्तःपुरस्थो वा (सुशा. १०.५०)

अवरोधन—न., निग्रहः, नियमनम् (चनि. ७.८)

अवरोहिन्—पु., वनस्पति० वटः (रा. ११.११३)

अवलम्बक—पु., कफदोष०, अवलम्बनादवलम्बकः कफः (असंसू २०)

अवलम्बन—न., अवलम्बककफस्य स्थैर्यबलदानधारणादि कर्म (अहसू. १२.१६)

अवलम्बिन्—वि., लम्बनशीलः (सुनि. १६.६२)

अवलिका—स्त्री., वनस्पति०, धान्यकम् (रा. ६.९७)

अवलेखन—न., शस्त्रकर्म० घर्षणेनोन्नतभागस्य निम्नताकरणम् (सुचि.९.१०)
कङ्कतिकादिना केशप्रसाधनम् (सुक. १.२५)

अवलेपन–न., लेपनम् (सुचि. ४.३०)
अवलेहिका–स्त्री., लेह्यमौषधम् (सुसू. ४६.४१२)
अवल्गुज–पु., वनस्पति०, बाकुची (चसू. २७.३३) (ध. १.१६५)
(अवल्गुजा) स्त्री., अवल्गुजः (चसू. २७.३३) (ध. १. १६५)
–फल–न., बाकुचीबीजम्, एतत्कफवातप्रणुत् (सुसू. ४२.११) (असंसू. १२.९१)
–रसायन–न., बाकुचीरसायनम् (सुचि. २८.३)
अवशातन–न., मांसस्य शटितत्वाद्गलनम् (सुक. ४.३७)
अवश्यकार्य–वि., अवश्यं करणीयम् (मूत्रोत्सर्गादिकम्) (अहसू. ३.९)
अवश्यंभाविन्–वि., यन्निश्चयेन भवति (असंनि. १.४)
अवश्याय–पु., हिमम् (चसि. ९.७४) मेवं विना सूक्ष्मजलनिपातः (सुउ. ६४.११)
अवष्टब्ध–वि., कृतावष्टम्भः धारितः (असंनि. ५)
अवष्टम्भ–पु., धारणम्, देहधारणशक्तिः (अहसू. ११.५) धैर्यम् (चशा. ५.१२)
–कर–वि., आधारदायकम्, अवलम्बनप्रदम् (चसू. २४.७८०)
अवष्टम्भन–वि., बलप्रदम् (चसू. ५.१०२)
अवसन्न–वि., अवसादहेतोः अन्तःप्रविष्टम् (सुउ. १९.६)
–वर्त्मन्–वि., अवसन्नानि प्रान्तभूतानि वर्त्मानि यस्य सः (चचि. २५.२४)
अवसर्पण–न., ह्रासः (काशा. पृ. ४४)
अवसर्पिणी– स्त्री., अशुभः कालः, अवनतिकालः (काशा. पृ. ४४)
अवसाद–पु., चित्तदेहयोर्ग्लानिः (सुसू.१५.१३)
अवसादक–पु., ग्लानिः मनोऽवसादः (चसू. १६.१४)
अवसादन–न., रोगलक्षण० अप्रवृत्तिः वैकल्यं, ग्लानिः (सुसू. ३२.३, सुचि. ३७.९१)
व्रणोपक्रमः, उन्नतव्रणस्य उत्सन्नमांसस्य वा निम्नत्वकरणम् (सुचि. १.८., चचि. २५.४२)
–गण–पु., अवसादनार्थे प्रयुक्तानां द्रव्याणां वर्गः (सुउ. १२.१५)

कासीसं सैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला ।
कुक्कुटाण्डकपालानि सुमनोमुकुलानि च ।
फले शैरीषकारञ्जे धातुचूर्णानि यानि च ।
व्रणेषूत्सन्नमांसेषु प्रशस्तान्यवसादने ।
(सुसू. ३७. ३१)

अवसादनी–स्त्री., वनस्पति०, शिंशपा (ध. ५.१२१)

अवसादिन्–वि., भूमौ पतितं लीनं भवति (चचि. १९.५)
अवसान–न., विनाशः (चवि. ३.३८)
अवसेक–पु., परिषेकः (सुउ. ४७.३६)
क्षरणम् (सुचि. ३६.७)
अवसेचन–न., विस्रावणम् (असंसू. ३६०)
व्रणोपक्रमवर्गः, अवसेचनशब्दोऽत्र वमनविरेकशोणितविस्रावणाद्यन्तर्बहिःप्रमार्जने वर्तते, न तु केवल एव विस्रावणे (सुसू. १७.१७)
अवस्तीर्ण–वि., आच्छादितम् (सुउ. ५०.९)
अवस्था–स्त्री., कालविभागः दशा (चवि. ८.१३२) (सुसू. ३५.३०) (सुउ. ४७.११)
अवस्थान–न., स्थैर्यम् स्थिरमतित्वम् (चवि. ४.१०) (परिव०) अन्तर्भावः (सुचि. २.९७.)
अवस्थान्तरबाहुल्य–न., अवस्थाविशेषाणां प्राचुर्यम् (सुसू. २०.१०)
अवस्थित–वि., अल्पस्थानाश्रितम् (सुचि. ४.११)
–सत्त्व–वि., स्थिरसत्त्वम् (चवि. ८.१२४)
अवस्रंसमान–वि., अधःपतमानः (सुनि. ८.३)
अवस्रस्तत्व– न., स्थानादधःप्रलम्बनम् (सुसू. ३२.४)
अवाक्पुष्पी–स्त्री., वनस्पति०, शतपुष्पा (ध. २.१)
मिश्रेया (रा. ४.५)
अपामार्गः (चचि. ७.११४)
अधःपुष्पी (चचि. २९.६२)
अवाक्शिरस्–वि., नतमस्तकः (चवि. ८.१३)
निम्नशिराः (चशा. ६.२४)
अवाक्शिरसीय–पु., अध्याय० (चइ. ८.१)
अवाङ्मुख–वि., अधोमुखः (सुचि. ८.२७)
अवाप्ति–(परिव०) स्त्री., प्राप्तिः (सुचि. ३४.४) (चवि. ८,९०)
अवारणीय–वि., न विद्यते वारणं येषां तानधिकृत्य कृतः (सुसू. ३३.१)
अवार्यता–स्त्री., असाध्यता (सुसू. ३३.३)
अवार्यवीर्य–वि., अप्रतिहतवीर्यः (सुक. ५.६३)
अवालुक–पु., वनस्पति०, पानीयालुः (रापरि. ७.३१)
अवि–स्त्री., पशु०, उरभ्रः मेषः अविदुग्धम्–मधुरं, स्निग्धं, गुरु पित्तकफावहं–केवलवातेषु पथ्यम्, वातकासे हितम् (सुसू. ४५.५४–५५) हिक्का–श्वासकरमुष्णम् (चसू. २७. २२३)
'श्लेष्मपित्तजननानां श्रेष्ठम्' (चसू. २५.४०)
'क्षीराणामहिततमम्' (चसू. २५.३९)

आविकं दधि – मधुरं मधुरपाकमत्यभिष्यंदि दोषलं कफवातप्रकोपकम् दुर्नामकोपनम् (सुसू. ४५.७१–७२)

तद्घृतम् – लघुपाकं न च पित्तलम् कफवातघ्नं योनिरोगशोषकंपेषु हितम् (सुसू. ४५.१०१)

अहृद्यानाम् अग्र्यम् (असंसू. १३)

अविमूत्रम्–तिक्तकटुकं, सक्षारमुष्णं वातघ्नं कास-श्वासप्लीहोदरशोषवर्चोग्रहेषु हितम्

(सुसू. ४५.२२४) आघ्राणेन हिक्काघ्नम् (सुउ. ५०.२२) अविमांसम् – मधुरं शीतं गुरु बृंहणम् (चसू. २७.६२) अतिशीतं, स्निग्धं, त्रिदोषकरम-भिष्यंदि (अहसू. ६,६४) औरभ्रं मधुरं शीतं गुरु विष्टम्भि बृंहणम् । आविकं मधुरं मांसं किंचिद्गुरु बलप्रदम् ॥ (रा. १७.४०८)

–प्रिय–पु., वनस्पति०, श्यामाकः (रा. १६.१४०)

–प्रिया–स्त्री., वनस्पति०, श्वेता (रा. ५.४६)

अविकल्पक–वि., न शरीरस्य कृत्रिमतापादिगुणेन भेदकः तथौषधस्य च न प्रमाणोत्कर्षापकर्षभेदकारकः (चवि. ८.१२८)

अविकारिन्–वि., गुणव्यापत्तौ अपि अल्पविकारं निर्वि-कारं वा (सुसू. ३४.२३)

अविक्लवकर–वि., अग्लानिकरम्, अहर्षकरं च (सुसू. ३५.३७)

अविक्लिति– स्त्री., केवलप्रयोगः (चवि. ८.१३६)

अविघात–पु., विघातकराभिघातादिविरहः (चशा, ६.१२)

अविचेष्टन–न., लक्षण०, निष्क्रियत्वम् (चचि. १८.१७)

अविदग्ध–वि., असंयुक्त (सुउ. ६३.४)

अविधेय–वि., आज्ञापितोऽपि यः यथानिर्देशं कर्म न करोति (चसि. २.६ असंसू. २.२०)

अविपाक–पु., लक्षण०, अजीर्णम् (चसू. १६.१३)

अविपाकता–स्त्री., लक्षण०, अजीर्णावस्था (सुसू. ४५.१५)

अविभाग–पु., अपृथक्त्वम् (सुशा. ९.३)

अविभ्रम–वि., अग्लानिकरः (चवि. ८.९४)

अविमुक्त–पु., वनस्पति०, अतिमुक्तकः (ध. ५.१५३)

अविवर्ण–वि., ईषद्विविधवर्णम्

यत् वस्त्रादिलग्नं सत् प्रक्षाल्यमानमपि न विवर्णतां याति तत् (सुसू. १४.२२)

ईषद्विवर्णः (सुनि. ११.६)

अविशिष्टवर्णम् (सुउ. २२.१६)

अविशारद–पु., अदृष्टसमः (चवि. ८.२१)

अविशुद्ध–वि., वमनविरेचनाभ्यामविशुद्धदेहः (सुनि. ३७.९३)

अविशेष–पु., ज्ञाज्ञयोः प्रकृतिविकारयोः प्रवृत्ति-निवृत्त्योश्च सामान्यदर्शनम् (चशा. ५.१०)

–ग्राहिन्–वि., ज्ञाज्ञद्वन्द्वेषु सामान्यदर्शी (चशा. ५.१०)

अविशोषित–वि., अलंघितम्, असम्यग् लंघितम् (का. विशेषकल्प० पृ. २१९)

अविषादकर–वि., शरीरमनसोरग्लानिकरम् (चवि. ८.९४)

अविसरण–न., अप्रसरणम् (सुनि. १०.१६)

अविसर्गिन्–वि., अविसर्जनशीलः (सुउ. ३९.६९)

अवीनस–पु., नासागतरोग०, तस्य लक्षणानि–घुर्घुर-श्वासः, पीनसाधिकवेदना, अवेरिव नासिका प्रक्लिन्ना सती अविच्छिन्नं पिच्छिलं शीतं पक्वं घनं सिंघाणकं स्रवति, अष्टांगहृदयेऽयं रोगः 'अपीनस' नाम्ना निर्दिष्टः (असंउ. २३)

अवृत्ति–वि., न विद्यते वृत्तिर्जीविका यस्य (अहसू. २.२२)

अवेक्षण–न., अवेक्षा, परीक्षणम् (चचि. ३०.२९६)

अवेक्ष्यावेक्ष्यकारिन्–वि., समीक्ष्यकारी (चवि. ८.१३)

अव्यक्त–वि., न व्यक्तम्, अदृश्यमूर्तिकम्, सूक्ष्मम् (सुनि. १.७)

न., प्रकृतिः मूलप्रकृतिः सांख्ये (सुशा. १.३)

–विग्रह–वि., विद्यमानाविद्यमानांगप्रत्यंगः अंगानां च बीजरूपतया स्थितत्वेन सत्त्वम् अव्यक्तभावाच्चासत्त्वम् (चशा. ४.९)

अव्यथा–स्त्री., वनस्पति० कदली, गुडूची, हरीतकी वा (चसू. ४.१८ (चक्र०)

अव्यध्य–वि., वेधनायोग्या (सुशा. ७.२२)

अव्यय–वि., निर्विकारः (सुशा. ३.४)

पु., आत्मा (चशा. ४.८)

अव्यवसाय–पु., अनिश्चयः, संशयः (चसू. २५.४०)

अव्यवस्था–स्त्री., अनियमः (असंनि. २.२२)

अव्यवस्थितमति–वि., अनवस्थितबुद्धिनिश्चयः (सुशा., ४.६६)

अव्यापक–वि., अव्याप्तिदोषग्रस्तम् (चवि. ८.६७)

अव्यापत्ति–स्त्री., रोगराहित्यम्, आरोग्यम् (चवि. ८.८९)

अव्यापन्न–वि., प्रकृतिस्थम्, अविकृतम् (सुसू. २१.३)
–ऋतुकृत–वि., कालस्वभावकृतः, पित्तादिचयकृतः (सुसू. २४.७)

अव्याहत-गति–वि., अपरित्यक्तस्वमार्गः, अनवरुद्धमार्गः (चचि. २८.४)

अशक्य–वि., असाध्यम् (चचि. १७.१४९)
–प्रातिलोम्यत्व–न., यस्य प्रातिलोम्यं नाम अनुलोम-वैपरीत्येन नयनम् अशक्यं, तत् अशक्यप्रातिलोम्यं, तस्य भावः, यथा उभयमार्गगे रक्तपित्ते वमनम् अपथ्यम् ऊर्ध्वप्रवृत्तत्वात्, विरेचनमपथ्यम् अधः-प्रवृत्तत्वात् (असंनि. ३)

अशन–पु., वनस्पति०, बीजकः (सुउ. ४५. ३४)
न., भोजनम्, अन्नम् (सुचि. ३७.५५)
अयुक्ताशनप्रकाराः—समशनं, विषमाशनम्, अध्य-शनं, विरुद्धाशनं विरुद्धवीर्याशनं वा, अमात्राशनं, अजीर्णाशनम्, अत्यशनं, प्रमिताशनं, प्रसृताशनम्, अतिरूक्षाशनमित्येवमादयः। एते प्रकारा आमयो-त्पत्तौ मूलहेतुभूताः सन्ति, केचित्तु घोरव्याधिजनका मृत्युकारका वा भवन्ति (चचि. १५.२३५; चसू. २५.४०; चसू. २६.१०३; सुसू. ४६.५०८; सुसू. २०.१९; काखि. ५.६०–६२) अपथ्यकराणामेतेषा-मशनानां विवरणं तत्तत्स्थाने द्रष्टव्यम्।
–प्रविचार–पु., स्वस्थावस्थानां वयःप्रकृतिसात्म्या-सात्म्यरोगादीनवेक्ष्य कृताः शीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रव-शुष्कैककालिका द्विकालिकौषधयुक्तमात्राहीनदोष-प्रशमनवृत्त्यर्था द्वादशविधा अशन–प्रविभागाः (सुउ. ६४.५६)

अशनायित–वि., बुभुक्षितः (सुचि. २९.१२)

अशनि–पु., मुशलवदधःपतनशीलो मारणात्मकः पदार्थ-विशेषः (सुसू. २४.७)
वज्रम् (सुक. ४.३६)
खनिजद्रव्य०, हीरकम् (ध. ६.५५)

अशब्द–पु., शब्दाभावः (चइ. ४.१९)
–श्रवण–न., लक्षण० शब्दाभावेऽपि शब्दश्रवणम् (चचि. ८.६)
रोग० अशीतिवातविकारेषु एकः (चसू. २०.११)
–श्रुति–स्त्री., लक्षण० अशब्दश्रवणम् (असंसू. २०)

अशस्त–वि., अमंगलम् अप्रशस्तम् (असंसू. ३)
–स्वप्नदर्शन–न., अप्रशस्तानाममङ्गलानां वा स्वप्नानां दर्शनम् (चसू. १६.१५)

अशस्त्रकृत्य–वि., शस्त्रकर्मण्ययोग्या (सुशा. ७.२२)

अशाखा–स्त्री., वनस्पति०, शूली (रापरि. ८.६८)

अशित–न., (चसू. २८.३) चतुर्विधान्नस्यैकः प्रकारः (सुशा. ४.१९) भक्तादि (सुसू. ४६.४९४)
भोज्यम् अद्यम् इत्यस्य पर्यायौ (सुसू. १४.३)
पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् (सुसू. ४६.४९४)
वि. कृतभोजनः (सुसू. ४६.४८२)
–जफल–पु., वनस्पति०, मधुनारिकेरः (रा. ११.११०)

अशिर–न., खनिजद्रव्य०, हीरकम् (ध. ६.५६)

अशुक्लचंदन–न., रक्तचंदनम् (सुउ. ५०.१७)

अशुचिदर्शन–न., अमेध्यवस्तुदर्शनम्, बीभत्सादिदर्श-नम् (सुउ. ५७.६)

अशुद्ध–वि., अकृतस्नेहस्वेदवमनविरेचनः (सुचि. ३७.४३)
कलुषितम् (सुचि. २४.११७)

अशुभोदय–वि., मरणकारणम् (चइ. ४.६)

अशोक–पु., वृक्ष० लोहितकुसुमः (सुसू. ३८.१४ (ड)
अयं वसंते पुष्पितो भवति (सुसू. ६.२७.२९)
अस्य त्वक्पुष्पबीजपल्लवादयो भैषज्यार्थमुपयुज्यन्ते। पुष्पमंजनार्थमुपयुज्यते (सुउ. १७.८) बीजं कास-शमनार्थमुपदिष्टम् (काचि.) वेदनास्थापनगणे एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१८)
अशोकगुणाः—मधुरः (रा), तिक्तः कषायश्च (भाप्र.), शीतो, हृद्यः सन्धानीयः, कृमिहारकः (रा.)ग्राही, वर्ण्यः (भाप्र.), पित्तघ्नः, अर्शः कृम्या-पचिव्रणदाहश्रमगुल्मशूलोदराध्माननाशनः (रा.) तृषाशोषविषास्रजित् (भाप्र.) (ध.५.१५९)
–रोहिणी–स्त्री., वनस्पति०, कटुका. संज्ञास्थापन-गणे. (चसू. ४.१८; चक. १.२३)
अशोकसदृशपत्रा लता (चक. १.२३)

अशोचा–स्त्री., वनस्पति० व्रीहिः (रा. १६.१००)

अशौण्ड–पु,, अमद्यपः, शुण्डा मद्यशाला, तत्प्रचारी शौण्डः, न शौण्डः अशौण्डः, मद्य-निवृत्तः इति (चवि. ८.१३)

अश्मन्–पु., पाषाणः (असंउ. १ पृ. १)
खनिजद्रव्य०, मनःशिला (र. ३०.५६)
स्वर्णमाक्षिकम् (र. ३०.५६)
रोग०, अश्मरी (असंसू. ५.२३)
अनुयन्त्र०, (अहसू. २५.३९)
सुश्रुतेऽष्ठीलाश्मनाम्ना एतदनुयन्त्रं पठितम् (सुसू. ७.१५)

(अश्म)–कदली–स्त्री., वनस्पति०, काष्ठकदली (रा. ११.११०)

–केतु स्त्री., क्षुद्रपाषाणभेदा (रा. ५.२१५)

–गर्दभ–पु., रोग०, पाषाणगर्दभः (र. २५.२)

–गर्भ वि., अश्मा गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य तत् मणिविशेषः, मरकतम् (असंसू. २१.४)

–गर्भज न., मणिविशेषः (ध. ६.४९)

–घनस्वेद पु., त्रयोदशस्वेदेष्वेकः (चसू. १४.३९) घनाश्मस्वेदः, अस्य पर्यायः (असंसू. २६) स्वेदनविधिः–पुरुषायाममात्रमधिकं वा घनं समं च शिलातलं वातहरदारुदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाऽग्निमपोह्योष्णोदकेन प्रोक्ष्य तं कौषेयाविकसंस्तरं कृत्वा तस्मिन् स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः कौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः स्वापं कुर्यात् । (चसू. १४.४७.५०)

–घ्न–पु, वनस्पति०, पाषाणभेदः (ध. १.१५७)

–ज–न., खनिजद्रव्य०, शिलाजतु (ध. ३.१६५) मुंडलोहम्, लोह० (रा. १३.२९)

–जतु–न., शिलाजतु (चचि. १६.८१)

–जतुक–न., खनिजद्रव्य०, शिलाजतु. (रा. १३.२२९)

–ज-जतु–(परिव.) न., शिलाजतु (सुउ. ४१.५७)

–जित्–वनस्पति०, पाषाणभेदः (ध. १.१५७)

–भिद्–पु., वनस्पति०, पाषाणभेदः, (चचि. २६.४६)

–भेद–पु., वनस्पति०, पाषाणभेदः (सुउ. ५८.४७)

–भेदक–पु., वनस्पति०, (चसू. २३.१५) (ध. १.१५७)

–मलचूडा–स्त्री., वनस्पति०, गुंजा (रा. ३.४७)

–लाक्षा–स्त्री., खनिजद्रव्य०, शिलाजतु (रा. १३.२२९)

–सार–पु., शिलाजतु (सुउ. ५९.२४.२५) पु., न., लौहम् (र. ५.१)

–स्वेद–पु., अश्मघनस्वेद०, (चचि. ३.४८.४९)

अश्मक–पु., जानपद०, अवन्तिजनपदस्य दक्षिणपश्चिमस्यां दिशि स्थितो गोदातटवर्ती जनपदः यस्य राजधानीं प्रतिष्ठानं, पौंडन्यं वा मन्यन्त ऐतिह्यविदः; तत्रस्थो जनो वा (चचि. ३०.३१७)

अश्मन्त–न., वनस्पति०, अश्मन्तकः (असंसू. १५)

अश्मन्तक–पु., वृक्ष० मालुयासदृशपत्रो वृक्षः (चसू. १.११४)

अम्लोटसदृशो यमलपत्रकः (सुसू. ४६.१७०) युग्मपत्रकः, (सुचि. २५.१९)

अम्लोटकसदृशो वृक्षः, तस्य वल्कलं सीवनार्थमुपयुज्यते (सुसू. २५.२०) मालुकपर्णः (असंउ. ४४) (इंदु पृ. ३६५.६६) अश्मन्तकगुणाः–कषायो, मधुरः शीतः, संग्राही पित्तकफघ्नः रक्तदोषप्रमेहविदाहतृष्णाविषमज्वरविषच्छर्दिप्रभृतिरोगघ्नः (ध. १.१५४) मूत्रसंग्रहणीयगणे उपदिष्टम् एकं द्रव्यम् (चसू. ४.१५) अश्मन्तकफलगुणाः–कषायं हिमं स्वादु वातकफजित् च (सुसू. ४६.१७०)

वनस्पति०, पाषाणभेदी, पाषाणभेदः, अम्लस्कन्धे द्रव्य० (चवि. ८.१४०)

अम्लपत्रः (सुशा. १०.५९)

गर्भस्रावपरिहारार्थं गर्भिण्या द्वितीयमासे उपयुज्यते । (सुशा. १०.६२)

पतिष्यति गर्भे शोणितस्यादर्शने वेदनायां च सत्यामश्मन्तकशतावरीपयस्या सिद्धं पयः पाययेत (सुशा. १०.५७)

मणिविशेषः (सुउ. १५.२६.२८)

अश्मरी–स्त्री., रोग०, मार्गे स्रोतसि वा विशेषतो मूत्रमार्गे संभूतः पाषाणविशेषः । हेतुः संप्राप्तिश्च सुश्रुते–तत्र असंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसंपृक्तोऽनुप्रविश्य बस्तिमश्मरीं जनयति (सुनि. ३.४) संप्राप्तिश्च चरके–पवनो बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा यदा विशोषयेत्तदाऽश्मरी उपजायते, यथा गोः पित्तेषु रोचना भवति (चचि. २६.३६)

अप्सु स्वच्छा (स्था) स्वपि यथा निषिक्तासु नवे घटे; कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरी–संभवस्तथा ।
संहन्त्यापो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ।
तद्वद्बलासं बस्तिस्थमूष्मा संहन्ति सानिलः (सुनि. ३.२४.२७)

अश्मरीपूर्वरूपम्–सुश्रुते–
ज्वरो बस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रावसादो बस्तगंधत्वं मूत्रस्येति ।
यथास्ववेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् । पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः ॥ (सुनि., ३.५.६)

अश्मरीसामान्यलक्षणम्–सुश्रुते–
'अथ जातासु (अश्मरीषु) नाभिबस्तिसेवनी-मेहनेष्वन्यतमस्मिन् महती वेदना मूत्रधारासंगः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणं गोमेदप्रकाशमत्याविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानोष्णाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवन्ति
(सुनि. ३.८)

अश्मरीसंख्या–चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानाः तद्यथा–श्लेष्मणा, वातेन, पित्तेन, शुक्रेण च. (सुनि., ३.३)

वाताश्मरीलक्षणम्–तस्य (वाताश्मरीपीडितस्य) मूत्रप्रतिघातात्तीव्रवेदना भवति, तदाऽत्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति, नाभिं पीडयति मेढ्रं प्रमृद्नाति, पायुं स्पृशति, विशर्धते, विदहति-वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेणास्य च मेहतो निःसरन्ति ।

वातिका–अश्मरीरूपम्–
अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति, तां वातिकीमिति विद्यात् (सुनि. ३.१०)

अश्मरी (पित्तजा)–
तस्य मूत्रप्रतिघाताद् ऊष्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव बस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्मरी चात्र सरक्तपीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति (सुनि. ३.९)

अश्मरी (कफजा)–
तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च बस्तिः गुरुः शीतश्च भवति । अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति (सुनि. ३.८)

शुक्राश्मरीलक्षणम्–
'सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति, पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते । (सुनि. ३.१२)
शर्करा सिकतामेहो भस्माख्यश्चेत्यश्मरीविकाराः
(सुनि. ३.१३)

मूत्रमार्गगताया अश्मर्या लक्षणम्–
दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकः । पाण्डुत्वमुष्णवातश्च तृष्णा हृत्पीडनं वमिश्चेति । (सुनि. ३.१७) प्रायेण वातजादयस्त्रिस्रोऽश्मर्यो बालानां जायन्ते । (सुनि. ३. ११)

–व्रण–पु., बस्तेरश्मरीहरणशस्त्रकर्मजन्यव्रणः
(सुशा. ६.३४)

अश्मोत्थ–न., खनिजद्रव्य०, शिलाजतु (रा. १३.२२९)

अश्रद्धा–स्त्री. रोगलक्षण०, अश्रद्धायां मुखप्रविष्टस्याऽहारस्याभ्यवहरणं भवत्येव परंत्वनिच्छा. रसप्रदोषजरोगेष्वेकः (चसू. २८.९)

अश्रु–न., नेत्रोदकम् (सुउ. ५५.४)

–जोदावर्त–पु., उदावर्तव्याधिविशेषः हर्षशोकाभ्यां समुद्भूतान्यश्रूणि तेभ्यः समुत्पन्न उदावर्तः । आनंदजं शोकसमुद्भवं वा अश्रुप्रवृत्त्युन्मुखं यः निग्रहान्न मुंचति तस्य शिरोगुरुत्वं तीव्रा नयनामयाः पीनसप्रतिश्यायादयश्च भवन्ति । (सुउ.५५.१२ ड)

–पात–पु., लक्षण० रोदनम् (सुशा. २.२५)

–मार्ग–पु., अश्रुस्रोतः (सुउ. १. ११.१२)

–मोक्ष–पु., लक्षण० अश्रुनिःसारणम्
(सुउ. ५५.२८)

–सिरा–अश्रुवहा सिरा (ड सुउ. २.५)

अश्र्वागमन–न., रोगलक्षण० अश्रूणाम् आगमनम्
(चनि. १.३३)

अश्व–पु., पशु० घोटक (च.सू. २७.३५)
कफप्रकृतिकोऽयम् (सुशा. ४.७६)
अश्वमांसगुणाः–उष्णं, लघु, बल्यं, पित्तकरं, दाहकरं, वातघ्नं. प्राणि० श्वेताश्वस्य खुरमषीनवनीतेन युक्ता व्यङ्गेष्वञ्जनार्थमुपयुज्यते
(असंउ. ३७ पृ. २७९)

अश्वजद्रव्याणाम् उपयोगाः—
दन्तः–एडगजादियोगे कुष्ठप्रशमनार्थम् उपयुक्तः
(चचि. ७.१६०)
पित्तम्–शिरःस्थितविषप्रशमनार्थम् उपदिष्टम्
(चचि. २३.७२.)
मांसम्–शोषिणे हितम् (सुउ. ४१.३७)
मूत्रम्–दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् वातहरं कृमिदद्रुषु शस्तं च (सुसू. ४५.२२५)
कुष्ठविषव्रणापहम् (सुसू. १.१०४)
शकृद्रसः– रक्तपित्तशमनः (चचि. ४.६९)
अश्वास्थिक्षारः–हस्तिमेहे पानार्थमुपयुज्यते
(सुचि. ११.९)

–कटक–पु., घोटककविकाचूडकम् (सुसू. ७.१५)

–कर्ण–पु., वनस्पति० शालवृक्षः सर्जरसभेदः जांगलदेशे विशेषेण जायते (चक. १.८) सर्जभेदः (सुक. ६.२२) ह्रस्वशालाः गन्धमुण्डः अश्वत्थसदृशो वृक्षः पूर्वदेशे प्रसिद्धः
(सुसू. ३८. ८.९)

हिमालयोत्तरे पार्श्वे अश्वकर्णो महाद्रुमः
(र. २.१४२)
अश्वकर्णः गर्दभाण्डः (सुउ. ३१.५)
जरणद्रुमः (रापरि. ९.३)
कुशिकः (अहसू. १५.१९)
जरणद्रुमोऽश्वकर्णस्ताक्ष्यप्रसवश्च सस्यसंवरणो धन्यश्च दीर्घपर्णः कुशिकस्तरुः कौशिकश्चापि (रा.परि.९.३)
अश्वकर्णगुणाः—अश्वकर्णः कटुस्तिक्तः स्निग्धः पित्तास्रनाशनः । ज्वरविस्फोटकण्डुघ्नः शिरोदोषार्तिकृन्तनः ॥ (रापरि. ९.३)
उदर्दप्रशमनगणे (चसू. ४.१७)
अश्वकर्णत्वक्चूर्णं व्रणरोपणार्थमुपयुक्तम्
(सुसू. ३७.२७)
उपदंशे लेपनार्थम् (सु. उ. ३१.५)
अस्य पुष्पं महासुगंधिनामागदे उपयुक्तम् ।
(सुक. ६.२२)
अश्वकर्णस्य फलं कषायरसप्राये क्षीरिवृक्षफलादिवर्गे वर्णितम् (सुसू. ४६.१६३)
फलगुणाः—कषायं, मधुरं, रूक्षं, गुरु, शीतलं, लेखनं, विबन्धाध्मानजननं, स्तम्भनं, वातकोपनं, कफपित्तजित् (असंसू. ७.१८१.८४)
अश्वकर्णः मधुस्रवा इति नाम्ना पूर्वदेशे प्रसिद्धः चतुष्पादादिनखदन्तपरिक्षते अयं लेपार्थम् उपयुज्यते । (असंउ. ४६)
N. O. — Dipterocar paceae
L. — Shorea Robusta Gaertu
Eng. — Sal Tree
हिं. — साल
म. — साल
गु. — साळ
बं. — साल, राल, धूना
त. — तलूरा Taloora
अस्थिभग्न० काण्डभङ्गस्य प्रकारः अश्वकर्णवद् विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णम् (सुनि. १५.१०)
—कर्णक—न., अस्थिभग्न० अश्वकर्णम्
(सुनि. १५.१०)
—क्षुर—पु., वनस्पति० गिरिकर्णिका (ध. ४.८४)
—खरज—पु., पशु० अश्वतरः (ध. ३८४.२६७)
—खुरक—पु., वनस्पति० स्यंदन—कोकिलाक्षः (चक्र.)
श्वेतस्पंदः (चचि. २३.२४५)
स्यंदन
कोकिलाक्षः

—खुरा—स्त्री., वनस्पति०, गिरिकर्णी
(असंउ. ४ पृ. ३९)
—गन्ध— पशु० गवयः (धपरि. ६.३४)
—गन्धा—स्त्री., वनस्पति० (चसू. ४.१०)
इयं मदगंधिका कषायतिक्तरसा, कटुः
(रा. ४. ४०३; ध. १.२७२)
"अश्वगन्धाऽनिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा ।
बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला ॥"
(भा. प्र. ५.४.१९०)
बल्यगणे (चसू. ४.१०)
बृंहणीयगणे (चसू. ४.९)
मूलम् ऊर्ध्वभागदोषहरम् (सुसू. ३९.३)
रसायनविधिनोपयुज्यते (असंउ. ४९ पृ. ४४५)
कृशानां पुष्टिं कुरुते (रा. १८.१८७)
कर्णपालिरोगेऽभ्यंगतैले उपयुक्तम् (सुचि. २५.२६)
व्रणरोपणवर्तिषूपयुज्यते (सुसू. ३७.२३)
श्लेष्मजशोफप्रलेपे उपयुक्तम् (सुसू. ३७.६)
कण्ड्वादिहरसुद्वर्तनार्थम् (चसू. ६.८)
अश्वगंधाक्षारं श्वासे मधुसर्पिषा सह लिह्यात्
(चचि. १७.१७०)
अश्वगंधासवः प्रसहमांसाशने अनुपानार्थं उपदिष्टः (सुसू. ४६.४३३)
वनस्पति० अश्वगन्धा (र. २०.१३५)
—घ्न—पु., वनस्पति० करवीर (ध. ४.१)
—घ्नी—स्त्री. वनस्पति० तेजोवती (ध. १.२६६)
—जल—न., अश्वमूत्रम् (र. ५.२२३)
—तर—पु., पशु० वेगसरः स च—
अश्वायां खराज्जातः (च. सू. २७.३५)
प्रसहवर्गीयः प्राणी.
अश्वत्थ—पु., वनस्पति०, पिप्पलः (चक्र. १.८;
सुसू. ३८.४८)
(अश्वत्था)—स्त्री., वनस्पति० श्रीवल्ली.
(रापरि. ८.३३)
(अश्वत्थी)—स्त्री., वनस्पति० पिप्पलीभेदः
(रा. ११.१२२)
—फलम्—न., पिप्पलस्य फलम् (चसू. २७.१६४)
—फला—स्त्री., हपुषा. (ध. २.९) (रा.४.१४)
—बला—स्त्री., शाक०
शाकं आश्वबलं रूक्षं बद्धविण्मूत्रमारुतम्
(सुसू. ४६.२६१) अर्शःसु क्षारपातनानंतरं

पथ्यम्; शाकार्थमुपयुज्यते (सुचि. ६-८)

-मार-पु., वनस्पति० करवीरः, श्वेतकरवीरः, स्थावर-मूलविषविशेषः (सुक. २.५)

-मारक-पु., करवीरः (घ. ४-१; रा. १०.१)

-मूत्री-स्त्री., वनस्पति० सल्लकी. (ध. ३.१३५; सुउ. ४२.९४.९५)

-मोहक-पु., वनस्पति० करवीरः (ध. ४.१.)

-युज्-पु., नक्षत्र० अश्विनी. (चक. ९.१३)

-रोधक-पु., वनस्पति० करवीरः (रा. १०.१.)

-लिण्ड-न., अश्वशकृत् (असंउ. २ पृ. २६)

-संनिभा-स्त्री., वनस्पति० पिप्पलीविशेषः (रा. ११.१२२)

-हन्-पु., करवीरः (चसू. ३.१७; ध. ४.१.)

अश्वा-स्त्री., तुरगी. अश्वादुग्धम् अम्लं, लवणं, लघु, वृष्यं, दीपनं, देहस्थैर्यकरं, बल्यं, गौरवकांतिकृत्, सरं, रुचिकरं, श्वासवातहरम् (ध. ६.१७२) अश्वायाः शकृद्रस-क्षीर-मांसरस-रुधिरैर्द्राक्षाऽश्वगन्धा-मगधा-सिताभिः सिद्धम् घृतं शोषघ्नम्। (सुउ. ४१.४९)

स्त्री., वनस्पति० अश्वगन्धा. (अहचि. २३)

अश्वाऽपान न., वडवायोनिः (सुसू. २३.१२)

अश्वान्तक-पु., वनस्पति० करवीरः (रा. १०.२)

अश्वावरोहक-पु., वनस्पति० अश्वगन्धा (ध. १.२७२) अश्वकर्णः इक्षुरको वा. (चसि. १०.३७)

अश्वावरोहिका-स्त्री., अश्वगंधा. (चसि. १०.३७)

अश्विन्-पु., देवता० (नित्यं द्विवचनान्तः) अश्विनौ

अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ।
प्रजापतेरायुर्वेदमधीत्येन्द्राय दत्तवन्तौ॥ (चसू. १.४.५)

यज्ञस्य च्छिन्नं शिरस्ताभ्यां पुनः समाहितं; पूष्णः प्रशीर्णाः दशनाः भगस्य नष्टे नेत्रे वज्रिणो भुजस्तम्भश्च ताभ्यामेव चिकित्सितः पुनः सुखीकृतः सोमाभिपतितश्चंद्रो राजयक्ष्मणा गृहीतश्च चिकित्सितः पुनः सुखीकृतः।

वीतवर्णस्वरोपेतो विकृतिं गतः कामी भार्गवश्च्यवनो वृद्धः सन् ताभ्यां पुनर्युवा कृतः। एतैरन्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ इन्द्रादीनां महात्मनां भृशं पूज्यौ बभूवतुः। द्विजातिभिः ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राः धूम्राः पशवस्तथा नाना हवींषि च ताभ्यां प्रकल्पयन्ते। शक्रोऽश्विभ्यां सह स्तवने सोममश्नुते भगवान् सौत्रामण्यामश्विभ्यां सह मोदते। वेदवाक्येषु इन्द्राग्नी अश्विनौ च द्विजैर्यथा स्तूयन्ते। न तथाऽन्या देवताः। अजरैरमरैर्विबुधैरधिपैर्ध्रुवैर्भिषजावश्विनौ पूज्येते। (चचि. १.४ ४० तः ४९)

अष्टन्-वि., संख्या० (चसू. १९.१)

-कट्वर-न., योग० गृध्रस्यूरुग्रहादिषूपयुज्यते (चचि. २७.४७)

-धातुकी-वि., अष्टतत्त्वसमुदायात्मिका खादिपञ्चकबुद्ध्यव्यक्ताहंकाररूपा (चशा. १.६३) (चशा. ११.७)

-पदी-स्त्री., वनस्पति० मल्लिका (ध. ५.१३४)

-मान-न., मान० प्रसृतम् द्वे पले प्रसृतं विदुः अष्टमानं तु विज्ञेयं। (चक. १२.९३)

-मासिकरसायनम्-न., सिद्धौषधि० (र. २६.१७.२२)

-रात्र-न., अष्टमी रात्रिः अष्टरात्रमन्तरं कृत्वा अष्टानां रात्रीणां समाहारः (चसू. ५.१५)

-रूप-वि., अष्टौ रूपाणि यस्य तत्; यथा अष्टरूपम् अव्यक्तम् (सुशा. १.३)

-वर्ग-पु., गणविशेषः

द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ जीवकर्षभकौ तथा।
ऋद्धिर्वृद्धिश्च तैः सर्वैरष्टवर्ग उदाहृतः॥ (शार्ङ्गधर मअ. १९)

-विधशस्त्रकर्मीय-पु., अष्टविधशस्त्रकर्माधिकृत्य कृतोऽध्यायः सुश्रुते सूत्रस्थानस्य पंचविंशतितमः अध्यायः। (सुसू. २५.१)

-शतो (ता)रिष्ट-पु., योग० काश्मर्य धात्रीत्यादीनां सप्तफलानां जीर्णगुडस्य च प्रत्येकं शतमस्मिन् अरिष्टे उपयुक्तम्। एतदरिष्टं शोथशामकम्। (चचि. १२.३२, ३३. असंचि. १९)

-(अष्टा) कपाल-वि., अष्टसु कपालेषु पाचितः हविर्द्रव्य० (काशा. जातिसूत्रीय० ८)

-पद्-न., खनिज० सुवर्णम् (रा. १३.२.)

पु., चतुरंगक्रीडनार्थं पटः (सुसू. ३०.१९) अष्टपदेन लेखाभिः कोष्ठसंतानं चतुरंगक्रीडनार्थमुच्यते (ड.सुसू. ३०.१९)

अष्टांग-वि., अष्टावंगानि यस्य (सुसू. १.९) शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रम्, वाजीकरणतन्त्रमिति अष्टावङ्गान्यायुर्वेदस्य एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते। (सुसू. १.७.९)

–पूरण–वि., अष्टाङ्गानां पूरयिता. (असंसू. १)
–लवण–न., भैषज्य०
सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् । त्वगेला-मरिचार्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥ एतल्लवण-मष्टांगमुच्यते । तत् परमग्निसंदीपनं स्रोतोविशोधनं कफप्राये मदात्यये उपयुज्यते ।
(चचि. २४.१७७, १७८)
–संग्रह–पु., अष्टाङ्गानि संहृत्य कृतः संग्रहः
(असंसू. १)
–हृदय–न., वाग्भटकृत आयुर्वेदीयो ग्रन्थः
(अहसू. १.५)
अष्टोदरीय–पु., चरकसूत्रस्थानस्य एकोनविंशोऽध्यायः
(चसू. १९.१)
अष्टौनिन्दितीय–पु., चरकसूत्रस्थानस्यैकविंशोध्यायः
(चसू. २१.१)
–अष्टामिका–स्त्री., मान० द्वे सुवर्णे.
(चक. १२.९१)
कर्षद्वयम् (असंक. ८)
अष्ठील (ला)–स्त्री., पु., उत्तरापथे प्रसिद्धो वर्तुल-पाषाणः चर्मकाराणां वर्तुलदीर्घालौहिभाण्डिः
(ड सुनि. १.९०)
दीर्घो लोहमयो ग्रन्थिर्लोहकारेषु प्रसिद्धः. (चक्र)
(चचि. १३.३७)
शारीर० नरशरीरे ग्रन्थिसदृशो बस्तिद्वारस्थितोऽव-यवः पौरुषमित्यपरं नाम.
(सुनि. ३.१९)
रोग० त्रयोदशबस्तिविकारेष्वेकः तत्संप्राप्तिलक्षणे–वायुर्बस्तिगुदमाध्मापयन्रुध्वा चोन्नतां चलां तीव्रार्ति-मष्ठीलां करोति, तया मूत्रविण्मार्गाणामवरोधो भवति । (चसि. ९.३६)
सुश्रुतेऽयं रोगो वातविकारेषु "वाताष्ठीला" इति नाम्ना वर्णितः । (सुनि. १.९०)
अष्ठीलिकाऽस्य पर्यायः (शारं. १.७.१०९)
अष्ठीलाश्मन्–पु., दीर्घवर्तुलपाषाणः उपयंत्रम्
(सुसू. ७.१५)
अस्थिदेशोत्तुण्डितस्य शल्यस्याहरणार्थं हस्ततल-भग्नस्य चिकित्सार्थमस्योपयोगः
(सुचि. ३.३५; सुसू. १७.११)
अष्ठीलिका–स्त्री., वातरोगः, वाताष्ठीला अष्ठीला वा ।
(र. १८.१८७)
गुह्यरोगः, विषमा कठिना भुग्ना वातकृता पिटका ।
(अहउ. ३३.१६)

सुश्रुतेऽयं रोगः शूकदोषेषु लिखितः
(सुनि. १४.५)
असंकीर्ण–वि., असंकटम्, असंकुलम् (सुसू. ४६.४४६)
असंकुलप्रकरण–वि., अनाकीर्णप्रकरणम् अमिश्रीकृतप्रकरणं वा । (चवि. ८.३)
असंजातसारत्व–न., काठिन्याभावः (असंशा. ४)
असंवृतगुद–रोगलक्षण० असंकुचितगुदः विवृतगुदः ।
(सुउ. ४०.२१)
असंसर्ग–वि., असक्तवेगः (चक्र. चसि. १२.९)
–अमैथुनम्–पु., (सुसू. १९.१५)
असंहत–वि., नात्यच्छं नातिघनम् (सुसू. १४.२२) द्रवम् (अहसू. २७.१)
असत्–वि., अनाचारः पुरुषः (सुचि. २४.१३३)
–पक्ष–पु., अनागमपक्षसिद्धः पक्षः (चसू. ३०.८२)
–प्रदर्शिन्–पु., रोगलक्षण० अयथार्थं पश्यति
(सुउ. १९. ६.७)
–वादिन्–प्रतिरसपाकवादी, पाकत्रयवादी, गुणकर्तृत्व-वादी वा सुश्रुतमतानुसारेणासद्वाद्यस्ति.
(सुउ. ६५.५)
(असद्) ग्रहणम्–न., अयथार्थज्ञानम्
(चसू. २५.४०)
असन–पु., वनस्पति० उदर्दप्रशमनगणोक्तमेकं द्रव्यम्
(चसू. ४.१७)
दन्तकाष्ठोपयोगि द्रव्यम् । (चसू. ५.७३)
बीजकः पूर्वदेशे प्रसिद्धः छागकर्णसदृशपत्रः
पीतशालः (सुसू. ३८. ८)
शृङ्गाटकादिवर्गोक्तं प्रमेहघ्नमेकं द्रव्यम्
(सुचि. ११.१०)
बीजकसारः (ड. सुचि. ९.३०)
विजयसारः (र. २०.९८)
अशनस्तु महासर्जः सौरिर्बन्धूकपुष्पकः ।
प्रियको बीजकः श्यामः सुनीलः प्रियशालकः ॥
असनगुणाः–कटुकषायस्तिक्तः उष्णः सारकः कफ-वातघ्नः पित्तास्रवातार्तिगलदोषरक्तमण्डलादिरोगघ्नः
(ध. ५.१२५)
–पर्णी–स्त्री., वनस्पति० अपराजिता (चवि. ८.१३९)
दारुपर्णी (चचि. २६.७०) गोकर्णी.
–पुष्पक पु., षष्टिकभेदः कृष्णषष्टिकः (सुसू. ४६.८)
असनादि–पु., द्रव्यगणः असनः आदिः यस्मिन् । तस्य द्रव्याणि–असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः खदिर-कदरभण्डी शिंशपामेषशृङ्ग्यः त्रिहिमतलपलाश-

जोङ्गकः शाकशालौक्रमुक्तधवकुलिङ्गच्छागकर्णा-
श्वकर्णाश्च ।

(अहसू. १५.१९.२०)

गुणाः—श्वित्रकुष्ठकफक्रमिपांडुरोगप्रमेहमेदोदोष-
निबर्हणः

असन्धिभग्न—न., रोग०, भग्नप्रकारः संधिं त्यक्त्वाऽन्य-
स्थाने भग्नम् (असं. उ.२२)

सुश्रुतेऽस्य "काण्डभग्न" इति निर्देशः
(सुनि. १५.४)

एतद् भग्नं द्वादशविधम्—कर्कटकम्, अश्वकर्णं, चूर्णितं, पिच्चितम्, अस्थिच्छलितं, काण्डभग्नं, मज्जानुगतम्, अतिपातितं, वक्रं, छिन्नं, पाटितं, स्फुटितमिति । (सुनि. १५.८)

असम्पातिन्—वि., सुनिर्गतम् (चशा. ८.५१)

असात्म्य—न., शरीरेण सह यदात्मतामविकृतरूपतां न याति तत् । एतेन यदुपयुक्तं प्राकृतरूपोपघातकं भवति तत् असात्म्यम् (चशा. १.१२७)

—**अभ्याससात्म्याभावः** (सुशा. १०.२८)

—**ज**—वि., सहसा पूर्वाभ्यासत्यागादपराभ्याससेवनाजातः । (अहसू. ३०.५९)

—**भोजन**—न., अनभ्यस्तद्रव्याणां सेवनम् ।
(चचि. १५.४२)

—**सेवन**—अनभ्यस्तानां वाङ्मनःकर्मणां सेवनम्
(काखि. ६.५८)

असात्म्यार्थसंयोगः—पु., असात्म्यविषयेणेन्द्रियस्य संयोगः स त्रिविधः अयोगातियोगमिथ्यायोगरूपः । (चशा. १.१२७)

असात्म्यार्थागम—पु., विषयाणां हीनमिथ्यातियोगाः असात्म्या भवन्ति, तथाविधविषयैः सह इंद्रियाणां संयोगः । (चशा. १.९८)

असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग—पु., असात्म्यार्थैः सहेन्द्रियाणां संयोगः (चनि. १.३)

असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगसारणी

इन्द्रियं	अयोगः	अतियोगः	मिथ्यायोगः
१ श्रवणम्	अश्रवणम्	अतिश्रवणम्	उच्चपरुषभीषणादिश्रवणम्
२ स्पर्शनम्	अस्पर्शनम्	अतिस्पर्शनम्	अभिघातविषवातादिस्पर्शनम्
३ दर्शनम्	अदर्शनम्	अतिदर्शनम्	सूक्ष्मातिदूरभास्वद्दर्शनम्
४ घ्राणम्	अनाघ्राणम्	अत्याघ्राणम्	पूत्यमेध्यातितीक्ष्णोग्राघ्राणम्
५ रसनम्	अरसग्रहणम्	अतिरसग्रहणम्	अपथ्यविषमरसग्रहणम्

सर्वव्याधिसाधारणं त्रिविधं निदानम् असात्म्येन्द्रियार्थ-
संयोगस्तस्मिन्नेकं निदानम्, प्रज्ञापराधः परिणामश्चान्यौ द्वौ ।
(चशा. १.११८ तः १२६) (चवि. १.३)

असाधक—वि., अपरिणामकरम्, अकार्यकरम्
(चवि. ८.९५)

यद्वाक्येन हेतुरहितेन वाक्यविषयस्य सिद्धिर्न भवति तत् । (चवि. ८.६७)

असाध्य—वि., न विद्यते साधनं यस्य (चसू. १.६३)

न., अनुपक्रमम्, तद्याप्यमनुपक्रममिति कृत्वा द्विविधम् । (असंसू. २ चसू. १०.९)

"प्रत्याख्येय" इत्यस्य पर्यायः स च विशेषेणानुपक्रमे व्याधौ प्रयुज्यते । (चसू. १०.१९)

असाध्वीक्षित—न., अमंगलदृष्टिः (कासू. १९)

असामन्—न., विस्वरः, उच्चस्वरः (चनि. ८.८)
(चइं. ८.१९)

असार—वि., अभ्यन्तरसारवर्जितम् (सुसू. २९.१२)

विशुद्धतरधातुविहीनः, सारशब्देन विशुद्धतरो धातुरुच्यते (चवि. ८.११४)

यंत्रदोष० अशुद्धलोहादिघटितं, तनु दुर्बलम्० (सुसू. ७.१९)

न., वनस्पति० काष्ठागरु, अगरुविशेषः (रा. १२.४२)

असित–वि., ईषत् कृष्णम् । (सुउ. ४१.२५)
कृष्णवर्णम् (सुनि. १०.४)
पु., मूषिकः अस्य विषेण रक्तच्छर्दिः जायते । (अष्टांगसंउ. ४.४६ पृ. ३७४)
पु., वनस्पति०, मुद्गः (ध. ६.८१)
ऋषि० रोगापहरणचिंतनार्थं हिमवतः पार्श्वे समेतेषु महर्षिष्वेकः (चसू. १.८)

असिता–स्त्री., वनस्पति० पिप्पली. (चचि. १९.१०७)
आग्नेयलूतविशेषः, इयं स्वेदजा तथा पित्तविकारकारिणी, तस्याः दंशो विड्गन्धिः कृष्णक्लेदशोफयुक्तो भवति तथा कृष्णः दुष्टरक्तस्रावश्च । (असंउ. ४४,४५ पृ. ३६२,३७१)

–घन–न., खनिजधातु०, कृष्णाभ्रकम् (र. २७.३७)
राजीसिरासंततं, वि. असिता नाम कृष्णा राज्यः सिराश्च ताभिः संततं व्याप्तम् । (चचि. १३.२५)

–सर्षप–पु., धान्य० रक्तसर्षपः
सिद्धार्थकवत् अस्य गुणाः
"पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः ।
सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपि ॥
तीक्ष्णोष्णरूक्षः कफमारुतघ्न-
स्तथा गुणश्चासितसर्षपोऽपि ॥" (सुसू. ४६.४९)

–सोम–पु., वनस्पति० सोमलता. (र. ३०.४८)

–(असित–असिता)–असितांजनी, स्त्री., वनस्पति. कालाञ्जनी (रा. परि. ४.४३)

असितानन–पु., वनस्पति० बिल्व. (ध. १.१०७)

असितालु–पु., वनस्पति० नीलालुः (रा. ७.३२)

असितोत्पल–न., वनस्पति० नीलोत्पलं कृष्णोत्पलमित्यर्थः । (चशा. ८.२४ रा. १०.२४८)

असिपत्र–पु., वनस्पति० इक्षुः (रा. १४.१८०)

असिशिंबि (बी)–स्त्री., वनस्पति० तद्गुणाः । मधुरा, कषाया, शीतला, रुचिदायिनी, श्लेष्मपित्तजित्, व्रणदोषघ्नी । (रा. ७.९७)

असु–पु., प्राणाः (चइ. ११.२४)
जीवितम् (अहसू. ७.४२)

–क्षय–लक्षण० प्राणक्षयः (चइं. ११.२४)
मृत्युः (सुसू. १.४१)

आ. को. सं. १०

असुर–पु., भूताधिपति. (असंउ. ७ पृष्ठ ५९)
भैषज्य० बिडलवण, अर्क (र. ११.९१)

असूयक–वि., परोत्कर्षासहिष्णुः परगुणमत्सरी असुरकायस्य लक्षणमेतत् (सुशा. ४.८८)

असूयन–न., द्वेषबुद्धिः अपरिपूर्णता इति इंदुः (असंनि. ५.२७)

असूया–स्त्री.,– गुणेषु दोषारोपणम् । (सुशा. ४.९१)
नागकेसरम् (र. १७.६६)

(असृक्)–क्षय पु., लक्षण० रक्तक्षयः । (चचि. १६.३३)

–पित्त–न., रोग० रक्तपित्तम् । (अहसू. ५.३३)

–प्रक्लेद–पु., लक्षण० अस्रावस्रवणम् । (असंचि. २०)

–संपद्–स्त्री., आर्तवस्य सुष्टुभावः शुद्धार्तवमित्यर्थः (चशा. २.६)

–स्रावण–वि., रक्तस्रावकरः (सुनि. १.१८)
न., पंचकर्म० रक्तविस्रावणं, रक्तमोक्षणम् (असंसू. २४–४६)

(असृग्)–दर–पु., स्त्रीरोग० असृग् रजः दीर्यते अस्मिन् इति असृग्दरः–प्रदरः–रक्तप्रदरः (चचि. ३०–८७) (सुशा. २.१८)

–धरा–स्त्री., षट्त्वक्षु द्वितीया (चशा. ७.४) सुश्रुते लोहिता नाम्नाऽस्या निर्देशः (सुशा. ४.४)

असृगर्बुद–न., गुह्यरोगः (अहउ ३३.२४)
लक्षणम्–अस्मिन् रोगे शिश्ने सरागासितस्फोटानां पिटिकानां चोत्पत्तिर्भवति तीव्रा च वेदना । सुश्रुतेऽयं रोगो रक्तार्बुदनाम्ना शूकदोषेषु लिखितः (सुनि. १४.१३)

असृगामय–पु., लक्षणम् रक्तष्ठीवनम् (सुउ. ४१.१५)

असृग्वहा–वि., समा, गूढा, स्निग्धा, शुद्धरक्तवहा सिरा (असंशा. ६)
सिराप्रकारः (सुशा. ७.१८)

असृज्–न., शारीरधातु० रक्तधातुः (चसू १.६८)
स्त्रीशोणितम्, आर्तवमित्यर्थः (सुनि. ९.२७)
वनस्पति० कुंकुमम्. (ध. ३.१२)
स्त्री., वनस्पति० स्पृक्का. (ध. ३.६२)

अस्कन्दमान–वि., अस्त्यानम् (सुसू. १४.४१)

अस्कन्दिन्–वि., स्त्यानत्वरहितम् (सुसू. १४.२१)

अस्कन्न–वि., अस्त्यानम् (अहउ. ३६.५२)

अस्त–न., रहितम्, गतम् (सुसू. ४४.५)

–दोष–वि., दोषरहितम् (सुसू. ४४.५)

–पलित–वि., लक्षण० पलितरोगवर्जितः । (अहसू. २०.३९)

अस्थानहासिन्—वि., लक्षण० कालेऽप्रसङ्गे हसतीत्यस्थान-हासिन्। (असंसू. ८)

अस्थायित्व—न., अस्थिरत्वम्, अनवस्थितत्वम् (सुसू. १५.३७)

अस्थि—न., शारीरधातु० रसादिसप्तधातुष्वेकः। (अहृसू. १.१३)

देहे शरीरधारकः कठिनतमः सारो धातुः (सुसू. ४.५ (सुशा. ५.१८)

अस्थ्नो जनिः (उत्पत्तिः) स्वोष्मणः कृतः पृथिव्यग्न्यनिलादीनां संघातः खरत्वं प्रकरोति। ततोऽस्य नृणामस्थि जायते। अस्थ्नां मध्ये समीरणः सौषिर्यं करोति। (चचि. १५.३०.३१)

अस्थ्यपि द्रवरूपमस्त्येव स्रोतोवाह्यमिति कृत्वा (चक्र. चवि. ५.८) उत्पत्तिकालः सुश्रुतमतेन रसोत्पत्त्यनन्तरं विंशतितमे दिनेऽस्थिधातुर्भवति। (डसुसू. १४.१४)

पराशरमते—षष्ठे दिनेऽस्थि जायते. (चक्र. चचि. १५.३१)

अस्थीनि देहधारणं मज्ज्ञः पुष्टिं च कुर्वन्ति (सुसू. १५.४ (१)

तत्स्वरूपम्—कठिनं स्थिरम् (अहृशा. ३.५) मज्जपूर्णं सुषिरम् (का. शा.)

अस्थिसाराणां लक्षणम्—पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रुचिबुकशिरःपर्वस्थूलाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्च अस्थिसाराः। ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा आयुष्मन्तश्च भवन्ति (चवि. ८.१०९)

महाशिरःस्कन्धदृढदंतहन्वस्थिनखास्थिभिरन्विताः। (सुसू. ३५.१६)

दोषसंबन्धः—तत्रास्थनि स्थितो वायुः (अहृसू. ११.२६)

अस्थिमानं निर्दिष्टमागमे। स्वनामविशेषात् पञ्चप्रकाराण्यस्थीनि। तद्यथा—कपालरुचकतरुण—वलयनलकानि। (सुशा. ५.२०)

देहोर्ध्वताधारणं मज्ज्ञः पोषणं च तस्य कर्म (असंसू. १९)

शरीरिणां त्वङ्मांसेषु तस्माच्चिरविनष्टेष्वस्थीनि न विनश्यन्ति यत एतानि देहिनां साराणि। अत्र सिराभिः स्नायुभिश्च निबद्धानि, मांसान्यस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ते न पतन्ति च। (सुशा. ५.२१)

तस्योपधातुः—दन्ताः (शार्ङ्ग) नखरोमाण्यस्थ्नां मलः 'स्यात् किट्टं केशलोमास्थ्नाम्' (चचि. १५.१९)

क्षीणमस्थिदन्तनखरोमकेशशातनरौक्ष्यपारुष्यसंधिशैथिल्यास्थितोदास्थिबद्धमांसाभिलाषैर्देहं पीडयति। (असंसू. १९)

वृद्धमस्थि अध्यस्थिभिरधिदन्तैश्च देहं पीडयति (असंसू. १९)

चिकित्सा—अस्थिसमानगुणः समानगुणभूयिष्ठो वाऽऽहारः (चशा. ६.९)

यथा—मज्जास्थिस्नेहसंयुतानि मांसानि (डसुसू. १५.२९)

अस्थिबद्धमांसाशनम् (असं सू. १९)

तरुणास्थीनि (चशा. ६.१०)

क्षीरबस्तयश्च (असंसू. १९)

अस्थिसंख्याः—त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते

शल्यतन्त्रेषु तु त्रीण्येव शतानि। तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोरःसु ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टिः एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते। एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश, तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश, पार्ष्ण्यामेकं, जङ्घायां द्वे, जानुन्येकम्, एकमूराविति त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति, एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ, श्रोण्यां पञ्च; तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि, त्रिकसंश्रितमेकं, पार्श्वे षट्त्रिंशदेकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवं पृष्ठे त्रिंशत्, अष्टावुरसि द्वे अंसफलके ग्रीवायां नव, कण्ठनाड्यां चत्वारि, द्वे हन्वोः, दन्ता द्वात्रिंशत्, नासायां त्रीणि, एकं तालुनि, गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकं, षट् शिरसीति। एतानि पञ्चविधानि भवन्ति; तद्यथा, कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि। तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरःसु कपालानि, दशनास्तु रुचकानि घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि पार्श्वपृष्ठोरःसु वलयानि, शेषाणि नलकसंज्ञानि(सुशा. ५.१८–२०)

फलबीजम्, कुलकम् (चचि. १ (१.४७)

इदमाहारौषधार्थे प्रयुक्तं द्रव्यम् (चसू. १.६९)

शिखिबर्हिबलाकास्थ्नां धूमो विषनुत् (चचि. २३.९८)

—क्षत—न., लक्षण० अस्थनि जातं क्षतम्। (सुसू. २३.८)

अस्थिसंख्यातुलनाकोष्टकम्

अस्थिनाम	चरक	सुश्रुत	अ. संग्रह	काश्यप.
नखाः	२०	—	२०	
पाणिपादशलाकाः	२०	पाणिपादतलास्थीनि १६	२०	
पाणिपादाङ्गुल्यस्थीनि	६०	६०	६०	
पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि	४	—	शलाकाबंधनम् ४	
पादगुल्फाः	४	२	२	
पादकूर्चास्थीनि	—	१०	४	
हस्तकूर्चास्थि	—	मणिबन्धास्थि	—	
पार्ष्ण्यस्थिनी	२	२	२	
मणिकौ	२	—	—	
अरत्न्यस्थीनि	४	प्रकोष्ठास्थीनि ४	४	
जङ्घास्थीनि	४	४	४	
जान्वस्थिनी	२	२	२	
जानुकपालिके	२	—	—	
ऊरुनलके (ऊर्वस्थि कूर्परम्)	२	२	२	
बाहुनलके (बाह्वस्थि)	२	२	२	
श्रोणिफलके	२	—	—	
भगास्थि	१	१	१	
नितम्बास्थिनी	—	२	२	
गुदास्थि	—	१	—	
त्रिकसंश्रितम्	—	१	१	
पर्शुकाः	२४	पार्श्वास्थीनि ७४ (पर्शुकाः, स्थालकास्थीनि, स्थालकार्बुदानि)	२४	
स्थालकास्थीनि	२४		२४	
स्थालकार्बुदानि	२४		२४	
अंसौ	२	—	२	
अंसफलके	२	२	२	
अक्षकास्थिनी	२	२	२	
जत्रु	१	—	२	
उरोस्थीनि	१४	६	८	
पृष्ठगतास्थीनि	४५	३०	३०	
ग्रीवागतास्थीनि	१५	९	१३	
कण्ठनाडीगतास्थीनि	—	४	४	
हन्वस्थि	१	२ (हन्वस्थि, हनुमूलबन्धनास्थिनी)	२	
हनुमूलबन्धनास्थिनी	२			

अस्थिसंख्यातुलनाकोष्टकम्

अस्थिनाम	चरक	सुश्रुत	अ. संग्रह	काश्यप.
नासिकागण्डकूटललाटास्थि	१	—	—	
नासास्थीनि	—	३	३	
गण्डास्थिनी	—	२	२	
कर्णास्थिनी	—	२	२	
शङ्खास्थिनी	२	२	२	
तालुकास्थिनी	२	१	२	
दंताः	३२	३२	३२	
दन्तोलूखलाः	३२	—	३२	
शिरःकपालास्थीनि	४	६	६	
सम्पूर्णसंख्या	३६०	२८६	३४८	

–गत–वि., अस्थिमध्यान्तराले प्रविष्टम् (सुसू. २६.१०)
–ग्रन्थि–पु., रोग० अस्थिजो ग्रन्थिः, अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् अस्थि सोऽस्थिग्रन्थिः (असंउ. ३४)
–च्छलित–न., रोग० अस्थिच्छल्लमिव विद्यते यस्मिँस्तत् । अस्थिकाण्डभग्नस्य प्रकारः
लक्षणम्–यत्पार्श्वयोरस्थिहीनोद्वृतं तद् । (डसुनि. १५.१०)
पार्श्वगतस्तोकाऽस्थिविश्लेषाद्भवति (मा) ।
–च्छल्लिक–न., रोग० अस्थिच्छलिम् (डसुनि. १५.१०) द्र० 'च्छलित'
–(च्छल्लिका)–स्त्री., रोग० अस्थिच्छलितम् (असंउ. ३२ पृ. २३६) द्र० 'च्छलित'
–च्छल्लित–न., रोग० अस्थिच्छलितम् । (सुनि. १५.८) द्र० 'च्छलित'
–जाल–न., शरीरस्थरचना० अस्थिकृतजालम् अस्थिजालानि चत्वारि, एकैकस्मिन्मणिबन्धे गुल्फे च । (सुशा. ५.१२)
–तोद–पु., लक्षण० अस्थनि सूचिविद्धवद्वेदना (सुसू. २४.९ अहृसू. ११.१९)
–दोषज–वि., अस्थिदोषोद्भवम् । (सुसू. २४.९)
–दोषजव्याधि–पु., रोग० अस्थिदोषेण जनितो व्याधिः स च अध्यस्थिः, अधिदन्तः, दन्तभेदः, अस्थिभेदः, अस्थिशूलम्, विवर्णता, केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्च । (चसू. २८.१६)
कुनखप्रभृतयः अस्थिदोषजाः (सुसू. २४.९)
–नेत्र–न., यन्त्र० अस्थ्नां कृतं बस्तिनेत्रम् (चसि. ३.७)
–पञ्जर–पु., कङ्कालः (काफकचि.)
–पर्व–न., अस्थिसंधिः (सुनि. १.३९)
–प्रदोषजव्याधि–पु., रोग० अस्थिदोषजव्याधिः (चसू. २८.१६)
–भङ्ग–पु., रोग० अस्थिसन्धानभग्नता, अस्थ्नां भङ्गः, भग्नं वा; तद्विविधं; सन्धिमुक्तं, काण्डभग्नं च । (सुनि. १५.३–४)
–भेद–पु., व्याधिलक्षण० अस्थीनि भिद्यन्ते इव यस्यां सा वेदना । (चनि. ८.६)
अस्थ्नः भेदः अस्थिभङ्गः । (चचि. २५.३२)
–मध्यमज्जन्–पु., अस्थ्नः मध्यभागे स्थितो मज्जधातुः (चचि. १५.२६)
–मर्मन्–न., मर्मभेद० अष्टावस्थिमर्माणि (सुशा. ६.४)
यस्य मर्मणो लक्षणानि च. सन्निपातेऽस्थिबाहुल्यं बाहुल्येनास्थिजनितानि द्वे कटीकतरुणे, द्वौ नितम्बौ द्वे अंसफलके द्वौ शङ्खौ च इत्येवमष्टौ । (डसुशा. ६.७ असंशा. ७.२९)
–वहस्रोतस्–न., अस्थिवहानां स्रोतसां मेदोमूलम् (चवि. ५.८) अस्थिवहनार्थं स्रोतः (चवि. ५.८)
तस्य दुष्टिहेतुः–अतिव्यायामादतिसंक्षोभादस्थ्नामतिविघट्टनाद्वातलानां च सेवनादस्थिवाहीनि स्रोतांसि दुष्यन्ति । (चवि. ५.१७)

तत्कृतरोगाः–अध्यस्थ्यधिदन्तौ दन्तास्थि भेदशूलौ विवर्णता केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्च भवन्ति । (चसू. २८.१६)

(सुश्रुतसंहितायामस्थिवहानां स्रोतसां नोल्लेखः)

–विदष्ट–वि., अस्थन्यत्यासक्तम् (सुसू. २७.१४)

–विद्ध–वि., रोग०, अस्थन्यभिताडितः; लक्षणम्–निशादिनेषु घोरा रुजः सर्वास्ववस्थास्वशान्तिस्तृष्णाऽङ्गसादः श्वयथू रुक् च । (सुसू. २५.३९)

–विमुक्त–वि., बीजरहितम् । (सुसू. ४४.६२)

–विवर–न., अस्थिच्छिद्रम् । (सुसू. २७.२४)

–विष–न., विष०, 'विषहतास्थि सर्पकण्टकवरटीमत्स्यास्थि चेत्यस्थिविषाणि' (सुक. ३.५)

–शल्य–न., शल्य०, अस्थिरूपं शल्यम्; अन्नेन सहाभ्यवहृतमस्थिशल्यं यदा गुदेऽसम्यगागतं भवति तदा शरीरबाधाकरं भवति (सुनि., ४.९) मत्स्यकण्टकमन्यद्वाऽस्थिशल्यं कण्ठेऽवलग्नं सूत्रेण सूत्रप्लोतेन वा वेष्टितयाऽङ्गुल्याऽपहरेत् । (असंसू. ३७.१२)

–शून्यता–स्त्री., रोगलक्षण०, रिक्तता, पूरणाभावात् । मज्जक्षयेऽल्पशुक्रता. पर्वभेदोऽस्थिनिस्तोदोऽस्थिशून्यता च । (सुसू. १५.९)

–शूल–न., रोगलक्षण० मध्यममार्गजो रोगः (चसू. ११.४९)

अस्थिविद्धवद् वेदना । अस्थिप्रदोषजविकारेष्वेकः (सुसू. २४.९)

लक्षण० मज्जास्थिकुपितानिलस्यैकं लक्षणम्–अस्थिपर्वणां भेदः सन्धिशूलं, मांसबलक्षयः संतता रुक् अस्वप्नश्च मज्जास्थिकुपितेऽनिले भवन्ति । (चचि. २८.३३)

–शोष–पु., लक्षण० अस्थिशोषम् अस्थिगतवातस्यैकं लक्षणम् । (सुनि. १.२८)

अत्राऽऽस्थापनं प्रधानतमं चिकित्सितम् (चसि. २.१६)

–श्वेत–वि., अस्थिवत् श्वेतः । (चइं. ८.१३)

–संघात–पु., अस्थिमेलनम् चतुर्दशाऽस्थ्नां संघाताः तेषां स्थानानि एकैको गुल्फजानुवंक्षणमणिबन्धकूर्परकक्षासु त्रिकशिरसोरेकैकः (सुशा. ५.१६ असंशा. ५.६६)

–सन्धि–पु., अस्थिमेलनस्थानम्–सन्धि (असंशा. ५.९५)

–सम्बन्धन–पु., वनस्पति० प्रियङ्गुः (धनि. ६.९०)

–स्राव–पु., रोग० (र. ३०–३०.६६)

अस्थ्याश्रय–वि., अस्थिसंश्रित । (चसू. २८.२७)

अत्र भेषजं–पञ्चकर्माणि वमनविरेकनस्यादीनि तथा तिक्तोपहितक्षीरसर्पींषि च । (चसू. २८.२७)

–सार–पु., अस्थिसारः शक्तिर्देहस्य श्रेष्ठो धातुर्वा यस्य सः । (चवि. ८.१०७)

लक्षणम्–महाशिरःस्कन्धः दृढदन्तहन्वस्थिनखः । (सुसू. ३५.१६)

गुणाः महोत्साहाः, क्रियावन्तः, क्लेशसहाः सारस्थिरशरीराः आयुष्मन्तश्च । (चवि. ८.१.७)

अस्थिकंकाल, अस्थिपंजर (सुशा. ५.२१)

मज्जा–(रा. ६.३८२)

–स्तम्भ–पु., लक्षणम्० अस्थिगतिविघातः (चसि. २.१६)

अस्थिर–वि., चलम् (सुचि. २२.२९)

अकठिनम् (सुचि. ५.३२

–जल–न., वहत्पानीयम् । (सुचि. ३.५६)

अस्निग्ध–वि., ईषत्स्निग्धम् । (सुचि. ३७.४५)

न स्निग्धः–अस्निग्धस्य लक्षणानि-पुरीषं ग्रथितं, रूक्षं वायुः अप्रगुणः, पक्वा मृदुः, गात्रस्य खरत्वं रौक्ष्यं च (चसू. १३.५७)

–दारुक–न., वनस्पति० देवदारुः (रा. १२.१०४)

अस्पर्शारि–पु., वनस्पति० धन्वयासः (र. २५.७६)

अस्र–पु., कोण, धारा (र. २.५७)

न., शारीर धातु० रक्तम् (र. २०. १९७)

नयनजलम् (डसुक. ३.३५)

वनस्पति० कुंकुमम् (ध. ३.१२)

अस्रशब्दः स्राववाची' आस्रावः (सुनि.१०.१२)

–खदिर–पु., वनस्पति० खदिरः (रा. ८.३६)

–पवन–न., रोग० वातरक्तम् (अहसू. १०.१३)

–बिन्दुच्छदा–स्त्री., वनस्पति० लक्ष्मणा (रापरि. ७.५६)

–मण्डल–न., रोग० लोहितमण्डलम्, रक्तदोषजरोगेष्वेकः (चसू. २८.१३)

–रोधिनी–स्त्री., वनस्पति० लज्जालुः (रा. ५.१६०)

–वात–पु., रोग० वातरक्तम् । (र. २८.५२)

–विशोधन–वि., रक्तदुष्टिहरम् । (अहसू. १०.२०)

–विस्रुति–स्त्री., उपक्रम० रक्तस्य स्रावः रक्त मोक्षः (असंसू. २४)

अस्रिपत्–वि., पालिपत्, धारावत् । (सुचि. ३५.३२)

अस्व–वि., आत्मव्यतिरिक्तम्, अनात्मीयम् (चशा. ५.१२)

अस्वप्न–पु., रोग० निद्राल्पत्वं, निद्रानाशः अशीतिं वातविकारेष्वेकः । (चसू. २०.११)

अस्विन्न–वि., अस्वेदितम् (सुचि. ३७.९३)

अस्वेद–पु., लक्षण० स्वेदराहित्यं स्वेदावरोधो वा (चचि. ३.४०) स्वेदायोगः (अहसू. २७.३६)

अस्वेदन–न., व्याधिलक्षण० घर्माभावः स्वेदाभावः (चनि. ५.७ सुउ. ४६.२२)

अस्वेद्य–वि., स्वेदानर्हः (अहसू. १७.२१)

अहतवासा–वि., अहतम् अधौतं शुद्धं शुक्लं वा वासो वस्त्रम् तदावृता सा अहतवासा (सुशा. २.२५)

अहन्–न., दिनम् (अहसू. १.८)

(अहः) स्वप्न–पु., दिवा स्वापः (अहसू. १६.२७)

(अहो) रात्र–पु.. न., कालविभागः दिवा निशम् त्रिंशन्मुहूर्तमहोरात्रम् (सुसू. ६.५)
सूर्योदयद्वय–परिच्छिन्नः कालः
श. क. द्रु., शरदि वसन्ते च सममहोरात्रं भवति (सुसू. ४६.४७०–७१)

अहंकार–पु., अभिमानः राजसगुणः (सुशा. १.१८)
प्रकृतेः महान् महतोऽहङ्कार उत्पद्यते अयं त्रिगुणात्मकः सांख्यानां पञ्चविंशतितत्त्वेष्वेकः (सुशा. १.४)

अहर्षण–न., शुक्रप्रदोषजरोग०सत्यपि ध्वजोत्थाने मैथुनाशक्तिः (चक्र. चसू. २८.१८)
स्त्रीसेवनेऽनुत्साहः ।

अहास्यहासिन्–पु., लक्षण० अहास्यविषये हास्यवान् (चइ. ११.२०)

अहि–पु., प्राणि० सर्प० (असंउ. ४१पृ. ३३२)
वनस्पति० नागकेसरः (र. २६.५६)
खनिजद्रव्य० सीसकम् (र., ५.२२०)

–केसर–पु., न., वनस्पति० नागकेसरः (असंचि ९ तर्टेप्रत पृ. ५५)

–चर्मन्–न., सर्पनिर्मोकः घृतेन सह धूपार्थम् उपयुज्यते (असंउ. ४ पृ. ३८)

–च्छत्रा–स्त्री., वनस्पति० शतपुष्पा । (रा. ४.१)

(इक्षुविकार)–शर्करा. (ध. २.१०४)

–ज–पु., कीट०, वायव्यकीट (असंउ. ४३ पृ. ३५१)

–दमनी–स्त्री., वनस्पति० नागदमनी

–दर्वी–स्त्री., वनस्पति० नागदमनी दर्वीकन्दः दर्वीकरकन्दः (र. ३०.४६)

–निर्मोक–पु., जाङ्गमद्रव्य० सर्पकञ्चुकः(असंचि. १०) (तर्टेप्रत पृ. ५७)
मषी चास्य गण्डमालादिष्वभ्यङ्गार्थम् । (असंउ. ३५ पृ. २६५)

–निर्मोचक–पु., सर्पकञ्चुकः सर्पनिर्मोकः धूपार्थमुपयुक्तः (र. २३.६)

–पताक–पु., सर्प० स निर्विषः' (सुक. ४.३४) (४)

–पुष्प–न., वनस्पति० नागकेसरम् (सुचि. १७.२८)

–पूतन–न., बालरोगः (सुनि. १३.५८)
पर्यायाः–केचित्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येऽहिपूतनम पृष्ठारुर्गुदकुट्टं च केचिच्च तमनामिकम् । (अहउ. २.७०)
संप्राप्तिर्लक्षणानि च–दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्या–धावनेन च कण्डूदाहरुजावद्भिः पिडकाभिः समाचितः । अहिपूतनको नाम यथादोषं सुदारुणः ॥ भोजः ॥ स्विन्नस्यास्नाप्यमानस्य शिशोः शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौते गुदे रक्तकफप्रकोपादन्तः-कण्डूमान् भूयॊरूपद्रवस्ताम्रो व्रणो जायते । तस्य कण्डूयनादनेके स्फोटा उद्भवन्ति तेषामेकीभूतं घोरं व्रणमहिपूतनं विद्यात् (सुनि. १३.५८, अहउ. २.६९)
साध्यासाध्यता–साध्योऽयं रोगो बालानाम् ।
चिकित्सा–मातुः स्तन्यं पित्तश्लेष्महरैः शोधयेत् अन्तरपानार्थं श्वेतचन्दनं श्रृतशीताम्बुना देयम् । पानार्थं पटोलपत्रत्रिफलारसांजनविपाचितं घृतं बालकाय दद्यात्; व्रणपरिषेकार्थं त्रिफला बदरीप्लक्ष-त्वक्क्वाथं, व्रणलेपनार्थं श्वेतचन्दनक्षौद्रताक्ष्यशैल-लेपः; रागकण्डूत्कटे जलौकसा रक्तस्रावं कुर्यात् ।

–फणामुख–पु., यन्त्र० शङ्क्वाकारः शलाका–यन्त्रस्य भेदः, “ व्यूहनक्रियौ द्वादश षोडशाङ्गुलौ द्वावहि-फणामुखौ ” (असंसू. ३४.१५) सुश्रुते इदं यन्त्रं सर्पफणमुखं यन्त्रनाम्ना निर्दिष्टम् (सुसू. ७.१४)

–फणावक्त्र–न., यन्त्र० अहिफणामुखम् (अहसू. २५.३१) अहिफणामुखयन्त्रम्

–फेनक–न., वनस्पति निर्यास० अफूकम् । (ध६. १२१ रा. ६.१९१)

–भुक्–स्त्री., वनस्पति० नाकुलि (रा ७.१५२)
गन्धनाकुली (रा. ७.१५२)

–मर्दिनी–स्त्री., वनस्पति० गन्धनाकुली (रा. ७.१५४)

–मार–क–पु., वनस्पति० इरिमेदः । (ध. ५.१३३)

–मेद–क–पु., वनस्पति० इरिमेदः । (ध. ५.१३३)

–लता–स्त्री., वनस्पति० गन्धनाकुली (रा. ७.१५४)
अहिंस्रा–स्त्री., वनस्पति० बृहती (सुसू. ३७.३)
जटामांसी (सुउ. ४५.३३)
अहिण्डुका–स्त्री., सविषकीट० विश्वम्भरभेदः लक्षणम्–दष्टस्थाने तोददाहकण्डूशोथाश्च भवन्ति ।
(ड. सुक. ८.३३)
चिकित्सा–तद्विषनाशकः शिरीषाद्यगदः
" शिरीषं तगरं कुष्ठं शालिपर्णी सहानिशे ।
अहिण्डुकाभिर्दष्टानामगदो विषनाशनः । "
(सुक. ८.५२)
अहित–वि., अपथ्यम् । (असंसू. १०.३१)
–सम्भूत–वि., अपथ्यादिभिर्वृद्धिङ्गतः
(सुउ. ३९.६६)
अहित्थ–पु., वनस्पति० वनमेथिका (ध. ६.११३)
अहृद्य–वि., मनसोऽप्रियम् (सुचि. २६.९)
अरुचिकरम् । (सुउ. ४९.३)
हृदयाय अहितम् । (अहसू. ५.२६)
अहेतु–पु., असाधको हेतुः हेत्वाभासः । अहेतुस्तु चरकविमाने त्रिविधः; प्रकरणसमः संशयसमो वर्ण्यसमश्च । (चवि. ८.५७)
–क–वि., हेतुरहितम् कारणरहितम्
(सुउ. ४०.१६३)
अह्रीक–वि., ह्री लज्जा, तद्धीनः लज्जाहीनः ।
आकण्ठम्–अव्य., तृप्तिपर्यंतम् , कण्ठपर्यंतम्
अतिमात्रम् । (अहसू. १८.१४)
आकर–पु., उपादानम् । (असंसू. ६.१३३.३४)
कारणरूप द्रव्य.
खनिः (र. २३.३९)
समुदायः (असंसू. ६.१३४)
–संकर–पु., उत्पत्तिकारणानां संयोगः
(असंसू. ६.१३४)
आकरालका–स्त्री., विदलधान्य० मसूरिका.
(ध. ६.९५)
आकर्णिकम्–अव्य., कर्णिकां मर्यादीकृत्य
(सुचि. ३८.३)
आकस्मिक–वि., कारणं यस्य नोपलभ्यते तद् विनैव संसर्गप्राक्तनकर्मपीडित्वेन जातो रोगः ।
(सुसू. २४.७)
आकाङ्क्षा–स्त्री., इच्छा० (सुचि. ३७.६९)
आकार—रूपम् । (च. इं. १.३)
आकार–पु., अभिनयः (चवि. ८.२०)
आकृतिः लक्षणम् । (अह. नि. १)

–करभ पु., वनस्पति० गुणाः–कटुक उष्णो बलकृद्वातघ्नः शोथप्रतिश्यायघ्नश्च, (शालिग्रामनि.)
N. O.—Compositae
L—Anacylus Pyrethrum
Eng—Pellitony
हिं.—अकरकरा; म.—अक्कलकारा;
गु.—अक्कलकरो; बं.—अकीरकोरा
ता.—अक्किरकारम्;
आकाश–न., महाभूत० नभः, सत्वबहुलमिदम्
(सुशा. १.२०)
–गङ्गा स्त्री., नभसि नद्याकारा घनतारकसंततिः ।
(सुसू. ३०.२०)
–ज–वि., आकाशोत्पन्नं द्रव्यगुणादिकम्
(असंशा. ५)
–दर्शन–न., नीलवर्णज्वालाया दर्शनम् (र. १३.३३)
–देवता 'आकाशं खानि ते पान्तु' इति (सुसू. ५.२८)
खनिज० अभ्रकम् । (रा. १३.२)
–मांसी–स्त्री., वनस्पति० गुणाः शीता वर्णकारिणी, शोफव्रणनाडीरुजालूतागर्दभजालघ्नी च ।
(रा. १२.९५)
N. O.—VALERIANACEAE
L.—NOR DAS TOCHYE
JATA MANSI
ENG.—SPIKENARD.
–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० ख वल्ली० (रापरि. ३.१९)
–सलिल–न., दिव्योदकम् । (रा. १४.३२०)
हिं.–जटामांसी;
म.–जटामांसी;
फारसी–सुबूल.
आकाशात्मक–वि., आकाशीयम् । (चशा. ४.१२)
आकाशगुणभूयिष्ठं द्रव्यादि । (चसू. २६.११)
आकुञ्चन–न., संकोचक्रिया (सुशा. ७.३)
कुटिलीकरणवद् वेदनाविशेषः (सुसू. २२.११)
आकुल–वि., व्यस्तं व्याकुलमसंगतम् (चवि. ८.६७)
आकुली–स्त्री., वनस्पति० गन्धनाकुली
(र. १७.६९–७५)
गंधनाकुली.
आकृति–स्त्री., लक्षणम् (चचि. ३.८–९)
आकृष्ट–न., आक्रोशः (सुसू. २९.४४)
आकोटनम्–न., पीडनं, ताडनम् । (चशा. ८.४१)
आकोठितम्–वि., ताडितम् । (चचि. १३.४८)

आक्त–वि., मिश्रितम् । (सुचि. ९.१६)

आक्रन्द्–पु., आक्रोशस्वनः । (सुसू. २९.४४)

आक्रमण–न., क्रामणं, संक्रामणम् । घनसारचतुर्जात-कंकोलं कटुकीफ (प) लम्, फ (प) लं ताम्बूल-वल्लीनां रसस्याक्रमणं परम् । (र. ३०.९०)

आक्रय–पु., मूल्यम् । (चसू. १५.३)

आक्ष–वि., अक्षस्य बिभीतकस्येदं तैलफलादि (सुसू. ४६.२००)

आक्षिक–न., बिभीतकम् । (सुसू. ४६.१९४)
अक्षिकीफलम् । (सुसू. ४६.१९४ ड.)

आक्षिकी–स्त्री., बैभीतकी (बिभीतककृता) सुरेयं पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी च ।

आक्षेप–पु., आकर्षणम् । (अहसू. २८.५)
आदानम् (अहसू. २१.१२)
क्षोभः (अहसू. ५.९)
वातरोग० आक्षेपक० (चचि. २८.२३)
आक्षेपकनामकः एकः वातिकः रोगः

आक्षेपक–पु., वातरोग० अशीतिर्वातविकारेष्वेकः । (चसू. २०.११)
निरुक्तिः–हस्त्यारूढपुरुषस्येव देहचालनादाक्षेपादा-क्षेपकः, 'मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपक इति स्मृतः । (सुनि. १.५१)
संप्राप्ति–यदा कुपितो वायुः सर्वा धमनीरभ्येति तदा स मुहुर्मुहुर्देहमाक्षिपति । (सुनि. १.५१)
लक्षणम्–गात्राणां पाणिपादयोश्च मुहुराक्षेपणं सस्नायुकण्डराणां सिराणां संशोषणञ्च । सर्वेष्वा-क्षेपकेषु गते वेगे स्वास्थ्यं भवति । (चचि. २८.५०)
अपतानकस्य दण्डायामादिभेदा आक्षेपकस्य विशेषाः । (सुनि. ५२.५८)

आक्षेपण–न., अंगविक्षेपः (सुनि.१.३१)
अङ्गस्याकर्षणेन त्रोटनम् (इन्दु) (सुनि. १५.३)

आक्षोड–पु., अक्षोटः (ध. ५.६०)

आखु–पु., मूषकः (सुशा. ४.६७)
वृक्षमूषिकः (सुउ. ४१.३६)

–कर्णिका–स्त्री., वनस्पति० मूषककर्णी, मूषिकपर्णी. (चसू. ४.११ र. ११.५२–५७)

–कर्णी–स्त्री., वनस्पति० मूषककर्णी–मूषकपर्णी. (चसू. ४.११ (·१५)

N. O.—IPOMOCA RENNIFO RMIS

L—LECT CARE MOFIFLO-RA

हिं.—मूसाकानी.
म.—उंदीरकानी, भोपनी.
गु.—उंदीरकानी
बं.—उंदूरकानी पाना
त.—चवारिया रकून्तल
फा.—गोरोमुष, सतर.

–दंती–(चसि., ८.९.१०)
दन्ती नामक वनस्पति०

–घृत–न., योग० इदं मूषकैः सह विपक्वमस्ति, ऊर्ध्व-जत्रुजरोगेषूपयुज्यते । (चचि. २६.१७५)

–पर्णिका–स्त्री., वनस्पति० द्रवन्ती (ध. १.२२९) (चचि. ३०.१०७)

–पर्णी–स्त्री., वनस्पति० दन्ती. (चसि. ८९.१०)

–विन्ना–स्त्री., वनस्पति० मूषकपर्णी, मूषिकपर्णी (असंउ. ४६ पृ. ३७८)

–विषहन–पु., वनस्पति० देवदाली (ध. १.१७३)

–वृक्ष–वनस्पति० मदनफलम् (असंउ. ४६ पृ. ३७८)

आगति–स्त्री., संप्राप्ति. (चनि. १.११)

आगन्तु–वि., पश्चात्कालभावि (चइ. १२.६५)
बाह्यहेतुजोऽभिघातनिमित्तो निजेतरो रोगप्रकारः (चसू. २०.३, सुसू. १.२५)
हेतवः–अभिशापाभिषङ्गाभिघातपतनपीडनबन्धन-व्यधनरज्जुदहनशस्त्राशनिभूतोपसर्गविषवाय्वग्निक्षत-भङ्गादयः (चसू. २०.४, अहसू. ४.३२)
निजागन्त्वोर्भेदः–निजो दोषोत्थः; तस्मिन् पूर्वं वातादयो वैषम्यमापद्यन्ते, ततो व्यथाऽभिनिर्वर्तते बाह्यहेतुजस्त्वागन्तुः तस्मिन् प्रहारेण व्यथापूर्वमुप-जायते ततो दोषवैषम्यम् (असंसू. २२)
आगन्तुभेदाः–शारीराः मानसाश्च (चसू. १.३६)
आगन्तुरोगाः–आगन्तुज्वरः (असंनि. २.३५)
आगन्तुविद्रधिः (सुनि. ९.१३)
आगन्तुशोफः (चसू. १८.४)
आगन्तुशल्यम् (सुसू. २६.६) एते शारीराः ।
कामक्रोधलोभाद्याश्च मानसाः । (अहसू. ४.३२)

–भवा–वि., सप्तविधनिद्रास्वेका (असंसू. ९.६८)
शस्त्रप्रहारादिना जाता सुश्रुते 'आगन्तुकी' नाम्नैषा निर्दिष्टा ।

आगन्तुक–वि., शारीरेतरशल्यप्रकारः। (सुसू. २६.४)
शारीरं दन्तरोमनखादिधातवोऽन्नमला दोषाश्च दुष्टाः आगन्त्वपि शारीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो पदार्थास्तृणकाष्ठपाषाणलोहलोष्ठप्रभृतयो दुःखमुत्पादयन्ति। (सुसू. २६.६)

आगन्तुकी–वि., सप्तविधनिद्रास्वेका। (चसू. २१.५८)
रिष्टभूता, शस्त्रप्रहारादिना वा जाता विसंज्ञता। 'आगन्तुभवा' नाम्नाऽस्या निर्देशो वाग्भटे (अहसू. ९.६८)

आगम–पु., आगच्छत्यस्मादिति आगमो हेतुः (चवि. २२.२४)
हेतुः, कारणं, निदानं योगः संयोगो वा (चशा. १.९८)
आगमनं, प्रवेशः, प्रारम्भो वा (अहनि. २.१०)
आयुर्वेदः, तस्योपदेशो वा (असंसू. २२)
आगमयति बोधयति सूक्ष्मविप्रकृष्टानर्थानित्यागमः, वेदः, शास्त्रम् (सुसू. ४०.४)
परीक्षणार्थे प्रयुक्तेषु प्रमाणेष्वेकम् (सुसू. १.१६)
आप्तागमः। (चसू. ११.२७)
आप्तोपदेशः। (चवि. ४.३)
आप्तवचनम्। (चवि. ४.४)
ऐतिह्यम्। (चवि. ८.४१)
इत्येतेऽस्य पर्यायाः
प्राचीनो रसाचार्यः। (र. ६.५२)

आगमावर्ता–स्त्री., वनस्पति० वृश्चिकाली (रापरि. ९.८)

आगस्त्य–वि., अगस्त्यवृक्षस्येदम् (सुसू. ४६.२८२)

आगार–न., गृहम्, स्थानम्. (सुचि. ६.४)
–कर्णिका–स्त्री., गृहसंबन्धिकाष्ठः, गृहाच्छादनमध्ये गृहाच्छादनकाष्ठनिबन्धनी। (चसू. ३०.५)
–गोधिका–स्त्री., प्राणि० गृहगोधिका (सुचि. १.१०८)
–धूम–पु., भित्तिषु संचितो धूमः, गृहधूमः (सुचि. ९.१०)

आग्नेय–न., कृत्तिकानक्षत्रम् (असंउ. ४१ पृ. ३३८)
खनिज. सुवर्णम् (रा. १३.३)
महाभूतस्याग्नेः शरीरकार्यं शरीरांशो वा
आग्नेयानि–दर्शनं रूपं
पित्तमूष्मा पक्तिः संतापो मेधा वर्णो भास्तेजः शौर्यञ्चेति (असंशा. ५.११) (चशा. ७.१६)
यदग्निगुणभूयिष्ठं तत् तेजोभूयिष्ठम् (सुशा. ३.३)

आग्नेयी–स्त्री.,–छाया० इयं विशुद्धरक्ता दीप्ताभा दर्शनप्रिया च। (चइ. ७.११)
–ऋतु–पु., आग्नेयकालः, ग्रीष्मः (सुचि. ३.८–९)
–काल–पु., आदानकालः (असंसू. ४.६)
–ज्वर–पु., ज्वरस्य विधिभेदः (चचि. ३.३२)
–धूप–पु., धूप. का धूपकल्पाध्यायः
–मर्मन्–न., तेजोभूयिष्ठं मर्म, तच्च सद्यःप्राणहरम्। (सुशा. ६.१६)
–लोक–पु., अग्निभूताधिदैवतस्वभावो लोकः
–विसर्प–पु., रोग. विसर्पविशेषः आग्नेयो वातपित्ताभ्याम्। (चचि. २१.१४)
–व्याधि–पु., पैत्तिको रोगः (चनि. १.४)

आघट्टक– पु.,वनस्पति. अपामार्गभेदः, रक्तापामार्गः, अपामार्गः (रा. ४.३९०)

आघात–पु., अवरोधः, दुष्टिः (सुउ. ५८.१)
–काल–पु., ग्रहादीनामावेशकालः (चचि. ९.११)

आघातन–न., वधस्थानम्, घातस्थानम् (चसू. ८.१९)

आघ्रात–वि., उत्पलादिपुष्पानुप्रविष्टं नस्योपयोज्यं वामकं द्रव्यं; घ्राणेन गृहीतम्

आचमन–न., योनिप्रक्षालनोदकम् (सुशा. २.१२–१३ ड.)
वनस्पति० वाल्कम् (ध. १.४७)

आचमनीय–वि., पात्र० आचम्यते येन पात्रेण तत् (चसू. १५. ७)

आचय–पु., समन्ताच्चयनम्, समुदायः (अहसू. ७.२३)

आचार–पु., शास्त्रशिक्षाकृतो व्यवहारः (चइं. १.३)
कायवाङ्मानसं कर्म। (सुसू. १.२७)
कुलदेशाद्यनुगतं लौकिकं विधानम् (सुसू. २.३)
–चपल–वि., सर्पसत्वलक्षण०
व्यापारे चपलः। (सुशा. ४.८९–९०)
–रसायन–न., आचार एव रसायनम् यथा सत्यभाषणं, अक्रोधः, मद्यमैथुनान्निवृत्तिः, अहिंसा, प्रियभाषणं जपशौचपरता, धैर्यं, दाननित्यता, देवगोब्राह्मणाचार्य–गुरुवृद्धार्चनरतिः, नित्यमानृशंस्यपरता, नित्यं करुणार्द्रता, समजागरणस्वप्नता, युक्तिज्ञता, शास्ताचारता, अध्यात्मप्रवणेन्द्रियता, वृद्धास्तिकजितात्मनां सेवा, धर्मशास्त्रपरता च आचरणमेतत् नित्यरसायनमेव अपि च एतैर्गुणैस्समुदितै रसायनं यः प्रयुङ्क्ते स यथोक्तान्सर्वान्रसायनगुणान् समश्नुते। (चचि. १.४ ३०–३५)

-विधि-पु., पथ्याचारः—उष्णोदकोपचारी ब्रह्मचारी, क्षपाशयश्च स्यात्, यान्यहानि स्नेहं पिबेत्तान्यहानि, व्यायामवेगसंरोधशोकवर्षहिमातपप्रवातयानयानाध्वभाष्यात्यशनसंस्थितिनीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च त्यजेत्। अग्रेऽपि तावन्त्येवाहानि व्यायामादि सर्वं त्यजेत्, सर्वकर्मसु व्याधिक्षीणेषु च प्रायोऽयमेव क्रमः (असंसू. २५.४१–४४)

आचारिक-वि., स्नेहविध्युक्तः आहारादिनियमः (अहृसू. २८. २५)
आरोग्यनियमः। (सुचि. ६.४)
चर्या. (सुचि. ३८.११३)

आचार्य-पु., गुरुः, शास्त्राधिगमहेतूनां श्रेष्ठः। (चसू. २५.४०)
मोक्षशास्त्रोपदेष्टा। (चशा. ५.१२)

आचित-वि., व्याप्तम्। (सुनि. १६.६)
युक्तम्। (सुचि. ३०.३५)

आचूची-स्त्री., बालानामौषधदानस्य साधनम्। (कासि. ३ (पृ. १५४)

आचूषण-न., उपक्रम० चूषणम्–शृङ्गेण, अलाबुना (ब्वा) मुखेन वा स्तन्य–रक्तादीनां निष्कासनम् (सुसू. ७.१७)

आच्छादन-न., आवरणम्। (अहृसू. २६.४१)
आवापः (र. ८.५४)

आज-वि., अजस्य अजायाः वा इदम्

आजन्म-अ., जन्मप्रभृति. (अहृसू. १०.७)
-सात्म्य-न., जन्मकालाद्यदुपशेते तत् (अहृसू. १०.७)
-सुरभिपत्र-पु., वनस्पति. जम्बीरः (रा. १०.८१)

आजानेय-पु., उत्तमकुलजातोऽश्वः। (चशा.८.९)
"आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः" (शब्दक. अश्वतन्त्रे.)

आज्ञा-स्त्री., अनुलङ्घनीय आदेशः (सुसू. ३४.१०–११)
-विधेय-वि., आदेशकारी (सुक. १.१४–१६)
-सिद्ध-न., सिद्धयोग. कमलाविलासरसस्य अपरं नाम, निश्चितगुणकारि (र. २६.५२–५३)

आज्य-न., घृतम् (रस. २.७५)

आञ्छन-न., आकर्षणेन स्वस्थाने स्थापनम् (सुचि. ३.१८)
यन्त्रकर्म. (सुसू. ७.१७)
भग्नोपक्रमः (सुचि. ३.१८)

आटक-पु., गुग्गुलुः (र. २०.१३०–१३६)

आटरूष-पु., वनस्पति० वासकः अयं तिक्तः कटुस्तुवरकः (भा. प्र.) शीतो, लघुः, स्वर्यो, हृद्यो, वातकृत् (भा. प्र.) कफपित्तघ्नो, रक्तविकारकासक्षयच्छर्दिकुष्ठज्वरतृष्णारक्तपित्तकामलावैकल्यादिघ्नः शाकार्थमप्युपयुज्यते. (ध. १.२३ (चसु. ३.३) (सुसु. ४६.२६२.२७०)

NO.—ACAN THACEAE
∠.—ADHATODA VASIKA
हिं.—अडूसा, विसोंटा, वासा.
म.—अडुळसा
गु.—अरडुसो.
बं.—वाकस, छोट वाकस.
त.—अधडोडे.

आटरूषक-पु., आटरूषः (सुसू. ४६.२६२.२७०)

आटव्या-स्त्री., वनस्पति०, कण्टकारीभेदः, कासघ्नी इति नाम (ध. १.९८)

आटा-स्त्री., पक्षि०, (अहृसू. २६.१०)
-मुख-न., शस्त्र० आटीमुखम् (असंसू. ३४.२७) (सुसू. ८.४)
-वदन-न., शस्त्र० आटीमुखम् (अहृसू. २६.१०)

आटालत्व-न., विस्तृतत्वम् अटालत्वम् (चनि. ३.१४)

आटी-स्त्री., पक्षि० जलवर्धनी (सुसू. ८.४) अयं समुद्रतीरे कोङ्कणप्रान्ते उपलभ्यते, बकसदृशः प्रसिद्धः पक्षी. द्रष्टव्यं 'आटा'.
-मुख-न., शस्त्र० अङ्गुष्ठायतं फलं, सप्ताङ्गुलं वृन्तं, केशप्रमाणधारं विस्रावणोपयोगि शस्त्रम् (सुसू. ८.३)

आटोप-पु., रोगलक्षण० उदरे गुडगुडशब्दः (चनि. ८.६)
उदरापूरः (सुउ. ४२.८)
नाभेरधो मन्दसञ्चारवायुता। (असंनि.११)
ईषत्सशब्दमाध्मानम्। (सुसू. १५.१५)
वातादीनामप्रवृत्तिः (सुक. १.४२)
रुजापूर्वकक्षोभः। (सुनि. ९.२०)
क्षोभः (अहृसू. २८.८)

आडूक-न., पात्र० बालानामौषधप्रदानार्थं क्षुद्रनौकाकारं साधनम् (कासि. ३ पृ. १५५)

आढ-न., मान० आढकम् (र. ९.३९)

आढक-न., मान० चतुःप्रस्थमाढकम् (चक. १२.९४) षट्पञ्चाशदधिकद्विशततोलमानम् २५६ तोलकाः (र. १४.५६)
पात्रकापरपर्यायम् (र. ११.८)

(आढकी)–स्त्री., खनिज० सौराष्ट्री (ध. ३.१०६)
वनस्पति० शिम्बीधान्य०
(चसू. २१.२६ ध. ६.९३)
तद्गुणाः–कषाया, स्वादुः शीता कटुर्लघुः किञ्चिद्वातकरी, संग्राहिणी, कफपित्तघ्नी, मेदोरक्तपित्तघ्नी, लेपोपयोगिनी च, त्रिप्रकारैषा सितासितरक्तभेदात्।
(ध. ६.९३)
NO.—PAPILIONACEAE
L—CAJANUSINDICUS
Eng.—PIGIEON PEA, DHULL
हिं. — अडहर. अरहर. तोर. डुमुर.
म. — तुरटी.
गु. — तुवर, डंगरी.
बं. — अडहर, आइरी.
त. — तुवरै, इयवै.
फा. — शाखुल.

आढ्य–वि., धनवान् (अहृसू. १.२९)
–पवन–पु., रोग० ऊरुस्तम्भः (अहृसू. १५.३६)
–मारुत–पु.. रोग० आढ्यवातः वातरक्तम्
(अहृसू. १९.८) द्र० "आढ्य पवन"
–रोग–पु., वातरक्तम् (असंनि. १६.५)
–रोगिन्–वि., वातरक्ती (अहृसू. १७.२२)
–वात–पु., रोग० वातरक्तम्, अयमाढ्यानां प्रायो भवतीत्याढ्यरोगः (चक्र) चचि. २९.११)

आणि–स्त्री., मर्म० जानुन ऊर्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलम् आणी नाम, स्नायुमर्मैतद् वैकल्यकरं च। तत्र (विद्धस्य) शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च (सुशा. ६.७)
आणी–स्त्री., आणि मर्म (सुशा. ६.७) द्र० 'आणि'
आण्डूक–न., खनिज०, वङ्गम् (रा. १३.१४)
आतङ्क–पु., व्याधिः, दोषाः, यक्ष्म, ज्वरः
(चनि. १.५, चवि. ६.४, चचि. ३.११)
–विपरीत–वि., केवलव्याधिघ्नं भेषजम्
(चवि. २.१३)
आतत–वि., व्याप्तम्। (सुशा. ९.९)
(सुसू. १७.५, सुनि. १२.६)
आतप–पु.. सूर्यातपः, रविप्रकाशः, तेजःपरमाणुपुञ्जः,
तद्गुणाः–पित्ततृष्णाग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत्
(सुचि. २४,८६)
–त्र–न., छत्रम् (असंशा. ८.३२)
लंघनप्रकारः, आतपसेवनम्। (चसू. १२.१८)
मध्यबलस्थूलमनुष्येषु स्थौल्यापनयनाय (चसू. १२.२३) दुष्टव्रणपीडितेषु कुष्ठिषु तैलपानाभ्यङ्गादनन्तरमन्तःशोधनार्थं प्रयुक्तश्चिकित्सोपक्रमः (सुचि. ९.६६)
–दग्ध–परिवः रोग० सूर्यातपादिभिः दाहः
(सुसू. १२.३८)
–सह–वि., य आतपं सहते सः (चसू. १३.४७))
–सहत्व–न., लक्षण० आतपसेवने क्षमत्वम्
(चनि. १.३३)
–हत–वि., सूर्यतेजसा हतम्। (चसू. २७.३१६)
आतपासहत्व–वि., लक्षण० आतपस्यासहिष्णुत्वम्
(चनि. १.३३)
आतस्य–वि., अतस्या इदम्। (चसू. २७.२९२)
आतुर–वि., रोगी. (चसू. १.२४, सुचि. ३३.५)
–गुण–पु., रोगिणो गुणः "निर्देशकारित्वमातुरगुणानां श्रेष्ठम्" (चसू. २५.४०) (असंसू. १३,) द्रष्ट० 'रोगिन्.'
आतुरावस्था–स्त्री., आतुरस्यावस्थारूपः कालः, स कालाकालरूपो द्विविधः कार्याकार्यविचारतः।
(चवि. ८.१३२)
आतुरोपक्रमणीय–पु., अध्याय० (सुसू. ३५.१)
आतुरोपद्रवचिकित्सित–न., अध्याय०
(सुचि. ३९.१)
आतुर्य–न., आतुरस्य भावः रोगः (चचि. १.७९)
आत्त–वि., गृहीतम्। (अहृसू. १.२८)
आत्मन्–पु., जीवः ज्ञानप्रतिसंधाता, क्षेत्रज्ञः
(चसू. १.४२) (सुशा. ५.३)
देहः (सुशा. ३.७)
कर्मात्मा, बद्धपुरुषः (सुसू. १५.४१)
जीवात्मा, मनः (चवि. ८.३९)
–गुप्त–न., आत्मगुप्तायाः फलम्, कपिकच्छुः
(सुसू. ४६.३६)
(–गुप्ता)–स्त्री., वनस्पति० कपिकच्छुः
(सुउ. ५२.४१) द्र० 'आत्मगुप्त'.
–गुप्तातैल–न., कपिकच्छुबीजभवं तैलम्
(ध. ६.१३५)
–गुप्ताशूक–पु., वनस्पति० कपिकच्छोः शूकः
(चसू. १८.४)
–ज–वि., आत्मनो जायेत इति (चशा. ३.३)
न., गर्भस्यात्मजन्यो भावः (चशा. ३.१६)
तासु तासु योनिषूत्पत्तिरायुरात्मज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृति–स्वर–वर्ण–विशेषाः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतना धृतिर्बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारः प्रयत्नश्चेति (चशा. ३.१०)
मन्मथः (चचि. २.३–३०)

–जा–स्त्री., वनस्पति० पुत्रजीवा (चक्र)
(चचि. ३.२६७)
–प्रत्यक्ष–वि. मानसप्रत्यक्षज्ञानविषयः, सुखदुःखेच्छाद्वेषादय आत्मप्रत्यक्षाः (चवि. ८.३९)
–रक्षा–स्त्री., भूतावेशनिषेधार्थं मन्त्रैरात्मनो रक्षणम्
(चचि. २३.६१)
वनस्पति० इन्द्रवारुणीभेदः, महेन्द्रवारुणी
(ध. १.२५०)
–लिङ्ग–न., स्वरूपम् । (सुनि. १०.३)
–वत्–वि., बुद्धिमान् । (सुसू. ३४.९)
वशी, संयमी (सुचि. ५.१९)
–विज्ञान–न., आत्मविद्या. (असंसू. ५.४२)
–शल्या–स्त्री., वनस्पति० = शतावरी
(रा. ४.४३९)
–संपद्–स्त्री., अर्थग्रहणे प्रयत्नशालित्वम् ।
(चसू. ८.४)
आत्मनः चिरायुष्ट्वकारकधर्मयुक्तता
(चशा. ६.३०)
आत्मनः शुक्रशोणितसंयोगाधिष्ठातुः शुभजीवकर्मयुक्तत्वम् । (चशा. २.६)
–साक्षिक–वि., आत्मोपलभ्यमानम् (चशा. १.८३)
–सात्म्य–न., आत्मनः स्वस्य सात्म्यम्
(चवि. १.२५)
आत्मोद्भवा–स्त्री., वनस्पति० माषपर्णी (रा. ३.१७२)
आत्ययिक–वि., अत्ययो विनाशो भवति अस्मादिति विघातकः (च.नि. २.११)
आत्रेय–पु., ऋषि० अत्रेरपत्यमात्रेयः पुनर्वस्वपरनामा, भरद्वाजशिष्यः, अग्निवेशादीनां गुरुः, भरद्वाजादायुर्वेदं प्रतिगृह्य शिष्येभ्यो दत्तवान् । (चसू. १.२)
–भद्रकाप्यीय–पु., अध्याय० (चसू. २६.१)
–भिक्षु–पु., ऋषि० (चसू. १.९)
–शासन–न., आत्रेयस्य वैद्यकशास्त्रम् (चसू. १.९३)
आथर्वण–पु., वेद० अथर्ववेदः
आदंशशोफ–पु., रोगलक्षण० दंशस्याऽऽसमन्ताज्जायमानः शोफः । (सुक ४.३७)
आदर्श–पु., दर्पणः (चइ. १२.७७)
प्रतिबिम्बदर्शनार्थं पूर्णचंद्राकारं कांस्यमयः
(सुसू. ३०.२१)
–मण्डल–पु., सर्प० मण्डलिजातीयः
(सुक.४.३४) (२)
आदान–पु., न; काल० आददाति क्षपयति पृथिव्याः सौम्यांशं प्राणिनां च बलमित्यादानम् ।
(चसू. ६.४)
वसंतग्रीष्मवर्षास्त्रय ऋतवः आदानकालः अस्मिन्सूर्यः प्राणिनां बलमादत्ते (चचि. ३.४७)
न०, आवापः प्रक्षेपः (सुसू. ४६.३५२)
ग्रहणम्. हस्तस्य विषयः (सुशा. १.५)
–कर्मन्–वि., आदानमाहारप्रणयनं कर्म यस्य स (प्राणः) (चचि. १५.६)
आदानी–स्त्री., वनस्पति० घोषकभेदः । (चशा. ४.८७)
आदारिबिम्बी–स्त्री., वनस्पति० आदारशिम्बी, आलिः आउलिः (डसुउ. ४४.१९)
आदारी–स्त्री., वनस्पति० वेल्लान्तरसदृशपुष्पा लोहितफला, आलिः (डसुउ. ४४.१९)
वनस्पति० 'आदारी काकहन्ताळी तोया खदिरवल्यपि' (इन्दु) असंउ. १ पृ. ४)
आदि–पु., कारणम्, उत्पत्तिः (सुशा. १.४)
–काल–पु., कृतयुगम् (चचि. १९.४)
–देव–पु., शङ्करः ब्रह्मादिर्वा (सुसू. १.२१)
–बलप्रवृत्त–वि., शुक्रशोणितस्थितदोषजनितः तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च (सुसू. २४.५)
–मधु–न., पुराण मधु (र. १७.६२–६४)
–वन्ध्या–स्त्री., वन्ध्याभेद० आजन्मवन्ध्या, पापकर्मविनिर्मिता (र. २२.१–२)
आदित्य– पु., देवता० रविः, असावेव स्वरश्मिभिः शीतोष्णवर्षाः गतिविशेषेण कालविभागं च कुरुते
(सुसू. ६.४)
पुरा द्वादश आदित्या आसन्, इन्द्रो भगः पूषाऽर्यमा मित्रावरुणौ धाता विवस्वानंशो भास्करस्त्वष्टा विष्णुरिति, तेषां त्रयोदशो गुह्योऽभवद्बृहस्पतिर्नाम ।
(का. रेवतीकल्प ६. पृ. १८८)
–कान्ता–स्त्री., वनस्पति० आदित्यभक्ता
(ध. ४.९८)
–पर्णिनी–स्त्री., वनस्पति० सोमसमवीर्यौषधिः तदुत्पत्तिस्थानं देवसुंदह्रदः सिंधुनदश्च । एषां मूलिनी, सुरक्तांशुककोमलैः पञ्चभिः पत्रैर्युक्ता, आदित्यानुवर्तिनी, कनकाभा, जलान्तेषु सर्वतः परिसर्पिणी च (सुचि. ३०.१९–२०)
–पर्णी–स्त्री., वनस्पति० आदित्यपर्णिनी सूर्यावर्तः
(चक्र) (चचि. २६.२६८)
सूर्यकान्ता, सूर्यवल्ली (चचि. १. (४) ७)
आदित्यानुवर्तिनी (सुचि. ३०–३१)

–भक्ता–स्त्री., वनस्पति० सुवर्चला सूर्यमुखी तद्गुणाः–कटुस्तिक्तोष्णा, (शीता. रा.) स्वर्या, कफघ्नी, स्फोटत्वग्दोष–कण्डू–व्रण–कुष्ठ–भूत–ग्रह–शीतज्वरघ्नी च (घ. ४.९९)
N.O. COMPOSIEAE
(NAD. VOL. I/614)
L.—HELIANTHUS
ANNOUS LINN.
हिं.—सूरजमुखी
म.—सूर्यफूल, सूरजमुखी
गु.—सूरजमुख
बं.—सूरजमुखी
त.—आदित्य भक्तिचेट्टु
फा.—गुली अफताब

–वल्ली–स्त्री., वनस्पति० आदित्यभक्ता (घ. ४.९८) द्र० 'आदित्यभक्ता'

आदिम–पु., कश्चिद्रससिद्धिप्रदायकः सिद्धः (र. १.२–५)

आदृत–वि., सादरः (सुक १.२४)

आदेयवाक्य–वि., ग्राह्यवचनः (ग्राह्यं वचनं यस्येति) (चशा. ४.३७–३)

आद्य–न., अन्नम् । (चसू. ६.५०)

आद्यमत–वि., आध्मायमानः (चसि. २.१२)

आधान–न., स्थापनम् । (असंनि. १.२१)

आधार–पु., औषधिधारणार्थं नेत्रगोलकाद्बहिः माषपिष्टकृता पाली (असंसू. ३३.४)
कफामपित्तपक्वादीनामाशयोऽधिष्ठानं वा । (अहशा. ३.१०)

आधारी–स्त्री., वनस्पति० गुडूची, शतावरी (र. १७.४३–४६)

आधि–पु., मनोव्याधिः । (असंउ. ९. (पृ. ७३)

आधिदैविक–वि., देवेष्वधिकृत्य यद्वर्तते तदाधिदैविकम् (सुसू. २४.४)

आधिभौतिक–वि., भूतेष्वधिकृत्य यत्प्रवर्तते तदाधिभौतिकम् । (सुसू. २४.४)

आध्मात–वि., आध्मानयुक्तपुरुषः । (असंसू. २७.१०)
वातपूर्णम् । (सुनि. १.८८)

–कन्धर–वि., समन्तादध्माता कंधरा ग्रीवा यस्य (अहउ. ७–१०)

–ग्रीव–वि., पूरितस्तब्धग्रीवः । (चनि. ८.८)

आध्मान–न., रोगलक्षण० उदरे वायोरतीव संचयः अनिलपूरणम् । (चसू. २६.१०२)
वातरोग०, वातनिरोधाद्यदा उदरमतीवांऽऽध्मातमत्युग्ररुजं साटोपं च भवति तं रोगमाध्मानमिति विद्यात् (सुनि. १.८८.)
वाग्भटे 'आनाह' इत्यस्य संज्ञा (अहनि. ११.६०)
अस्य चिकित्सा—लंघनं, पाणितापः (स्वेदनं) फलवर्तिक्रिया पाचनीय–दीपनीय,–बस्तिप्रयोगाः लङ्घनानन्तरमन्नकाले जीरकादि–दीपनसिद्धान्यन्नानि च देयानि (सुचि. ५.२६)

आध्मापन–न., आध्मानम् (चसि. १.३३)

आध्यात्मिक–वि., आत्मसंबद्धम्, आत्मन्यधिकृत्य वर्तत इति. (सुसू. २४.४)

आनडुह–वि., वृषभस्येदम् (चर्मादि) (चशा. ८.१०)

आनद्ध–वि., आनाहयुक्तम्, आध्मातम् (सुउ. २४.६)
आच्छादितम् (सुसू. ६.३१)

–बस्ति–वि., रोगलक्षण० आध्मातमूत्राधारः (सुउ. ५५.१०)

–बस्तिता–स्त्री., बस्तिप्रदेशेऽत्याध्मानम् (सुशा. ९.१२)

आनन–न., शारीर० मुखम् । (असंशा. ८.३०)

–दूषिक–पु., क्षुद्ररोग० मुखदूषिका (र. २५.२)

आनन्द–पु., कामः (सुशा. १.५)

–भैरव–पु., सिद्धयोग० त्रिदोषजातिसारघ्नः (र. १६.७–१०)

(–भैरवी)–स्त्री., सिद्धयोग० इयमश्मरीं हन्ति । (र. १७.१२–१३)

–भैरवघृत–न., सिद्धयोग० त्वग्वातघ्नमिदम् (र. २१.१७०–७१)

आनाम–पु., आनमनम्, वक्रीकरणम् (सुचि. ३३.४६)

आनाह–पु., स्थौल्यम्, परिणाहः (अहसू. २५.१४)
रोगलक्षण० उदरस्याध्मानम् वायुना परीपूरणम् । (चवि. २.७)
रोग० तस्य संप्राप्तिः–क्रमेण निचितमामं शकृद्वा भूयो विगुणानिलेन (उन्मार्गवायुना) विबद्धं सद् यथामार्गं न प्रवर्तते, स आनाहः (सुउ. ५६.२०–२१)
" यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति । नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥ " (चसू. १८.३२

स आमसमुद्भवः पुरीषजश्च, आमसमुद्भवे तृष्णा, प्रतिश्यायः, शिरोविदाहः, आमाशये शूलमामाशयगुरुत्वमुत्क्लेशनमुद्गारविघातनं चेति लक्षणानि (सुउ. ५६.२१–२२)

पुरीषजानाहलक्षणानि–कटि–पृष्ठ–पुरीष–मूत्राणां स्तंभशूलौ, श्वासः, कुक्ष्यानाहः विड्वमनं, वातवर्चोनिरोधः, तृष्णोद्गारावरोधः कुक्षौ निरुद्धवायोरुपरिधावनम् (सुउ. ५६.२२–२३)

बालानामानाहरोगे लक्षणानि–विशालस्तब्धनयनता पर्वभेदोऽरतिः क्लमो मूत्रानिलविड्रोधश्च (कासू. २५.१९)

वंक्षणाश्रये आनाहे लक्षणम्–वंक्षणप्रदेशे संनद्धवातादिवत् (चचि. १४.१३३)

सामान्यचिकित्सा—स्वेदनपाचने गुदे वर्तिनिवेशनं नाड्या चूर्णप्रधमनं निरूहानुवासनबस्तिश्च । (सुउ. ५६.२४–२५)

आनील–न., खनिज० वङ्गम् (ध. ६.१३)

आनुपूर्वी–स्त्री., क्रमः परिपाटी (सुउ. ६५.२९)

आनुबन्धिक–वि., अनुबध्नाति, जन्मान्तरेऽप्यनुगच्छतीति । (चवि. ८.३७)

आनुलोमिक–वि., अनुलोमत्वकरम् (अहसू. १९।४७.४८)

आनुलोम्य–न., प्रवर्तकत्वम् । (सुनि. १.१०)

आनुवासनिक–वि., अनुवासनबस्तावुपयुक्तम् (स्नेहादि) (चचि. ३.२५१)

आनूप–वि., अनूपसंश्रयादानूपः (चसू. २७.५४)

पु., जलभूयिष्ठो देशः

तल्लक्षणम्–तत्र बहूदकनिम्नोन्नतनदीवर्षगहनो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्वतवृक्षो मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः (सुसू. ३५.४२)

हिन्तालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः सरित्समुद्रपर्यन्तप्रायः शिशिरपवन बहुलोवञ्जुलवानीरोपशोभिततीराभिः सरिद्भिरुपगतभूमिभागः (चक. १.८)

अहितदेशानां श्रेष्ठः । (चसू. २५.४०)

–पिशित–न., आनूपप्रदेशस्थप्राणिनां मांसम् (चसू. ५.५)

स च पञ्चविधः–कूलचराः, प्लवाः, कोषस्थाः, पादिनो मत्स्याश्च (सुसू. ४६.९३)

–भूमि–स्त्री., आनूपदेशः, आनूपभूमिः अहितदेशानां श्रेष्ठा (असंसू. १३.३)

–मज्जा–स्त्री., स्नेह० महिषादीनां मज्जा; तस्याः गुणाः–मधुरा, गुर्वी, उष्णा, वातघ्नी च (सुसू. ४५.१३१)

–मांस–न., आनूपदेशचारि प्राणिजं मांसम् तद्गुरूष्णस्निग्धमधुरं बलोपचयवर्धनं वृष्यं वातहरं कफपित्तवर्धनं व्यायामदीप्ताग्निभ्यो हितम् (चसू. २७.५७)

–वर्ग–पु., आनूपदेशवासिप्राणिवर्गः (सुसू. ४६.९३)

–वारि–न., आनूपदेशस्थं जलम्, तदनेकदोषमभिष्यन्दि गर्हितं च (सुसू. ४५.३७)

–शफ–पु., महिषादीनां खुरः । (सुचि. १.९२)

आनृतिकत्व–न., राजसगुण०, मिथ्यावचनशीलता (सुशा. १.१८)

आनृशस्य–न., सात्त्विकगुण० अक्रूरकर्मकारित्वम् (सुशा. १.१८)

आन्तरिक्ष–वि., आकाशीयभावः आकाशभूतगुणः आन्तरिक्षास्तु–शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता च. (सुशा. १.१९)

वि., आकाशभूयिष्ठम् । (चशा. ७.१६)

वि., अन्तरिक्षादागतम्, मेघोदकम्, उदकानां श्रेष्ठम् । (सुसू. ४५.३ चसू. २५.४०)

आन्तरीक्षानुकारिन्–वि., यदन्तरिक्षमनुकरोति स्वच्छत्वादिभिर्गुणैः । (असंसू. ६)

आन्ध्य–न., नेत्ररोग० अन्धत्वम्, लिङ्गनाशः (सुशा. ६.२७ असंउ. १७)

आन्ध्र–पु., दाक्षिणात्यजनपदविशेषः (असंशा. १२.१९)

आपगा– स्त्री., नदी (सुचि. ३०.३९)

आपद्–स्त्री., संकटम्, व्याधिः । (चसू. १५.३)

आपन्न–वि., प्राप्तम् (चशा. ४.९)

–गर्भा–वि., लब्धगर्भा, गर्भिणी (असंशा. ४.३)

–सत्वा–स्त्री., लब्धगर्भा, गर्भिणी (सुउ. ४९.४–५)

आपमार्ग–पु., वनस्पति० अपामार्गः (र. २५.८६)

आपाकशाक–न., वनस्पति० आर्द्रकम् (ध २.८५)

आपातभद्र–वि., आपाततः कल्याणकारी (चवि. १.१६)

आपान–पु., धूमस्याक्षेपविसर्गौ (चसू. ५.३६)

न., पानम्, मद्यपानम् (चचि. २४.७५)

तत् सात्विक – राजस – तामसभेदात् त्रिविधम् (चचि. २४.७५–७८)

आपिञ्जर–न., खनिज० सुवर्णम् (रा. १३.२)

आपीत–पु., वनस्पति० नन्दीवृक्षः (ध. ३.१८)
न., खनिज० स्वर्णमाक्षिकम् द्रष्टव्यं 'माक्षिक' (रा. १३.२०९)
न., वनस्पति० पद्मकेसरम् (ध.४.१६५)
आपोथन–न., विश्लेषणम् (सुचि. ३.५२)
प्रहरणम् (चचि. १.१४७)
आपोथिताग्र–वि. ईषत्क्षुण्णाग्रम् (चसू. ५.७१.७२)
आप्त-वि., यथार्थवक्ता, अवितर्कस्मृतिविभागविद् निष्प्रीत्युपतापदर्शी (चवि. ४.४)
यथार्थम् (चक्र) (चवि. ८.८२)
–वचन–न., आप्तोपदेशः (चवि. ४.४)
आप्तागम–पु., वेदः शास्त्रवादः (चसू. ११.२७)
आप्ताश्रित-वि., आप्तैराश्रितम् (सुसू. ४६.४४६)
आप्तोपदेश–पु., ऐतिह्यम् आप्तवचनं वेदादिः (चवि. ८.४१)
आप्तोपसेविन्–वि., आप्तस्योपसेवकः आप्तवचनानुकारी-त्यर्थः (असंसू. ५.४६)
आप्ति–स्त्री., संप्राप्तिः (अहृसू. १.२२)
आप्य–वि., जलीयम् (सुशा. १.१९)
पाञ्चभौतिकमपि जलगुणभूयिष्ठम् (चसू. २६.११)
यद् द्रवसरमन्दस्निग्धमृदुपिच्छिलं रसरुधिरवसा-कफपित्तमूत्रस्वेदादि तदाप्यं रसो रसनं च अब्धातु-प्रधानम् । (चशा. ७.१६)
आप्यास्तु–रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रवसमूहो, गुरुता, शैत्यं, स्नेहो, रेतश्च (सुशा. १.१९)
आप्यायन–न., वर्धनम् (सुसू. १.८. (८)
आप्यायनक–न., घटयन्त्रम् रसस्य बलकारकम् (र. ९.५१)
आप्यायमान–वि., पुष्यमाणम् । (असंसू. ४.७)
आप्लावन–न., द्रवम्, द्रवद्रव्यम् (चशा. ८.४१)
भावना, सूत्रादिभिर्द्रव्याणां भावनम् (सुसू. ४४.८४–८५)
आप्लुत-वि., व्याप्तम् (चइं. १०.१४)
मिश्रितम्, पूर्णम् (सुचि. ८.३०)
आफोट–पु., वनस्पति० आस्फोटः अर्कभेदः (काखि. १५.१७)
आबाध–पु., शारीरो मानसो वा व्याधिः (सुसू. २४.१२)
पीडा (सुसू. ४६.४३८–३९)

(आबाधा)–स्त्री., पीडा (सुचि. २४.१)
–वर्जन–न., मर्मोपघातकहेतुवर्जनम् (चसि. ९.१०)
आभरण–न., भूषणम्, पोषणम् (असंसू. ८.४४)
आभा–स्त्री., वृक्ष० बब्बूलः (बर्बुरः) (र. २३. ४३–४४)
आभास–पु., पारदबन्ध०, योगयुक्तः पारदः पुटनानन्तरं भावनानन्तरं च यदा विमुक्तो भूत्वा स्वभावं याति तदाऽनेन शब्देन व्यवह्रियते (र. ८.१७)
पुटितो यो रसो याति योगं मुक्त्वा स्वभावताम् ।
भावितो धातुमूलाद्यैराभासो गुणवैकृतैः ॥
(र. ११.६८)
आभिप्रायिक–वि., अभिप्रायप्रयोजकम्, इष्टम् (चशा. ८.५०)
आभीर–पु., कुरुक्षेत्राद्दक्षिणां दिशमाश्रितो देशः; गुर्जर-देशस्य दक्षिणपूर्वभागस्थो नर्मदामुखप्रदेशः । (काखिल. २५.१४)
आभुग्न–वि., ईषज्जिह्मम्, कुब्जीभूतम् (सुनि. १५.१०)
–शिरस्–वि., संकुचितं शिरः यस्य स आभुग्नशिराः गर्भः (सुनि. ८.५)
–सक्थी–वि., मूढगर्भ० यस्य आभुग्ने संकुचिते सक्थिनी जङ्घे सः (सुचि. १५.९)
–सक्थी–वि., यस्याः जानुमध्ये सक्थिनी संकुचिते सा (सुशा. १०.८)
आभोग–पु., परिपूर्णता, प्रमाणं, विस्तारः परिधिर्मध्य-भागः । (र. १०.३४–३९)
आभ्यन्तर–वि., शरीरान्तर्वर्ति । (सुउ. २३.५)
पु., शारीर० महास्रोतः (असंसू. २२.१५)
आम–वि., अपक्वम् । (सुसू, ४६,२०९)
अश्रुतम्, अक्वथितम् (पयः स्नेह इ०) (चनि. २.४)
पु., जठरानलदौर्बल्यादामाशयगतोऽपक्वोऽन्नरसः । (अहृसू. १३.२५)
धात्वग्निदौर्बल्यादधातुस्थितोऽपक्वोऽन्नरसः धात्व-ग्निभिरपाकादामः (सुसू. १५.३२ (डल्हण)
कोद्रवेभ्य उत्पन्नविषस्येव अतिदुष्टदोषाणामन्यो-न्यसंमूर्च्छनादुत्पन्नो आमः (अहृसू. १३.२६)
मलसंचयः प्रथमा दोषदुष्टिर्वा (चचि. १५.९३ (चक्र)
आमस्वरूपम्–गुरु, अनेकवर्णं, स्निग्धं, बहुपिच्छिलं तन्तुमद्, दुर्गन्धं, द्रवरूपम् । (अहृसू.१३.१७ (अरुणदत्त)
आमावस्था—आमसंपृक्ता दोषा दूष्या रोगश्चा

सामाः, आमवियुक्ता निरामा इत्युच्यते।
(अहृसू. १३.२७)
रोग० विंशतिकफरोगेष्वेकः (कासू. २७.४१)
स द्विविधः-विसूचिका अलसकश्च (चसू. १९.३)
दण्डालसकविलम्बिकारोगावामजन्यौ
(अहृसू. ८.१३-२८)

-कोशिन्-वि., आरूढकर्णस्य वर्धनेन जायमानोऽयं दोषः, असम्यग्रूढमध्यकर्णः (सुसू. १६.२४)

-गन्धास्यत्व-न., रोगलक्षण० रक्तपित्तस्य वक्त्रे विस्रगन्धित्वम्। (अहृनि. ३.५)

-(गन्धा)-स्त्री., वनस्पति० व्रीहिः (रा. १६.१०९)

-गन्धि-वि., आमस्यापक्वाऽऽहाररसस्वरूपस्य गन्धोऽस्यास्तीति, विस्रगन्धिः अम्लगन्धिर्वा
(चचि. १५.५४)

-गन्धिक-वि., आमगन्धि, आमगन्धयुक्तः
(सुउ. ४०.१७५)

-गन्धित्व-न., रोगलक्षण० रक्तपित्ते पूर्वरूपविशेषः।
(चनि. २.६)

-गर्भ-पु., षण्मासं यावद्गर्भः (सुउ. ४२.१३)
अपक्वो गर्भोऽण्डादिरूपः (चशा. ६.१०)

-(गर्भा)-स्त्री., आमो गर्भो यस्याः सा
(चशा. ८.३१)

-गर्भभ्रंश-पु., रोग० आमगर्भस्य भ्रष्टता पतनं वा (असंसू. २७.७)

-गर्भशेष-पु., आमगर्भपतनानन्तरं तस्य अपरादिकः शल्यरूपः शेषः (असंशा. ४.१०)

-घ्नी-स्त्री., वनस्पति० कटुका (ध. १.३८)

-ज्वर-पु., रोगावस्था० तरुणज्वरः सामज्वरः आमावस्थितो ज्वरः। (अहृसू. १८.७)

-तैल-न., अपक्वतैलम्, तिलकल्कनिपीडनेन मुष्टितः परिस्रुतं तैलम् (सुसू. १६.७)
सद्यस्कमनग्निसंबद्धं तैलम् (सुचि. ३.३४)
तलभङ्गेऽस्थिभङ्गे च परिषेकार्थमुपयुज्यते।
(असंउ. ३२ (पृ. २४१)

-दोष-पु., अग्निमान्द्यादपक्वो रसधातुरामाशयस्थो दुष्टश्च आम इत्युच्यते; स एव आमदोषः
(सुउ. ५०.४)

-पक्वाशय-पु., शारीर० आमस्य पक्वस्य चाशयः, कोष्ठः, महास्रोतः शरीरमध्यमित्येतस्य पर्यायाः आभ्यन्तररोगमार्गश्च (चसू. ११.४८)

-पक्वाशयचर-वि., कोष्ठचरः (सुनि. १.१६)

-पक्वाशयान्तर-न., आमाशयस्य पक्वाशयस्य च यदन्तरं तद्, आमाशयपक्वाशययोर्मध्यभागः
(सुशा. ९.७)

-पक्वैषणीय-वि., अध्यायसंज्ञाविशेषः, सुश्रुतसूत्रस्थानगतसप्तदशोऽध्यायः (सुसू. १७.१)

-पाचन-वि., आमस्य पाचनं करोति तत्
(सुसू. ३८.२३)

-पित्त-न., आमावरोधवृद्धपित्तम्।
(चचि. २२.१५)

-प्रजाता-स्त्री., या आमगर्भं प्रसूते सा।
(चसि. २.१४)

-प्रदोष-पु., रोग०, आमः, अपरिपक्वरस-धातुरूपेणाऽऽमेन जनितो विकारः (चवि. २.१०)

-प्रदोषिकी-वि., आमविकारशमनी चिकित्सा
(चवि. ५.२६)

-मत्स्यगन्धिन्-वि., आममत्स्यस्येव गन्धो यस्य तत् (पुरीषम्) (चचि. १९.९)

-यव-पु., ईषद्भृष्ट-अदलितयवः (चचि. २२.२८)

-लिङ्ग-वि., आमलक्षणान्वितम् (अहृसू. ८.२८)

-लोष्ट-न., आममृत्पिण्डः (सुउ. ४६.२१

-वात-पु., रोग० (चचि. २८.१९५)
सम्प्राप्तिः-मन्दाग्नेर्विरुद्धाहारचेष्टस्य निश्चलस्य स्निग्धान्नं भुक्त्वा व्यायामं कुर्वतो नरस्य वायुप्रेरित आमः श्लेष्मस्थानं गच्छति ततो वातविदग्धः सन् धमनीः प्रतिपद्यते, वातपित्तकफदूषित आमः स्रोतांस्यभिष्यन्दयति, दौर्बल्यं हृदयगौरवं च करोति, स्वरूपम्-युगपत्कुपितावामवातौ अन्तः कोष्ठे त्रिकसंधिप्रवेशकौ सन्तौ गात्रं स्तब्धं कुरुतः स व्याधिरामवात उच्यते। सामान्यलक्षणम्-अङ्गमर्दस्तृष्णाऽरुचिरालस्यं ज्वरोऽपाको गौरवमङ्गशून ता च।
अतिवृद्धामवातलक्षणम्-हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसंधिषु सरुजशोथं करोति, स देशो वृश्चिकैर्व्याविद्ध इवात्यर्थं रुजते, तत्र दोषलक्षणानि-पवनानुगे आमवाते शूलः, पित्तानुगे दाहरागौ, कफदुष्टे स्तैमित्यं कण्डुर्गुरुता च भवति।
उपद्रवाः-अग्निदौर्बल्यं प्रसेकोऽरुचिर्गौरवमुत्साहहानिर्वैरस्यं दाहो बहुमूत्रता कुक्षिकाठिन्यं शूलं निद्रानाशः तृट्छर्दिर्भ्रमो मूर्च्छा हृद्ग्रहो विड्ग्रहो जाड्यमन्त्रकूजनमानाहश्च। साध्यासाध्यत्वम्-एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषजो याप्यः, सांनिपातिकः सर्वदेहचरः कृच्छ्रः (मा०)

–विकार–पु., अजीर्णान्नजव्याधिः (अहसू. ८.२०)
–विष–न., रोग० विषसदृशलिङ्ग आमदुष्टिजन्यः असावाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वादसाध्यः (चवि. २.१२)
–शकृत्–न., अपक्वपुरीषम् ; इदं कुक्षिशूलहेतुः (सुउ. ४२.१२४)
–शूल–पु., रोग० आमाज्जायमानः शूलः (र. ३०.३७)
शोफ–पु., आमावस्थितः शोफः (अहसू. २९.२)
–सन्न–वि., आमेन मन्दीभूतः (अहसू. ८.१८)
आमण्ड–पु., वनस्पति० एरण्डः (ध. १.२९५)
आमय–पु., रोगः (चनि. १.५)
प्रायेणामसमुत्थत्वेनामयः (चक्रः)
लिङ्गम्–लिङ्गरूपो व्याधिः । (चसू. २९.४)
न., वनस्पति० कुष्ठम् । (सुउ. ३९.२५६)
आमलक–न., वनस्पति०
तद्गुणाः–अम्लं, तिक्तं, मधुरं, शीतं, लघु, रूक्षं । (सुसू. ४४.७०–७१.)
वृष्यं रसायनं रुच्यं त्रिदोषघ्नं विशेषतः । पित्तघ्नं ज्वरदाहवमनप्रमेहशोफपित्तास्रश्रमविबन्धाध्मान-विष्टम्भघ्नम् (ध. १.२१५)
इदं वयःस्थापनानां श्रेष्ठम् (चसू. २५.४०)
दाडिमाद्यम्लफलेषु श्रेष्ठम् (सुसू. ४६.३३४)
कुष्ठघ्नगणोक्तमेकं द्रव्यम् । (चसू. ४.११–१३)
कासहरगणोक्तमेकं द्रव्यम् । (चसू. ४.१६)
विरेचनोपगगणोक्तमेकं द्रव्यम् (चसू. ४.१३)
तन्मज्जा–अस्थ्यभ्यन्तरं स्निग्धमधुरद्रव्यम् ;
तद्गुणाः–मधुरकषायं, पित्तनाशनं, तृष्णाच्छर्दि-निलघ्नं च (सुसू. ४६.२०६)
च्यवनप्राशाद्यनेकरसायनयोगानामामलकं प्रधानं द्रव्यम् (च. चि. १.१)
बालमामलकं व्यञ्जेष्वञ्जनार्थमुपयुज्यते । (असंउ. ३७)

N.O.—EUPHOR BIACEAE
ENG.—EMBLICA MYRO BALAN
L.-EMBLICA OFFICINALIS

हिं. — आमला
म. — आवळा
गु. — आवळो
बं. — आम्ला
त. — (तुप्पो)
फा. — आम्लज्ञम्

(आमलकी)–स्त्री., वनस्पति० आमलकम् । (चक १०८)
तद्बीजं पाण्डुरे अ सृग्दरे प्रशस्तम् । (चचि. ३०. ११६–११७)
–घृत–न., सिद्धघृत०
रसायनविध्युपयुक्तं चेद् अजरायुःप्रदं सर्वामय-प्रशमनं च (चचि. १ (२) ४–६)
–रसायन–न., सिद्धयोग० दीर्घायुःप्राप्त्यर्थमुपयुज्यते (चचि. १ (१) ७५)
आमलकावलेह–पु., आमलककल्प अजराऽऽयुःप्रदम् (चचि. १ (२) ७)
आमलकाद्यघृत–न., सिद्धघृत० पित्तगुल्मशमनमेतत् (चचि. ५.१२२)
(आमलकी) पत्र–न., वनस्पति० तालीसकम् (ध. २.५३)
आमलक्यादिगण–पु., आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्र-कश्चेति गणोऽयं सर्वज्वरापहः कफारोचकनाशनो दीपनश्चक्षुष्यो वृष्यश्च (सुसू. ३८.६०–६१)
आमलसार–पु., गन्धकभेदः शुकपिच्छाख्यः पीतवर्णः । (र. ३.१५)
आमाजीर्ण–न., रोग० अजीर्णभेदः अजीर्णम् (सुउ. ४०.९५)
आमातिसार–पु., रोग० आमेनारब्धोऽतिसारः (अहसू. १९.४)
अतिसारस्य आमावस्था (चचि. १९.१५)
आमानिल–पु., रोग० आमवातः (र. २१.५०)
आमान्वय–पु., आमसंबन्धः (चशा. ८.२५)
आमाशय–पु., शारीर० आशयविशेषः, जन्तोर्नाभिस्त-नान्तरमामाशय इत्युच्यते, अन्नाशितं खादितं पीतं लीढं च विपच्यते । (चवि. २.१७)
अन्नवहानां स्रोतसां मूलम् । (चवि. ५.८)
पञ्चदशकोष्ठाङ्गेष्वेकः । (चशा. ७.१०)
अयं पित्ताशयस्योपरिष्टात्तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वा-त्तेजसश्चन्द्र इव आदित्यस्य स चतुर्विधस्याऽऽहार-स्याऽऽधारः स च तत्रौदकगुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति, अयम् आमाशयः श्लेष्मस्थानम् (सुसू. २१.१२.)
असौ विशेषेण पित्तस्य स्थानम् ‘ आमपक्वाशयौ स्थानं विशेषादिपित्तवातयोः ’ (कासू. २७.१२)

आमाशयद्वार–न., शारीर० आमाशयद्वारसमीपे वर्तमानम् (हृदयाख्यं मर्म) (सुशा. ६.२५)
आमाशयसमुत्थ–वि., आमाशयाश्रयम् कफपित्तजं सर्वमेव रोगानीकम् । (चवि. ६.३)
आमाशयोत्क्लेश–पु., आमाशये दोषाणामुत्क्लेशनम् (चचि. २०.८.)
आमाशयोष्मन्–पु., जाठराग्निः । (चचि. ३.२७३)
आमिष–न., जङ्गमद्रव्यम् मांसम् (चसू. १.६८) निर्यास० गुग्गुल (सुचि. ३७.१५)
आमुष्मिक–वि., परलोकभवम् । (सुसू. १.४)
आमोद–पु., वनस्पति० शतावरी (र. २१.१३९)
–जननी–स्त्री., वनस्पति० ताम्बूलं (ली) (ध. ३.२)
आम्नाय–पु., आगमः (चशा. ८.४६) वेदः ।
आम्भस्–वि., आप्यम् । (असंशा. ५.१२)
(आम्भसी)–वि., छायाविशेषः शुद्धवैडूर्यविमला सुस्निग्धा छाया (चइं. ७.१२)
आम्र–पु., न., वनस्पति०
वृक्षविशेषः अस्य फलं भक्षणार्थं तथा पुष्पपल्लवबीजादीनि च भैषज्यार्थमुपयुज्यन्ते,संपकाम्रफलगुणाः– मधुरं कषायानुरसं गुरु स्वादुपाकं हृद्यं वर्णकरुच्यं रक्तमांसबलप्रदं बृंहणं शुक्रवर्धनं वातघ्नं पित्ताविरोधि च । (ध. ५.१)
अस्य पुष्पं दृष्टिरोगेष्वञ्जनार्थमुपयुज्यते । (सुउ. १७.८–१०)
अस्य पल्लवाश्छर्दिनिग्रहणम् (चसू. ४.१४ (२८)
अस्यास्थि पुरीषसंग्रहणीयम् (चसू. ४.१५ (३१)
अस्य फलं मूत्रसंग्रहणीयम् (चसू. ४.१५ (३३)
तथा रक्तपित्तशमनम् । (सुउ. ४५.२३)
बालाम्रं कषायकटूम्लं रूक्षं वातास्रपित्तकृच्च । (असंसू. ७.१८८)
पर्यागताम्रं साम्लं स्वादु स्निग्धं गुरुमारुतघ्नमपित्तलं हृद्यं श्लेष्ममांसशुक्रबलप्रदं च । (असंसू. ७.१८९–९०)
राजाम्रं (आम्रभेदः) तुवरं स्वादु विशदं शीतलं गुरु ग्राहि रूक्षं विबन्धाध्मानवातकृत् कफपित्तनुच्च (भाप्र.)
कोशाम्रं (आम्रभेदः) बालं कोशाम्रं ग्राहि वातघ्नमलोष्णं गुरु पित्तलं च (भाप्र.)
N.O.—ANACARDIACEAE
L.—MANGIFEKA INDICA
ENG.—MANGO
हिं.—आम
म.—आंबा
गु.—आंबो
बं.—आम
त.—मामरं, तितळं, मांति
न., मान० पलम्, द्वे पलार्धे आम्रम् (चक. १२.९२)
–गन्धकृत्–पु., वनस्पति० समाष्टीलः (रापरि. ४.१)
–पल्लव–पु. कोमलमाम्रपर्णम् , छर्दिनिग्रहणगणोक्तं द्रव्यम् । (चसू. ४.१४–२८)
–पेशी–स्त्री., शुष्कः आम्रसारभागः (र. १६.१७–२४)
–शालि–पु., शालि० रक्तशालिः (रा. ६.८७)
आम्रातक–पु., न., . वनस्पति० आम्रसदृशफलवृक्षः “आम्राटकः”, “वनाम्रः”, “आम्राडकः” (चक्र) इत्यपि नामानि
तत्फलगुणाः—कषायं मधुरमम्लं शीतं गुरु वृष्यं रक्तपित्तकरं कफकरं किञ्चिद्वातकृद् दीपनं च (ध. ५.१२)
तथा बृंहणं तर्पणं बल्यं च, इदं विष्टभ्य जीर्यति (सुसू. ४६.१५५)
हृद्यगणोक्तमेकं द्रव्यम् । (चसू. ४.१०)
N.O.—ANACARDIACEAE
L.-SPONDIASMANGIFERA
हिं.—अंबाडा
म.—आंबाडा
गु.—जंगली आंबो, अंबेडा
बं—आमडा
आम्रान्त–पु., वनस्पति० राजाम्रः (ध. ५.११)
आम्रास्थि–न., आम्रफलान्तर्गतं कठिनं बीजम् , बीजान्तर्गतमज्जा, पुरीषसंग्रहणीयगणोक्तं द्रव्यम् । (चसू. ४.१५–३१)
आम्रास्थिमध्य–न., आम्रफलमज्जा, पक्वातिसारजित् (सुउ. ४०.७०)
आयत–वि., दीर्घम् (सुचि. २४.४)
–यामा–वि., दीर्घप्रहरा निशा । (सुसू. ४६.४६८)
आयतन– न., स्थानम् । (चसू. २९.३)
स्थान अधिष्ठानहेतुः निदानम् । (चनि. १.३)
आयताक्ष–वि., रिष्टलक्षण० आयतेऽक्षिणी यस्य सः, विस्फारितनेत्रः । (चइं. १०.९)

आयत्त–वि., आधीनम् । (अहसू. ७.५३)
आयम–न., आकर्षणम् । (चचि. २८.४४) द्विधाभवनम् । (सुउ. ५१.१२)
आयस्यमान–वि., आकृष्यमाणम् । (सुउ. ५१.१३)
आयस्–न., खनिज० तीक्ष्णलोहम् द्र० ' लोह. ' (रा. १३.३०)
वि., लोहनिर्मितम् । (र. ३.१७३)
–चूर्ण–न., लोहचूर्णम्, गोमूत्रयुक्तत्रिफलासहितं पाण्डुरोगशमनम् । (सुउ. ४४.२१)
–पात्र–न., लोहपात्रम्, घृतमायसे पात्रे निदध्यात् । (असंसू. १०.३६)
–पिण्डक–पु., लोहपिण्डः । (असंसू. ६.२६)
–पूटक–न., लोहभवं पूटकम् । चसू. १४.२६)
–भाजन–न., लोहपात्रम् । तत्र कषायरसप्रधानमञ्जनं स्थापयेत् । (अहसू. ३०.१६; सुउ. ४४.३२–३३ ।
–मल–न., लोहकिट्टम्, इदं कुम्भाह्वयं पाण्डुरोगं हन्ति । (सुउ. ४४.३२-३३)
आयाम–पु., रोगलक्षणम्, अवयवानामनैच्छिक आतानः. (चसू. १४.२४)
वातरोग० स द्विविधः अन्तरायामो बाह्यायामश्च । (चचि. २८.३५)
दैर्घ्यम् । (चवि. ८.११७)
–विस्तारसम–वि., इष्टशरीरलक्षणम्. आयामो दैर्घ्यं, विस्तारस्तिर्यक्परिमाणं समं यस्य तत् शरीरम्. (चवि. ८.११७)
–व्यायामोत्तुण्डिता–स्त्री., बालनाभिरोग० नाड्या असम्यक्कल्पनोत्पन्ननाभिपाकजनितो दोषः, आयामव्यायामाभ्यां दीर्घपीनत्वयुता (चशा. ८.४५)
सुश्रुते ' तुण्डि ' इति संज्ञितो रोगः । (सुशा. १०.४३)
आयास–पु., अल्पक्रियया श्रमः । (चसू. १७.६६)
श्रमाधिक्यम्, असौ सर्वापथ्यानां श्रेष्ठः । (चसू. २५.४०) दुःखम् । (चनि. ७.४)
आयुध–न,, शस्त्रम् (असंसू. ४०.१५)
आयुष्य–वि., आयुषे हितम्, आयुर्वर्धनम् (अहसू. २.१६)
आयुस्–न.. शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगः, जीवितम् पर्यायाः–धारि, अनुबन्धः, नित्यगः (चसू. १.४२)
आयुष्यम्–प्राणलक्षणवायुना योगः । (चवि. ८.९१) (३.३४)
दीर्घायुः दीर्घजीवितम् । (चइं. १२.८८)
न., घृतम् (रा. १५.२०२)
(आयुः) क्षपण–न., आयुर्विनाशः (सुचि. २९.१५)
(आयुर्) ज्ञ–पु., आयुर्वेदज्ञः, आयुर्ज्ञानवान् वैद्यः (असंशा. १०.३५)
–र्ज्ञानफल–न., आयुर्मानज्ञानस्य फलम्, आयुर्ज्ञानफलं तु विद्यादनायुषि भेषजदानम् (चइं.११.२८)
–प्रकर्ष–पु., परमदीर्घायुष्ट्वम् । (चचि. १ (१.७३)
–प्रकर्षकृत्–वि., परमदीर्घजीवितकरः (चचि. १ (३) २३)
–प्रकर्षार्थ–वि., आयुःप्रकर्षः प्रयोजनं यस्य (चचि. १ (४) ३७)
–प्रद–वि.,दीर्घायुःप्रदः । (चचि. १ (३.४७)
–वृद्धिकृद्गण–पु., दानं, दया, शीलं, सत्यं, कृतज्ञता, ब्रह्मचर्यं, मैत्री रसायनानीति पुण्यायुर्वृद्धिकराण्येतानि (र. ३०.११३)
–वेद–पु., आयुषो वेदः भिषजां शास्त्रम् आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः (चसू. ३०.२३)
आयुरस्मिन्विद्यत इति
आयुर्ज्ञायतेऽनेनेति
आयुरनेन प्राप्नोतीति (सुसू. १.१५)
हिताहितसुखदुःखादिभेदाच्चतुर्विधमायुः एतस्य चतुर्विधस्यायुषो हिताहितं मानमित्येतदस्मिन् व्याख्यातम् (अहसू. १.२)
अयं वातपित्तकफाश्रयः, (कवि. १) आयुर्वेदो नामोपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च कृतवान स्वयम्भूस्तस्य पुनरष्टधा विभजनं तेनैव कृतम् । (सुसू. १.६)
तस्याष्टावङ्गानि–कायचिकित्सा, शालाक्यं, शल्यापहर्तृकं, विषगरवैरोधिकप्रशमनं, भूतविद्या, कौमारभृत्यकं, रसायनं, वाजीकरणमिति । (चसू. ३०.२८)
अयं चरक–सुश्रुत–काश्यपवाग्भटादिमहर्षिभिः संहितारूपेण परिष्कृतः, अस्य प्रयोजनम् व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थानां स्वास्थ्यरक्षणं चेति) (सुसू. १.१४)
आयुर्वेदोऽमृतानां जीवितप्रदानहेतूनां श्रेष्ठः । (चक्र. चसू. २५.४०)
–वेदरसायन–न., टीका, संज्ञाविशेषः, हेमाद्रिणा कृता अष्टाङ्गहृदयस्य टीका ।
–वैदिकसमय–पु., संकेतविशेषः, आयुर्वेदे अस्य शब्दस्य अयमर्थो भवतीति (चवि. ८.५४)

(आयुष्) **काम**–वि., दीर्घायुष्कामः (चचि. २[४]४०) (चचि. १ [१] ५७)

(आयुष्) **कामरसायन**–न., रसायनविशेषः युक्तरथादि (सुचि. २८.९.२४)

–कामीय–वि., अध्यायसंज्ञा० (अहसू. १.१)

–मत्–वि., दीर्घायुः (सुसू. ३४.२१)

पु., वनस्पति० जीवकः (ध. ५.१५५)

आर–न., खनिज० पित्तलम् (१.१२.२१)

रौप्यम् (र. ५.२१९)

मुण्डलोहम् (रा. १३.२९)

वृश्चिकपुच्छकण्टकः (सुक. ३.५)

–कूट–पु., न., पित्तलम् (र. ५.२१९)

आरग्वध–पु., वनस्पति० तद्गुणाः तिक्तोऽतिमधुरः (रा) उष्णः, शीतः (रा) गुरुः त्रिदोषघ्नो, विशेषतः कफघ्नः कृमिशूलोदरप्रमेहमूत्रकृच्छ्रगुल्मज्वरकण्डूकुष्ठविष्टम्भघ्नश्च । (ध. १.२१९)

अयं मृदुर्मधुरशीतलश्च, हृद्रोगवातासृगुदावर्तादिरोगेषु बाले वृद्धे क्षीणे क्षते सुकुमारे मानवे चाधिकं पथ्यः । (चक. ८.४–५) कुष्ठघ्नगणोक्तमेकं द्रव्यम् । (चसू. ४.११.१३) फलमस्य विरेचनार्थं प्रयुज्यते । (चसू. २.१०) कषायोऽस्य विद्रध्यादिधावनार्थमुपयुज्यते (सुचि. १६.२४) मूलं वल्मीकलेपनार्थम् । (सुचि. २०.५०)

N. O.—LEGUMINOSAE, CACSALPINIACEAE

L.—CASSIA FISTULA

ENG.—PURGING CASSIA

हिं.—अमलतास

म.—बाहवा

गु.—गरमालो

बं —सोन्दाल

त.—कोन्रै

फा.—खियारे चंबर

आरग्वधादिगण–पु., आरग्वधमदनगोपघोण्टाकण्टकीकुटजपाठापाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्रकशार्ङ्ग (ङ्गे) ष्टाकरञ्जद्वयपटोलकिराततिक्तकानि सुषवी चेति, अयं श्लेष्मविषापहः मेहकुष्ठज्वरवमीकण्डूघ्नो व्रणशोधनश्च । (सुसू. ३८.६–७) (अहसू. १५,१८)

आरग्वधादिघृत–न., सिद्धघृत० कफगुल्मापहमिदम् (सुउ. ४२.३७)

आरग्वधीय–वि., अध्यायसंज्ञा० (चसू. ३.१०)

आरणिक–पु., वनस्पति० अग्निमन्थः (ध. १.१११)

आरण्यमाष–पु., माष० तद्गुणाः–स्वजात्यपेक्षया रूक्ष, कषायोऽविदाही च (सुसू. ४६.३६)

आरतकम्पन–न., रोगलक्षण० अविश्रान्तकम्पनम् (चइं. ७.२७)

आरनाल–न., पु., आसुत० काञ्जिकम् (चचि. २७.४६) निस्तुषीकृतैरामैः पक्वैर्वा संधितैर्गोधूमैरारनालं भवति, (भाप्र.)

आरम्भ–पु., प्रयत्नः कृतिः (चवि. ८.६७)

चिकित्सा (चनि. ३.१६)

–फल–न., कर्मफलं कर्मपरिणामो वा (चवि. ८.३८)

–सामर्थ्य–न., उपक्रमसामर्थ्यम् । (सुसू. ४०.३)

आरा–स्त्री., व्यधनोपयोगि शस्त्रम् । अष्टाङ्गुलायामं वा, अर्धाङ्गुलवृत्तास्यं तिलप्रमाणफलं दूर्वाङ्कुरपरीणाहं, गोपुच्छसन्निभवृन्तं शस्त्रं चर्मकाराणामारेव (सुसू. ८.४ (ड) अहसू २६.२५)

उपयोगः—कर्णपालीव्यधने (सुसू.१६.२)

पक्वामसंशये शोफव्यधने (अहसू. २६.२५)

अस्थनि वायौ निरुद्धे सति अस्थिवेधनार्थम् (सुचि. ४.९०) उन्मादे मदविनाशार्थं व्यथादाने प्रयुक्तमेतत् (सुउ. ६२.१९)

वारिचरवर्गीयः पक्षी (चसू. २७.४३)

–कुट्ट–न., खनिज० पित्तलम् । (रा. १३.१७)

आराम–पु., उपवनं, उद्यानम् (सुशा. ७.३)

–शीतला–स्त्री., वनस्पति० नन्दा, महानन्दा वा, तद्गुणाः—तिक्ता शीतला पित्तहारिणी दाहशोषशमनी विस्फोटव्रणरोपणी च । (रापरि.१०.५२)

आराव–पु.,शब्दः ध्वनिः (चवि. ३.७. (३)

आरुक–न., वनस्पति० फलविशेषः तद्गुणाः—मधुरं शीतं हृद्यमर्शःप्रमेहगुल्मरक्तदोषघ्नम् ।

(ध. ५.३८) कार्तिकेयपुरे प्रसिद्धमिदम्, संपक्वफलं नात्युष्णं गुरु स्वादुप्रायं मुखप्रियं बृंहणं क्षिप्रं जरणशीलं नातिदोषलं च.

(चसू. २७.१३२); अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धम् । (सुसू. २२.८ ड)

इदं हिमालयदेशे काबूलदेशे चोपलभ्यते

N. O.—ROSACEAE

L.—PRUNUS COMMUNIS

हिं.—आलुबुखारा

म.—अलबुखार, अरुक

गु.—आलु

बं,—आलुबखेरा

आरुष्कर—न., पु., वनस्पति० भल्लातकः ।
(सुसू. ४६.१९६)
—**तैल**—न., भल्लातकस्नेहः । (असंसू. ६.१०६)
आरुष्करोत्थतैल—न., भल्लातकस्नेहः (ध. ६.१३८)
आरेवत—पु., वनस्पति० आरग्वधः । (ध., १.२१९)
न., वनस्पति० पारेवतम् । (ध.५.६६)
आरोग्य—न., धातुसाम्यम्, प्रकृतिः सुखम्
(चसू. ९.४)
तल्लक्षणम्—सत्वलक्षणसंयोगः, वैद्यद्विजातिषु भक्तिः, साध्यत्वं, निर्वेदाभावः (आत्मन्यवज्ञा) च, (चइ. १२.८७) आरोग्यलक्षणानि—अन्नाभिलाषो, भुक्तस्य सुखेन परिपाकः सृष्टविण्मूत्रवातत्वं, शरीरस्य लाघवं, सुप्रसन्नेन्द्रियत्वं, सुखस्वप्न-प्रबोधनं बलवर्णायुषां लाभः, सौमनस्यं, समाग्निता चेति (काखि. ५.६-८)
आरोग्यं धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलम् ।
(चसू. १.१५)
—**वर्धनी**—स्त्री., सिद्धयोग० इयं नागार्जुनप्रणीता गुटी एषा पाचनी, दीपनी, हृद्या, मेदोविनाशिनी मलशुद्धिकरी सर्वरोगेषु प्रशस्ता विशेषतः कुष्ठेषु ।
(र. २०.१११)
—**शिम्बी**—स्त्री., वनस्पति० आरग्वधभेदः कर्णिकारः
(ध. १.१२१)
—**सागर**—पु., सिद्धियोग०, पाण्डुरोगार्शःश्वास—शिरोरोगवमिज्वराग्निमान्द्योदावर्तघ्नः
(र. १९.६९-७६)
आरोग्यवृत्ती—स्त्री., आरोग्यस्य सातत्यम् (चवि.३.३६)
आरोट—पु., पारदबन्ध० सम्यक् शोधितो रसः आरोटः कथ्यते, अयं क्षेत्रीकरणे श्रेष्ठः; शनैर्व्याधिविनाशनश्च । (र. ११.६७)
वि., शुद्धम् । (र. २९.२३)
आरोहद्व्यधा—वि., उपर्युपर्यारोपितशस्त्रपदा ।
(सुशा. ८.१९)
आर्घ्य—न., मधु० अर्घा नाम मधुमक्षिकास्ताभिः संपादितं मधु आर्घ्यसंज्ञम्, तद्गुणाः—अतिचक्षुष्यं, कफपित्तहरं, रसे कषायं, पाके कटु, बल्यं, तिक्तमवातकृच्च । (सुसू. ४५.१३३-३८)
उष्णेन सहार्घ्यं न विरुध्यते । (ड.)
आर्त—वि., पीडितः (सुसू. ४६.४४४)
—**गल**—पु., स्त्री., वनस्पति० नीलसहचरः
(सुउ. १७.५१)
कण्टकफलः (सुउ. ९.१९)
ककुभः सुगन्धमूलः, 'कौहा' इति पूर्वदेशे प्रसिद्धः । (सुसू. ३८.१०)
—**गला**—स्त्री., वनस्पति० नीलसहचरः (सुउ. १७.५१)
नीलसहचराख्य—आर्तगलगुणाः—कटुस्तिक्तः चक्षुष्यः कफमारुतघ्नः शूलकण्डूकुष्ठव्रणत्वग्दोषशोफघ्नः
(रा. १०.४१८-४२०)
आर्तव—न., स्त्रीगतोपधातु० शोणितं, रजः (सुशा. २.५)
स्त्रीबीजम् । (सुशा. २.३६) शुक्रम् (सुसू. १४.१४३)
व्याख्या—रक्तमेव स्त्रीणां मासे मासे गर्भकोष्ठमनुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्तमानमार्तवमित्याहुः (असंशा. १)
आर्तवस्य प्रतिमासं स्त्रावो भवति, द्वादशवर्षादारभ्य पञ्चाशत्पर्यन्तमत ऊर्ध्वं क्षयं याति (अहशा. १.७)
शुद्धार्तवलक्षणम्—प्रतिमाससमुत्पद्यमानं पिच्छदाहार्तिरहितं पञ्चरात्रानुबन्धि नातिबहु नात्यल्पं च ।
(चचि. ३०.२२५)
गुञ्जाफलपद्मालक्तकेन्द्रगोपसंकाशं च ।
(चचि. ३०.२२६)
शशरुधिरलाक्षारसोपमं धौतं च विरज्यमानं शुद्धम् ।
(असंशा. १.२०)
क्षीणार्तवं नाम आर्तवस्य स्वप्रमाणहानिः; तल्लक्षणम्—यथोचितकालादर्शनमार्तवस्याल्पता योनिवेदना च
(सुसू. १५.१२)
दुष्टार्तवमष्टविधम्—वातार्तवं, पित्तार्तवं, श्लेष्मार्तवं, रक्तेन कुणपार्तवं, श्लेष्मवाताभ्यां ग्रन्थ्यार्तवं, रक्तपित्ताभ्यां पूयार्तवं, मारुतपित्ततः क्षीणार्तवं, सन्निपातेन मूत्रपुरीषगंधि, ग्रन्थ्यार्तवं, पूतिपूयार्तवं, क्षीणार्तवं, मूत्रपुरीषार्तवं चासाध्यमन्यत्साध्यम् ।
(सुशा. २.५)
उपचितार्तवम्—काले मासेनोपचितमार्तवं वायुर्धमनीभ्यां योनिमुखं नयति, एतदीषत्कृष्णं स्निग्धं चास्ति । (सुशा. ३.१०)
आर्तवादर्शनसंप्राप्तिः दोषावृतमार्गत्वादार्तवं नश्यति
(सुशा. २.२१)
आर्तववहे द्वे स्रोतसी—तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्तववाहिन्यश्च धमन्यः तत्र विद्धाया वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्तवनाशश्च । (सुशा. ९.१२)
वि., यथोचितकालसंभवम्, वसन्ताद्यृतूद्भवम् ।
(चवि., ८.४)
—**दुष्टि**—(दोषः) स्त्री., लक्षण० आर्तवविकारः
(असंशा. १.३०)

–वह–वि., गर्भाशयस्य रक्तवाहिन्यः (सुशा. ४.२४)
–वाहिनी–वि., गर्भाशयस्य रक्तवाहिन्यो धमन्यः (सुशा. ९.१२)
–विषा–वि., कीट० लूता, आर्तवे विषं यस्याः सा। (सुक. ३.५)
आर्तवादर्शन–न., लक्षण० आर्तवस्यादर्शनम्, गर्भोत्पत्तिलक्षणेष्वेकम्। (चशा. ४.१६)
आर्तवार्ति–स्त्री., आर्तवरोगः (सुशा. २.१३)
आर्द्र–न., वनस्पति० आर्द्रकम्। (र. २२.८०)
–पाणिन्–वि., आर्द्रहस्तः; आर्द्रपाणिनमनुवासयेदित्यस्य भोजनादविलम्बितकालेऽनुवासयेदित्यर्थः। (सुचि. ३७.५४)
–पेशिका–स्त्री., आर्द्रकदीर्घखण्डम्।
–माषा–स्त्री., वनस्पति० माषपर्णी। (ध. १.१३६)
–शाक–न. वनस्पति०, आर्द्रकम्। (ध. २.८५)
–संतानता–स्त्री., आर्द्रः करुणरसभावितत्वात् त्यक्तकाठिन्यः संतानश्चित्तवृत्ति–परंपरा यस्येत्यार्द्रसंतानः, तस्य भाव आर्द्रसंतानता, परमकारुणिकत्वम्। (हे०) (अहसू. २.४६)
(चचि. २४.१७६)
आर्द्रक–न., वनस्पति०, कन्द० शुण्ठीविशेषः तद्गुणाः–कटूष्णं विपाके शीतलं लघु हृद्यं दीपनं रुचिदं स्वर्यं वृष्यं कफवातघ्नं शोफकण्ठरोगविबन्धानाहशूलघ्नम्। (ध. २.८४)
स्वादुपाकि (र. १७.११८–१२०)
आर्द्रा–स्त्री., आर्द्रकम्, अतिविषा। (ध. १.११)
वि., अशुष्कम्, क्लिन्नम् (र. २३.७०–७४)
आर्द्राख्य–न. वनस्पति० आर्द्रकम्। (ध. २.८५)
आर्द्राञ्जन–न., रसाञ्जनम्, नेत्ररोगे प्रतिसारणार्थमुपयुज्यते। (सुउ. १३.६–८)
आर्द्रिका–स्त्री., वनस्पति० आर्द्रधानिका (अरुण) कुस्तुम्बरी (हे० अहसू. ६.१०९)
आर्य–पु., साधुवृत्तः। (असंसू. ८.४)
–परिग्रह–वि., आर्यः परिग्रहो नाम भार्यादिपरिवारो यस्य सः। (असंसू. ८.४)
–प्रकृतिक–वि., आर्यस्य श्रेष्ठस्येव स्वभावो यस्य सः। उदारमनस्कः, उदात्तचरितः (चवि. ८.८)
आर्या–स्त्री., श्रेष्ठ, प्रजा (इं. असंउ. १ पृ. ४)
–तारा–स्त्री., देवताविशेषः (असंसू. ८.९४)
आर्यापराजिता–स्त्री., विद्या० एषा मातुर्बालकस्य च रक्षित्री। (असंउ. १ पृ. ४)
आर्यापर्णशबरी–स्त्री., विद्या० एषा मातुर्बालकस्य च रक्षित्री। (असंउ. १ (पृ. ४)
आर्यावलोकितेश्वर–पु., देवता० चिकित्साद्यारम्भेऽसावर्च्यते। (असंसू. ८.९४)
आर्ष–वि., सात्विककायेषु एकः ऋषिसत्वाधिष्ठितः। (चशा. ४.३७ (२)
ऋषिकृतम्। (चसू. ३०.१७)
–भी–स्त्री., वनस्पति० कपिकच्छूः (रा. ३.२०१)
आल–न., खनिज० हरितालम् (ड. सुउ. ५२.२२)
वृश्चिकपुच्छकण्टकः। (सुक. ३.५)
–विषा–स्त्री., लूता० (सुक. ८.१०९-११०)
आलक–न., खनिज० हरितालम्। (र. ९.७४)
वनस्पति० शालिपर्णीविशेषः (ध. १.८८)
आलक्तक–न., अङ्गरागोपयोगिद्रव्य० अलक्तकम्
आलभ्य–वि., वध्यः, आलभनयोग्यः। (चवि. ८.५४)
आलम्बन–न., आधारः। (सुशा. ५.५३)
आलम्भ–पु., मारणम्, यज्ञीयबलिः, हिंसनम्। (चचि. १९.४)
आलर्क–वि., उन्मत्तसारमेयसंबन्धि विषादि। (असंउ. ४६, पृ. ३८१)
आलस्य–न., लक्षण० कर्माभावः। (चचि. ३.२८-२९)
शक्तस्यापि कर्मण्यनुत्साहः। (र. १९.४४)
आलाल–वि., लालेव, समन्ताल्लालारूपम्। (चनि. ४.२२)
–मेह–पु., प्रमेहभेदः, कफदोषप्रधानः (चनि. ४.१०)
वाग्भटे अयं 'लालामेहः'।
(अहनि. १०.१३; असंनि. १०)
अस्मिन् प्रमेहे मूत्रं लालेव तन्तुयुतं पिच्छिलं भवति। (चनि. ४.२२)
आलिकन्द–पु., वनस्पति० मालाकन्दः। (रापरि. ७.४४)
आलु–पु.,न., वनस्पति० कन्दविशेषः। (चसू.२५.३९)
इदं रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं गुरु बहुशुक्रकरं स्तन्यवृद्धिकरं च (सुसू. ४६.२९८–९९)
इदं गुल्मे वर्ज्यम्। (सुउ. ४२.७५–७६)
कासालुः। (रा.परि. ७.२८)
आलुक–पु, न., आलुः। (चसू. २५.३९)
आलुकं कन्दानामहिततमम्।
आलुड्–क्रि., विलोडन। (सुसू. ४३.३)
आलूक–न., वनस्पति०, एलवालुकम्। (ध. ३.७६)
आलेप–पु., उपक्रम० लेपः। (सुसू. १८.६)
आलेपन–न., उपक्रम० लेपः (चसू. १.९०)

आलोचक–पु., दृष्टिस्थोऽग्निः स एवाऽऽलोचकपित्तमित्यु-च्यते । (सुसू. २१.१०)
न., पित्त० दृष्टिस्थं रूपालोचनाच्चालोचकम् । (असंसू. २०.५)
खनिज० कान्तलोहप्रकारः (ध.६.२९)

आलोडन–न., द्रवीकरणम्, द्रुतत्वापादनम् । (चचि ७.४५)
मज्जनम् (र.२.१५७)

आवन्तिक–वि., अवन्तिदेशस्थितो जनः । आवन्तिकाः तैलाऽम्लसात्म्याः । (चचि. ३०.२१७)

आवरण–न., अवरोधः, गतिनिरोधः (चचि. २८.५९)

आवर्त–पु., वर्तुलम्, मण्डलम् । (सुशा. ५.४३)
मर्म० स्थानम् :–भ्रुवोरुपरि संख्या–द्वौ आवर्तौ मानम्–अर्धाङ्गुलम् ; प्रकारः–सन्धिमर्म, वैकल्यकरं च विद्धलक्षणम्–आन्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । (सुशा. ६.६)
कीट० वातप्रकोपणोऽयम् । (असंउ. ४३)
न., खनिज० माक्षिकम् (हेममाक्षिकम्) (ध. ३.१४८)

आवर्तक–पु., भ्रमिः (चइ. ८.६)
कीट० अष्टादश वायव्यकीटेष्वेकः (सुक. ८–६–८)

आवर्तकी–स्त्री., वनस्पति० कषाया; अम्ला; शीता; वृष्या; ऊर्ध्वाधोदोषनाशिनी, पित्तघ्नी, अतिसार-कुष्ठघ्नी च। (ध. १.१९८)
वनस्पति० अरणी । (ध. १.२२५)
वनस्पति० दन्तीभेदः, लता. (असंचि. २१)
नेत्ररोगेषु लिङ्गनाशोपद्रवविशेषः, श्वेतारुणा आवर्तवद् अनवस्थिता तारा एनां न विध्येत् । (असंउ. १७)

आवर्तन–न., संस्कार० (परिव.) द्रवीकरणम् द्राव-यित्वा मर्दनेन एकीकरणम्–गालनम् । (र. ११.११०)

आवसथ–पु., न. गृहम् । (चचि. १. [२] ११)

आवस्थिक–वि., विकारविशेषितः बाल्याद्यवस्था-विशेषितः (कालः) (चवि. १.२२ (६)

(आवस्थिकी)–स्त्री., तत्तदवस्थाविशेषे प्रयोगोचिता (चिकित्सा क्रिया वा) (चचि. १५.१९८)
अवस्थानुरूपा चिकित्सा । (चचि. २९ १६५)

आवान–वि., शुष्कम् । (चसि. ६.८०)

आवाप–पु., प्रक्षेपः स्नेहादिषु द्रव्यप्रक्षेपः (चचि. २८.१७१)
द्रुते लोहादौ द्रव्यान्तरस्य प्रक्षेपः (र. ८.५४)

आवास–पु., संस्कारानन्तरं पुनः पूर्वस्वभावं प्राप्तः पारदः । (र. ८.१७)
पु., आश्रयः अधिष्ठानम् । (अहशा. ३.९३)

आविक–वि., अविः प्राणिविशेषः उरभ्रः तस्येदमाविकम् । (चसू. २७.६२)
न., उरभ्ररोमव्यूतं वस्त्रम्, कम्बलः (सुसू. १८.१६)
–शाटक–पु., न., कम्बलः (चसू. १४.३७)

आविघ्न–पु., न., वनस्पति०–करमर्दकम् (ध. ५.१०२)

आविद्ध–वि., वक्रम् । (चवि. ८.२०)
शिरस्क–वि., ताडितशिरस्कः । (चनि. ८.८१)

आविल–वि., घनम्, कलुषम्, समलम् (अहसू. २७.४१ सुउ. ६.१२)
–दर्शन–न., लक्षण० आकुलदर्शनम् (सुउ. ६.२६)
–मूत्र–वि., लक्षण० कलुषमूत्रलक्षणः (सुनि. ६.२६)
–मूत्रता–स्त्री., लक्षण० कलुषमूत्रता (अहनि. १०.७)
–लोचन–वि., लक्षण० दूषिकास्राभ्यां मलिने लोचने यस्य । (सुक. ५.४१)

आविलाक्ष–वि., लक्षण० ओदनमण्डवदश्रुपूर्णेक्षणः ।

आविष्ट–वि., ग्रस्तः (सुचि. ३६.७)

आवी–स्त्री., प्रसववेदना, गर्भनिष्क्रमणकाले जायमानः शूलविशेषः । (सुशा. १०.९ चशा. ८.३७)
योनेर्मूत्रकफप्रसेकादीन्यावीलिङ्गानि वा (सुनि. ८.१२)

आवृत–अभिसर्पता बलवता दोषेण अभिभूतो दुर्बलो दोषः प्रत्यावृत्तः सन् ' आवृतः ' इत्युच्यते (सुचि. ५.२९ ड; चचि. २८.६५)
आच्छादितः (र. १२.५)
–गति–वि., रुद्धगतिः (चसू १७.८०)
–मार्ग–वि., (परिव०) प्रतिबद्धमार्गः । (सुशा. २.२१)
–मार्गत्व–न., अवरुद्धगतित्वम् । (चसू. २१.५)

आवृत्ति–स्त्री., आवरणम् । (र. २१.१८५)

आवेगी–स्त्री., वृद्धदारुकः । (ध. ४,१०७)
–आवेधन–(परिव०) न., ताडनम्, आघातः (अहउ. ७.१०)

आवेश–पु., पिशाचराक्षसग्रहादिभिर्ग्रहणम्, येन अप-स्मारोन्मादादयो विकाराः संजायन्ते (र. २३.६)
परपुरशरीरप्रवेशः, योगिनामैश्वरबलविशेषः । (चशा. १.१४१)

आवेशन—न., भूतविद्यासमुद्दिष्टोपचारविशेषः समन्त्र-सर्षपादिभिस्ताडनम्, भूताभिषंगोत्थज्वरे त्रय उपचाराः—बन्धः, आवेशनं, पूजनं च। (सुउ. ३९.२६५)

आव्यध—क्रि., ताडने। (अहृउ. ७.९०)

आशय—पु., शारीर० अवस्थानविशेषः अधिष्ठानं सञ्चय-स्थानम्, आधारः (सुशा. ५.८)
शरीरधात्ववकाशः स्रोतो वा आशयः (चवि. ५.९)
पुरुषाणामाशयाः सप्त—वाताशयः, पित्ताशयः, श्लेष्माशयो, रक्ताशयः, आमाशयः, पक्वाशयो, मूत्राशय इति स्त्रीणां तु अष्टमोऽधिको गर्भाशय इति (सुशा. ५.८)
शार्ङ्गधरे स्त्रीणां त्रयोऽधिका आशयाः उक्ताः धराशयः (गर्भाशयः) स्तन्याशयौ च। (शार्ङ्गधर प्रथमखंड)
काश्यपसंहितायां तु 'विण्मूत्रक्रिमिपक्वामकफवा-ताशया इति पूर्वतः किञ्चित् भेदेन सप्ताशया गणिताः (काखिल. ९.१६)

—संभव—पु., आशयानामुत्पत्तिः वायुराशय्य आस-मन्तात् निवासं कृत्वाऽभ्यासयोगेनाऽऽशयसंभवं करोति। (सुशा. ४.३०)

आशादिरिपुसंभव पु., निर्यास० भूमिजो गुग्गुलुः (रा. १२.१८८)

आशिस्—स्त्री., आशंसनम्, आशीर्वादः प्रशंसा। (सुचि. १९.६९)
फलश्रुतिः (चचि. १ (२) ९)

आशीविष—न., मूलविषम्। (असंउ. ४१ इन्दु)
पु., दर्वीकरसर्पविशेषः भौमः। (सुक. ४.३४ (९)
दृष्टिनिश्वसनादिभिः, परमाशासनेन इच्छामात्रेण वाऽशुघातको दिव्यः सर्पः। (चचि. २३.१६०)

आशीविषोपम—वि., सद्योमारणे आशीविषदिव्यसर्प-समाः, श्मशानचैत्यवल्मीकाश्रयाः चक्रवज्रगदा-कुन्तत्रिशूलजटाधराः, रक्तास्यनयना ये भौमसर्पास्ते आशीविषोपमाः सन्ति। (असंउ. ४२)

आशु—(अव्य०,) शीघ्रम् (सुक. २.२२)
वि., विषगुणः शीघ्रं प्राणहननकारि (सुक. २.१९)
द्रव्यगुणः तैलं यथाऽम्भसि तथा देहे शीघ्रं धाव-मानः। (भाव. पूर्वखण्ड)

—कर—वि., शीघ्रघाती। (अहृउ. ३५.७)

—कारिन्—वि., रोगगुणः दोषगुणो वा (सुनि. १.९ अहृनि. ३.१७)
शीघ्रमत्ययकारी, य आशु शरीरघातं करोति। (चनि. २.११)
द्रव्यगुणः—तैलं यथाऽम्भसि तथा देहे शीघ्रं धाव-मानः (सुसू. ४६.५२४)

—कारितर—वि., अतिशीघ्रं प्राणात्ययकारी (असंउ. ४०)

—कोपित—पु. व्रीहिः (रा. १६.११२)

—क्रिया—स्त्री., लघुहस्तता, शीघ्रशस्त्रकर्मकरणम्, शस्त्रवैद्यस्य गुणः; आशुक्रियया रोगिणः क्लेशो न भवति (सुसू. ५.१०)

—ग—वि., शीघ्रगामी। (चचि. २४.३०)

—घातिन्—वि. आशुमारकम्। (सुक. ३.३९)

—जा— वि)., शीघ्रं जायमाना। (सुनि. १४.६)

—त्व—न., आशुगत्वम्, शीघ्रप्रसरणशीलता। (सुसू. ४६.५२४; सुउ. ४७.५)

—पाकिता—स्त्री., शीघ्रपाककारित्वम्। (अहृसू. ९.१८)

—भावन—न., आशुगत्वम्, शीघ्राविष्करणशीलता। (चचि. २४.३२)

आश्चोतन—न., नेत्ररोगेषु उपक्रम० अक्षिपूरणम् नेत्रे औषधबिन्दुपातनं परिषेको वा (चचि. २६.२३९; सुउ. ९.४)

—विधि—पु.; निवातस्थानस्य तस्य आतुरस्य वैद्यो वामेन पाणिना लोचनमुन्मील्याऽपाङ्गदेशे भाजनं निधायाऽन्येन नाम दक्षिणकरेण पिचुवर्त्या शुक्त्या प्रलम्बमानया दश द्वादश वा बिन्दून् द्व्यङ्गुलात् नातिनिकटात् नातिदूरात् कनीनिकेऽवसेचयेत्। अनन्तरं कोमलेन वस्त्रखण्डेन शोधयित्वा चैलेन कोष्णजलप्लुतेनाऽक्षि मृदु स्वेदयेत्। तत्रापि वात-कफयोः स्वेदनं पित्तरक्तयोस्तु शीतमिति। (अहृसू. २३.२–६)
स्नेहन—लेखन—रोपणभेदेन त्रिविधमाश्चोतनमुक्तम्, लेखने सप्ताऽष्टौ वा बिन्दवः, स्नेहने दश बिन्दवो, रोपणे तु द्वादश।
औषधधारणकालः—लेखनं वाक्शतं धार्यम्, स्नेहनं द्वे वाक्शते धार्यम्, रोपणं तु त्रीणि वाक्शतानि। (सुउ. १८.४६)